

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

64.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:

Spéder Zsolt

ISSN 0236-736-X
ISBN 963 7109 68 4

KSH NKI
Budapest
Angol u. 77.
1149

kshnki@mailop.ksh.hu

A KORFA TETEJÉN

Az idősek helyzete Magyarországon

Szerkesztette:
Daróczy Etelka
Spéder Zsolt

Budapest
2000/3

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	7
<i>Spéder Zsolt</i> : A nyugdíjasok anyagi jóléte – időben és összehasonlításban	11
<i>Havasi Éva</i> : Az idősök jövedelmi helyzete a tények és vélemények tükrében	25
<i>Cserna Edit–Szivós Péter</i> : Az időskorúak jövedelme és fogyasztása 1999-ben	49
<i>Dóra Ilona</i> : Lakáskörülmények idős korban	73
<i>Lakatos Miklós</i> : A családi kapcsolatok és a fizikai aktivitás szerepe az időskorúak életében.....	93
<i>Valkovics Emil</i> : A demográfiai öregedés fogalma, mérése és tényezői	115
<i>Daróczi Etelka</i> : Az idősök halandóságának alakulása	145
<i>Hablicsek László</i> : A népesség öregedése.....	167

A kötet szerzői:

<i>Spéder Zsolt</i>	igazgató	KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
<i>Cserna Edit</i>	szociológus Ph.D. hallgató	
<i>Szivós Péter</i>	programvezető kutató	TÁRKI
<i>Dóra Ilona</i>	szociológus Ph.D. hallgató	KSH
<i>Lakatos Miklós</i>	főosztályvezető helyettes	KSH
<i>Valkovics Emil</i>	tudományos tanácsadó	KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
<i>Daróczi Etelka</i>	főmunkatárs	KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
<i>Hablicsek László</i>	igazgató helyettes	KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

ELŐSZÓ

Mit jelent a társadalom öregedése? Hogyan élnek az idősök? Milyen támaszok és milyen buktatók befolyásolják életvezetésüket? Milyen az idősök társadalmon belüli helyzete, szerepe – és hogyan látják saját helyzetüket a társadalmi együttélésben? Mennyire tekinthető homogénnek az idősök társadalma? – ilyen és hasonló kérdések foglalkoztatták a *Korfa tetején* konferencia szervezőit, mikor 1999 végén a Népelességtudományi Kutató Intézetben megrendezték az idősök helyzetéről szóló tematikus konferenciát. Jelen kötetünk írásai – melyek a konferencián elhangzott előadások alapján készültek – a fenti és további hasonló kérdésekre keresnek választ.

Az idősök társadalmi helyzetének kutatása és megértése nem új keletű, ám azt sem állíthatjuk, hogy az öregedés és az idősök a társadalomtudomány hagyományos és állandóan kutatott területei közé tartoznának. Vannak azonban olyan időszakok, amikor az idősök helyzete és a társadalom öregedése különösen aktuálissá válik. Az idősök szegénysége, az idősök ellátásának, biztosításának gondja irányította a vizsgálódásokat és a nyilvánosság figyelmét az idősökre. A téma ma is aktuális. Nem csak azért, mert az ENSZ 1999-et az idősök Nemzetközi Évének nyilvánította. Magyarországon 1999–2000-ben nem ugyanazon folyamatok irányították és irányítják a figyelmet az öregedésre és az idősök helyzetére, mint Nyugat-Európában, vagy a világ más tájain. A teljesség igénye nélkül hadd említsünk meg néhányat azon jellegzetességek közül, melyek miatt az öregedés kérdése Magyarországon ma is aktuális, és amelyek a kötet tanulmányaiban igen árnyaltan kerülnek kifejtésre.

Ahogy azt több tanulmány – *Hablicsek, Valkovics, Daróczi* – elemzi, Magyarországon is öregszik a társadalom. Az idősök aránya a népességen belül folyamatosan nő, ám ezt hazánkban sokkal inkább a romló termékenység, mint a javuló halandóság okozza. A nyugat-európai országokban is alacsony ugyan a termékenység, de az öregedésben ott sokkal nagyobb a súlya a halandóság csökkenésének, az élet meghosszabbodásának. E folyamatokról, a magyarországi teendőkről, és azok nemzetközi kontextusáról részletes képet nyújtanak a demográfiai tanulmányok (*Hablicsek, Valkovics, Daróczi*).

Az itt és most történelmi helyzete, a redisztribúció révén integrált társadalomból a piacgazdaságba való átmenet egy másfajta, sajátos társadalmi öregedést indított el. Létrejött a piacgazdaság hatékony működésének egyik központi intézménye, a munkapiac. Radikálisan lecsökkent a foglalkoztatottak száma. E csökkenés leginkább a fiatal-idősöket érintette, akik – szerencsés esetben – korengedményes-, elő-, vagy rokkantsági nyugdíjazás révén többnyire végérvényesen kikerülnek a munkaerőpiacról. Ezzel a státuszváltással társadalmi szempontból „egycsapásra” idősök lettek. Idősök, mert foglalkozási karrierjük lezárult, mert nyugdíjasok, mert leértékelődött a tudásuk – és sorolhatnánk tovább az idősök és a középkorúak társadal-

mát elválasztó ismérveket. Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy kit tekintünk idősnek? Mint a későbbiekben látni fogjuk, nem egyszerű definíciós problémával állunk szemben.

A nem-munkavállaló idős népesség számának növekedése egyértelműen a társadalmi-gazdasági átalakulás következménye. A nyugdíjasok, és ezzel a társadalmi értelemben véve idősök nagyságrendekkel megnövekedett száma szükségessé teszi az idősök egyes csoportjainak elkülönített kezelését (*Dóra, Lakatos*), a belső differenciáltság kutatását (*Spéder*). A tanulmányokból kiderül hogy a nyugdíjasok társadalmát, az életkor mellett az utolsó munkahe-lyi pozícióval jelzett társadalmi státus, a családösszetétel és a települési helyzet differenciálja leginkább, két-háromszoros jövedelmi különbségeket okozva (*Spéder*). Megjegyzendő, hogy a nyugdíjasok jövedelmében mutatkozó eltérések így is jóval kisebbek, mint az ösztársada-lomban tapasztalható jövedelemegyenlőtlenségek (*Cserna–Szívós*).

A rendszerváltás felerősített egy másik jelenséget is: folyamatosan javult az idősök (vagy) nyugdíjasok társadalmon belüli viszonylagos anyagi-jóléti helyzete. A nyugdíjbiztosí-tási rendszer általános kiterjesztését megelőzően az idősök a társadalom legsérülékenyebb, szegénységgel leginkább sújtott társadalmi csoportját jelentették. A nyugdíjak teljeskörűvé válásával azonban anyagi-jóléti helyzetük stabilizálódott, relatív helyzetük javult. Az 1990-es években már kevesebb közöttük a szegény, mint a sokgyermekes családok körében. Ez annak köszönhető, hogy az átalakulás idején a többi jövedelemhez képest a nyugdíjak jobban tartot-ták reálértéküket, hogy a nyugdíjas háztartásokat a munkanélküliség kevésbé veszélyeztette, a nyugdíjas társadalom „megfiatalodott”. Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy az idősök (nyugdíjasok) között is vannak olyanok (például az egyedül élő idős nők), akik anyagi-jövedelmi veszélyeztetettsége (*Havasi, Spéder*) messze átlag feletti.

E bevezetőben természetesen csak az általunk leglényegesebbnek tartott folyamatokat tudtuk jelezni. A kötet írásai árnyaltabban mutatják be a fentiekben jelzett trendeket, illetve további átalakulásokról, rövid és hosszú távú mozgásokról adnak számot. A tanulmányokat két témakör köré rendeztük. A demográfiai tanulmányok a társadalom öregedésével foglal-koznak, a szociológiai, társadalomstatisztikai elemzések az idősök/nyugdíjasok társadalmon belüli helyzetét, az egyes idős csoportok jellegzetességeit taglalják

Az *idősök életkörülményeit* elemző tanulmányok között három is található, amely az anyagi-jóléti erőforrások körül központi jelentőséget tulajdonít a jövedelmeknek (*Havasi, Cserna–Szívós, Spéder*). E terjedelemben is kifejezésre jutó hangsúlyt indokolja, hogy a jöve-delem egyre erősebben határolja körül a megélhetés kereteit, hogy az elmúlt évben jelentős társadalmi viták folytak erről a kérdéstről,* hogy az elemzések eltérő adatrendszerekre épültek (MHP, TÁRKI-Monitor, HKF), és hogy a tanulmányok eltérő jóléti definíciót használnak (ekvivalens vs. egy főre jutó jövedelem).

Ezen a helyen nyomatékosan szeretnénk felhívni a *tisztelt olvasó* figyelmét, hogy a je-len kötet egyes tanulmányai nem ugyanazon fogalmi készlettel dolgoznak. Ez nem csak a

* Emlékezzünk a *Medgyesi et al., 1999.* tanulmánya által kiváltott társadalmi vitára.

jövedelem definíciójára vonatkozik, hanem arra is, kit tekintenek idősnek, nyugdíjasnak. Tudatában vagyunk annak, hogy ily módon első látásra inkonzisztensnek tűnő eredményekre juthatunk, ám a kutatás tárgyának jobb megismerése szempontjából fontosnak tartjuk az alternatív megközelítéseket.

Visszatérve az idősök jövedelmi helyzetét elemző dolgozatokhoz: a *Cserna–Szívós* tanulmány közli a legfrissebb adatokat, használja a TÁRKI jövedelemelemzéseiben megszo-
kott igen széles, nemzetközileg elterjedt egyenlőtlenségi mutatókat. *Havasi* tanulmányából azt emeljük ki, hogy az idősök szubjektív jövedelmi helyzetét, jövedelmi percepcióját veti egybe az objektív anyagi helyzettel, és igencsak jelentős inkonzisztenciákat talál. *Spéder* tanulmánya nemzetközi összehasonlításban mutatja be az idősök anyagi-jövedelmi helyzetét és a nyugdíjas társadalom tagolódását.

Az idősök életkörülményeit leltározó további két tanulmány három újabb lényeges dimenziót von be az elemzésbe. *Dóra* az idősök lakáshelyzetét hasonlítja az átlaghoz rámutatva, hogy az idősök többnyire rosszabb lakáskörülmények között élnek, lakásuk felszereltsége alacsonyabb színvonalú. Elemzi az idősök által lakott lakások minőségének meghatározóit és felhívja a figyelmet, hogy az idősök egyes korcsoportjai között jelentősek a különbségek. *Lakatos* tanulmányában az idősök térbeli mozgását és kapcsolatainak jellemzőit mutatja be több oldalról. Képet kapunk arról, hogy az életkor előrehaladtával hogyan szűkül az idősök körül a bejárható fizikai tér, és arról is, hogy e térredukció rétegenként jellegzetes eltéréseket mutat. Az emberi kapcsolatokat – a kapcsolathálózatokat – vizsgálva megtudjuk, hogy noha az idősök, és különösen a nagyon idősök közül sokan élnek egyedül, többnyire van olyan közeli rokon vagy barát, akinek segítségére kritikus esetben számíthatnak.

A *demográfiai* megközelítések bizonyos szempontból átfogóbb perspektívából szemlélnek a már említett folyamatokat. *Hablicsek* közel kétszáz évre (1871–2050) kitekintve, tízévenkénti metszetben mutatja be az együtt élő népesség múltbeli és lehetséges jövőbeli alakulását. Tudatosítja, hogy a népesség öregedése a demográfiai átmenet egyik alapfolyamata, s az öregedés újabb lendülete mögött – a csecsemő- és fiatalkori halandóság tartalékainak kimerülése után – a legidősebb életkorok javuló halandósága áll. Nem hiányzik az összehasonlítás perspektívája sem, hiszen a szerző mintegy száz évre visszamenőleg tekinti át Hollandia és Magyarország népességének alakulását. *Daróczi* tanulmányában a közelmúlt magyarországi folyamatait taglalva arra keres választ, milyen hatása volt a 30-tól 84 éves korig várható átlagos élettartam 1954–1998 közötti alakulására a közbenső tizenegy ötéves korcsoport elhalálási valószínűségeinek változása. Ennek keretében választ kapunk arra is, vajon a férfi népesség halandóságának a hatvanas évek közepén kezdődött emelkedése mely korcsoportokat érintett, illetve hogyan alakult a nyugdíjas korú népesség halandósága az aktív korban lévők-höz képest. *Valkovics* tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az öregedés folyamatának elemzése, megértése, összehasonlítása és megítélése korántsem olyan kézenfekvő feladat, mint ahogy azt első hallásra gondolnánk. Bemutatja a leggyakrabban használt mutatókat – az egyes népességek átlagos, modális és medián életkorai; az idősök és fiatalok össznépességen

belüli aránya – majd részletesen taglalja, hogyan lehet elkülöníteni a demográfiai öregedés egyes összetevőinek hatását. Az eljárás értelmére azok a dilemmák világítanak rá, amelyek két népesség – a francia és a magyar – korstruktúrájának összehasonlítása során merültek fel.

Tudjuk, hogy konferenciákon – következésképpen e kötetben szereplő tanulmányokkal – nem tudtuk/tudjuk átfogóan áttekinteni az öregedés folyamatait és az idősök helyzetét. Több kérdést nem, vagy csak érintőlegesen tárgyaltunk, illetve a konferencia nem minden előadásának készült el az írott változata. Hisszük azonban, hogy egy sok szempontból hiányos, esetleges leltár is sokat ér. Segít eligazodni, segít világossá tenni, hogy mit tudunk, és még inkább azt, hogy mit nem tudunk. Reményeink szerint e kötetet további műhelytanulmányok, elemzések követik a Népeségtudományi Kutató Intézet gondozásában, amelyek lépésről lépésre újabb kutatási eredményeket tesznek közzé a népesség öregedése és az idősök helyzete témakörében.

Budapest, 2000. április

Daróczi Etelka és Spéder Zsolt

Spéder Zsolt

A NYUGDÍJASOK ANYAGI JÓLÉTE – IDŐBEN ÉS ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Dolgozatunkban egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat¹ eredményeire alapozva három kérdésre keresünk választ. Egyrészt megvizsgáljuk hogyan alakult a nyugdíjasok összetársadalmon belüli anyagi jóléti helyzete az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig.² Másrészt feltesszük a kérdést, hogy a magyarországi helyzet alakulása mennyire tekinthető egyedinek, illetve mennyiben része általános tendenciáknak. Végül azt a problémát tárgyaljuk, hogy az anyagi jóléti helyzetet tekintve mennyiben tekinthető egynemű társadalmi csoportnak a nyugdíjas népesség. A felvetett kérdések mindegyike önálló, részletes vizsgálatot igényelne. Rövid, összefogott tárgyalásukat az teszi lehetővé, hogy támaszkodhatunk a már említett kutatási projekt, illetve más hazai kutatások eredményeire (*Medgyesi et al., 1999; KSH–SzCsM, 1999*). A következtetések közzétételét pedig az indokolja, hogy olyan kutatási eredményeket kaptunk, amelyek igencsak eltérnek a nyilvánosságban a nyugdíjasokról kialakított közkeletű képüktől.

A nyugdíjasok anyagi jóléti helyzetét dolgozatunkban az ekvivalens jövedelemmel mérjük. Minden olyan tanulmány, amely az ekvivalens jövedelmet használja a jólét mérésére, külön bekezdésben tárgyalja jövedelem e formájának használhatóságát. Mi a szokásosnál is nagyobb teret szentelünk dolgozatunkban e módszertaninak tűnő kérdésnek. Tesszük ezt első sorban azért, mert e területen az átlagosnál is nagyobb esély a nem egyértelmű fogalomhasználatból eredő félreértelmezésekre és félreértésekre. Mint ismeretes a számolt jövedelem e fajtája nemcsak az együtt élő háztartástagok összes jövedelmét veszi figyelembe, hanem a háztartások fogyasztásában érvényesülő skálahatást (azaz a nagyobb méretből eredő fajlagos megtakarítást) is.³ Egyes kiadási tételek – például fűtés, áram, a tartós háztartási cikkek –

¹ A hat ország (Ausztria, Egyesült Királyság, Észtország, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia) nyugdíjasainak összehasonlító vizsgálata a PHARE program keretében történt (P96-6156-R). Jelen tanulmány e kutatás egyes kérdéseinek vázlatos összefoglalása, továbbá bizonyos területeken a felvetett kérdések továbbgondolása. Mivel Észtországra nem rendelkezünk összehasonlító adattal, ezért nem szerepeltettük dolgozatunkban. Az összehasonlításról lásd *Stanovnik et al., 2000* kötetet.

² Az empirikus elemzések a KSH 1987-es jövedelem-felvételének és a Magyar Háztartás Panel (MHP) első és ötödik hullámának elemzésével készültek.

³ 1987-ben havi, 1992-ben és 1996-ban éves ekvivalens jövedelmekkel számoltunk.

ugyanis nem egyenes arányban nőnek a háztartás nagyságának növekedésével. A nemzetközi szakirodalom szerint a fenti szempontokat figyelembe vevő ekvivalens jövedelem a legpontosabb⁴ indikátora az egyén és a háztartás *fogyasztási lehetőségeinek, anyagi jólétének*⁵

Ez a mérőszám – s a félreértésekre ez ad lehetőséget – eltér mind a nyugdíjak nagyságától, mind az egyéni jólétől. A nyugdíjasok anyagi helyzetéről beszélve leggyakrabban a nyugdíjakra gondolunk, bár helyenként utalás történik nyugdíjasok lakásfelszereltségére is. Noha a nyugdíjasok jövedelmének legnagyobb komponense nyugdíj típusú, szép számmal vannak egyéb (például munkapiaci, szociális segély jellegű) jövedelmeik is. Különösen akkor van ez így, ha a nyugdíjas együtt él más aktív, vagy inaktív keresővel. A nyugdíjak és az ekvivalens jövedelmek közötti eltérés másik oka a már említett skálahozadék, és a háztartás nagysága. Az anyagi jólétről beszélve tehát nem kizárólag a nyugdíjakról értekezünk.

Úgyszintén félreértésre ad alkalmat, hogy vizsgálatunk során az individuális jólétnek csak az *egyik – az anyagi – komponensére* fókuszálunk. Az individuális jólét elméletei (Allard, 1973; Zapf, 1984; Andorka, 1992) a jólétet három dimenzió mentén – *having, being, loving* – mérik. Az ekvivalens jövedelem csak az egyiket – *having* – fedi le, és azt sem teljes mértékben. Tudjuk, hogy az egyének elégedettsége, boldogsága, tágabb értelmű jóléte egyebek között nagymértékben függ attól is, hogy milyen az egészségi állapotuk, hogy az érintettek rendelkeznek-e elégséges, megfelelő minőségű kapcsolatokkal, milyen a szűkebb és tágabb környezetük állapota. Ennek különösen nagy jelentősége van a nyugdíjasok esetében, hiszen az életkor növekedésével sokasodnak a betegségek, egyre szűkebb körre terjed ki a kapcsolatrendszer (Utasi, 2000), s ez mind negatívan hat az egyének által tapasztalt jólétre. Egy széles értelemben vett jóléti vizsgálatnak arra a „szerepredukciós” folyamatra is ki kell terjednie, amelynek során az egyén társadalmi szerepkészlete „lecsupaszodik” (Rosenmayer, 1978).

A fenti kitérével vélhetőleg sikerült jelezni, hogy a dolgozatunkban tárgyalt *anyagi jóléti helyzet* a nyugdíjasok általános helyzetének egyetlen – ugyanakkor igen fontos – aspektusát fedi le. Kutatási eredményeink önmagukban is értékelhetők és jelentősen módosítják a nyugdíjakról alkotott eddigi elképzeléseinket. Ám a fentiekben vázolt irányok jelzik, hogy a jövőbeni kutatásoknak a nyugdíjasok életkörülményeinek összességére is ki kell terjedniük, és az általuk kapott eredmények e szélesebb kontextusban is értelmezendők.

⁴ Itt nem térünk ki arra, hogy viták folynak a háztartáson belüli skálahozadék *mértékéről*. Összehasonlító elemzésünkben az ekvivalens jövedelem kiszámításához a $e=0,73$ rugalmasságot használtuk, amely többé kevésbé megfelel annak, hogy az első személyt 1-es súllyal, minden további felnőttet 0,7-es súllyal, a gyermekeket pedig 0,5-ös súllyal vesszük figyelembe.

⁵ E közelítések tehát zárójelbe teszik azt a kérdést, hogy a jövedelmet ki mire költi.

1. A nyugdíjasok⁶ relatív jóléti helyzete 1987 és 1996 között

A nyugdíjasok anyagi jóléti helyzetéről szóló munkák a nyugdíjasok relatív helyzetének javulásáról számolnak be (Medgyesi et al., 1999; Spéder, 1999; KSH–SzCsM, 1999; Cserna–Szívós, 2000). Többszörösen alá kell húzni, hogy *relatív javulásról* beszélünk, egy olyan időszakban végbemenő pozíciójavulásról, amikor az ország lakosságának általános anyagi helyzete romlott. Ebbe az is belefér, hogy abszolút értelemben (egy) nyugdíjasok helyzete romlott, ám mivel ez az átlagnál kisebb mértékű romlás, a társadalmon belüli relatív helyzetük javult.

Az általunk vizsgált periódus első időpontjában (1987) a nyugdíjasok a legalsó decilisekben voltak fölülreprezentálva. Háromtizedük a legalsó két decilisben helyezkedett el (1. táblázat). Ha az alsó, illetve az alsó két decilist használjuk a szegények lehatárolására, megállapíthatjuk, hogy a nyugdíjasok 1987-ben átlag feletti szegénységkockázatokkal rendelkeztek. Öt évvel később (1992) arányuk a legalsó decilisben már átlag alá csökkent, ezzel egy időben a legfelső decilisekben is némi csökkenés figyelhető meg. A többség a jövedelem-eloszlás alsó-alsóközép régiójába koncentrált. A nyugdíjasok 56,6 százaléka a másodiktól-ötödikig terjedő négy decilisben helyezkedett el. Négy év múlva (1996) – a vizsgálódás utolsó időpontjában – a középső jövedelmi helyzetű csoportokban figyelhető meg koncentráció. A nyugdíjasoknak majdnem a fele (44,4%) a középső három decilisben található. Szinte elenyésző számban (3,3%) szerepelnek a legalsó jövedelmi csoportban. A kutatás utolsó időpontjára – bár átlag alatti maradt – némileg megnőtt a részarányuk a felső jövedelmi helyzetűek között.

1. A nyugdíjasok megoszlása a teljes népesség alapján számolt jövedelmi decilisek között 1987–1996

Jövedelmi decilisek	1987	1992	1996
Alsó	14,9	9,2	3,8
2	14,4	15,3	7,3
3	11,4	15,5	9,6
4	11,1	12,7	16,1
5	9,8	13,1	14,0
6	9,1	8,5	14,3
7	8,5	7,6	11,1
8	8,2	6,9	8,8
9	7,0	6,3	8,0
Legfelső	5,7	4,9	7,0
Összesen (%)	100	100	100
N	11578	1296	1253

Forrás: KSH, 1987; MHP, 1992, 1996; saját számítás.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyugdíjasok a jövedelmi hierarchiában a vizsgálati időszak alatt *fokozatosan feljebb kapaszkodtak*. Míg az 1980-as évek végén repre-

⁶ A már említett nemzetközi összehasonlításban nyugdíjasnak tekintettünk mindenkit, aki önmagát nyugdíjasnak sorolta be, és 50 év fölötti volt.

zentáltságuk a szegények között átlag feletti volt, a kilencvenes évek közepére ők adják a jövedelmi középosztály derékhadát (vö. *Medgyesi et al., 1999*). Mint már jeleztük, ez nem mindig jelenti, hogy abszolút értelemben is javult a helyzetük, hiszen a vizsgált időszakban egy általános életszínvonal-romlásnak lehettünk tanúi. Az azonban egészen bizonyos, hogy a nyugdíjasok helyzete a társadalmi átlagnál kevésbé romlott. Ha háztartási típusok szerint is vizsgáljuk a nyugdíjasok jövedelmi helyzetének változását, azt látjuk, hogy a relatív javuló tendencia minden nyugdíjas háztartástípusra igaz, arányait tekintve a nyugdíjas házaspárok átlagon felüli helyzetjavulása emelendő ki (vö: *Spéder, 1999a*).

Vajon mely tényezők állnak a nyugdíjasok relatív helyzetének javulása mögött? Az egyik legfontosabb összetevő egészen biztosan az, hogy a nyugdíjak a hosszú gazdasági recesszió alatt alig veszítettek értékükből. Medgyesi és társai szerint 1986 és 1998 között az átlagnyugdíj reálértéke 16–17 százalékkal esett vissza (*Medgyesi et al., 1999: 20.*). Ugyanezen időszak alatt nőtt a nyugdíjak szerepe a nyugdíjasokat is tartalmazó háztartások megélhetésében (*Spéder, 1999: 22.*). Míg 1987-ben a nyugdíjas háztartások jövedelmeinek 70 százalékát adták, addig 1996-ban ugyanezen részarány 80 százalék volt. A nyugdíjak reálértéke az átlagbérhez képest se nagyon változott: az egész időszak alatt 60 százalék körül mozgott. Ezzel párhuzamosan lényegesen csökkent a munkanélküli járadék nagysága (*Laky, 1997: 62. és 85.*), illetve az egyéb szociális jövedelmek értéke. A családi pótlék értéke 1996-ban az 1990-es érték 40 százalékát tette ki (*TÁRKI, 1998*). Ez utóbbi jövedelemtípusok ugyanakkor a nem-nyugdíjas háztartások bevételeiben szerepeltek nagy súllyal.

2. A magyar helyzet nemzetközi kontextusban

A már említett nemzetközi összehasonlítás adatait felhasználva választ kereshetünk arra, hogy a vizsgált tíz év magyarországi fejlődése mennyire tekinthető egyedinek. A jobb áttekinthetőség céljából nem vizsgáljuk a teljes decilis-eloszlást: figyelmünket a legalsó decilisre (szegények), illetve az alsó három decilisre összpontosítjuk. A *2. táblázat* első két oszlopában szereplő arányszámok azt mutatják, hogy a nyugdíjasok hány százaléka került az alsó decilisbe. Azaz a 10 százalék feletti arányok jelentik az átlag feletti szegénységkockázatokat. Az utolsó két oszlop arányszámai pedig azt jelzik, hogy a nyugdíjasok hány százaléka helyezkedik el az alsó három decilisben. Itt a 30 százalék feletti arányszám mutat átlagosnál hátrányosabb anyagi helyzetet.

2. A nyugdíjasok részaránya a legalsó, illetve az alsó három decilisben az 1980-as és az 1990-es évek közepén, öt országban

	Legelső decilis		Alsó három decilis	
	1980-as évek	1990-es évek	1980-as évek	1990-es évek
Lengyelország	11,6	6,6	28,6	16,6
Magyarország	14,9	3,8	40,7	20,7
Szlovénia	13,0	9,7	48,9	31,5
Ausztria	7,8	5,7	26,6	25,4
Egyesült Királyság	14,8	12,1	61,7	53,8

Az 1980-as évek közepe: Szlovénia (1983), Magyarország (1987), Lengyelország (1987), Ausztria (1985), Egyesült Királyság (1989).

Az 1990-es évek közepe: Szlovénia (1993), Magyarország (1996), Lengyelország (1996), Észtország (1996) Ausztria (1995), Egyesült Királyság (1995).

Forrás: Saját számítás; Stanovnik et al., 2000 alapján.

Az 1980-as években a nyugdíjasok szegénységkockázata mind az öt országban átlag körüli volt, ám eltéréseket is mutatott.⁷ Egyedül az ausztriai nyugdíjasok helyzete volt jobb az átlagosnál (7,8%), a magyar illetve a brit nyugdíjasoké pedig átlag feletti szegénységkockázatot mutatott. Egy évtizeddel később egy más kép tárul elénk. Ugyan minden országban javult a nyugdíjasok szegénység-helyzete, ám a legerőteljesebb javulás az egykori szocialista országokban volt tapasztalható. Az időszak végére mindhárom vizsgálatban szereplő országban messze átlag alatti a nyugdíjasok szegénységgrátája. A legnagyobb javulást a lengyel és a magyar trendeket tekintve látjuk.

Figyelmünket az alsó három decilisére koncentrálnak többé-kevésbé az előbbieknél megfelelő fejlődést látunk. Annyi a különbség, hogy az alsó harminc százalékot tekintve nem a magyar, hanem a lengyel nyugdíjasoknak a legelőnyösebb a relatív helyzete. Vegyük azonban azt is észre, hogy a brit nyugdíjasok nagy többsége – 53,8 százaléka – az említett hátrányos jövedelmi csoportokban helyezkedik el.

A nyugdíjasok társadalmon belüli jelenlegi helyzetéről teljesebb képet kapunk, ha a teljes jövedelemeloszlást vizsgáljuk (3. táblázat). Az adatok tanulmányozásakor a nyugdíjasok „tömörülésének” többféle mintázata tárul elénk. A két szélső pólust – adataink szerint – a brit és a lengyel eset mutatja. Az Egyesült Királyságban a nyugdíjasok egyértelműen a jövedelem-eloszlás alján tömörülnek, Lengyelországban viszont a felső (és középső) jövedelmű helyzetűek között. Magyarországon a nyugdíjas társadalom a jövedelmi közép(osztály) masszív tagját képezi. A két másik közép-európai ország (Ausztria és Szlovénia) nyugdíjasainak jövedelem-eloszlása alig mutat eltérést a teljes társadalom jövedelemeloszlásához képest.

⁷ Az észt adatok nemzetközi összehasonlításra – a tendenciák vizsgálatára – nem voltak alkalmasak.

3. A nyugdíjasok megoszlása a jövedelmi osztályok között a 90-es évek közepén, öt országban

	Alsó három decilis	Középső négy decilis	Felső három decilis	Összesen
Lengyelország	16,6	46,5	36,7	100
Magyarország	20,7	53,2	26,1	100
Szlovénia	31,5	41,6	26,9	100
Ausztria	25,4	43,9	30,7	100
Egyesült Királyság	53,8	34,5	11,7	100

90-es évek közepe: Szlovénia (1993), Magyarország (1996), Lengyelország (1996), Észtország (1996)
Ausztria (1995), Egyesült Királyság (1995)

Forrás: Saját számítás; Stanovnik et al., 2000 alapján.

E dolgozat nem térhet ki a nyugdíjasok helyzetének általános, illetve jóléti rezsim szerinti taglalására. Azt azonban mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az első részben bemutatott magyar fejlődés nem egyedi, hiszen mindhárom vizsgált volt szocialista országban – ha némileg eltérő mértékben is – hasonló jellegű fejlődés volt tapasztalható.

3. A nyugdíjas társadalom differenciáltsága

Már a nyugdíjas népesség létszámának nagysága – mely az átalakulást megelőzően a népesség több mint egyötödét tette ki, azt követően viszont erőteljesen növekedve messze meghaladja a népesség egynegyedét is – felveti, vajon helyesen járunk-e el akkor, ha ezt a népességet egy szóval – nyugdíjas – jelölve implicit módon *homogénnek* tekintjük? Nyilván indokolt a homogén kezelés abban az értelemben, hogy a nyugdíjasok jellegzetes kliensi kapcsolatban állnak az állammal (a társadalombiztosítással), hogy többé-kevésbé azonos generációhoz tartoznak, hogy a foglalkoztatásból való kilépés, vagy az életkorhoz erősen kapcsolódó egészségromlás hasonló problémák elé állítja őket. Ugyanakkor az is látható – emlékezzünk a jövedelemalakulásra –, hogy helyzetük a jövedelmi/jóléti hierarchiában eltérő, hogy a munkaerőpiacon sokféle karriert befutva eltérő erőforrásokkal, felhalmozott vagyonnal lesznek nyugdíjassá, és vélhetőleg a bejárat családi életutak is a nyugdíjasok differenciált családi kapcsolatait hozza létre. Mindezek, s a meg nem említett egyéb jellegzetességek indokoltá teszik, hogy vizsgálat tárgyává váljon, *miben homogén és miben differenciált a nyugdíjasok társadalma*. Dolgozatunkban – korábbi vizsgálatainkra alapozva – egy olyan modellt mutatunk be, amelynek alapján feltételezhető, hogy több tényező is fontos szerepet játszik a nyugdíjasok anyagi-jóléti helyzetének differenciálásában, a jólét szerint homogénebb nyugdíjas alcsoportok elkülönítésében. Jelen modellünkben a korábbi kutatásaink⁸ alapján kikristályosodott három tényezőt – iskolai végzettség, családtípus és településtípus – szerepeltetünk egy többváltozós modellben.

⁸ A kutatásainkat összefoglaló tanulmányokban többféle modell is szerepel (Spéder, 1999).

A többváltozós elemzéshez a Multiple Classifications Analyse (MCA) módszerét használtuk (Berger, é.n.). Ennek az az előnye, hogy eredményként a regressziós elemzés bétájának megfelelő együtthatókat kapunk. Ez összehasonlíthatóvá teszi az egyes tényezők hatásának erősségét.

Az itt bemutatott modellt (4. táblázat) tanulmányozva először is megállapíthatjuk, hogy modellünk szignifikáns, a három változóval az összes szórás harminc százalékát tudjuk megmagyarázni. Másodszor megállapíthatjuk, hogy a nyugdíjasok anyagi jóléti helyzetére mindhárom tényezőnek önálló hatása van. A legerőteljesebb az iskolai végzettség hatása (0,33).⁹

4. A nyugdíjasok anyagi jólétének hatótényezői Magyarországon 1996-ban, MCA-modell

*** MULTIPLE CLASSIFICATION ANALYSIS ***					
	by	EQJ5L	Ekvivalens jövedelem		
		TEL5TIP	Településtípus		
		TIP5D2	Háztartástípus		
		ISK5	Iskolai végzettség		
Grand Mean =264106,04 (átlagos ekvivalens jövedelem)					
Variable + Category	N	Unadjusted Dev'n	Eta	Adjusted for Independents Dev'n	Beta
TEL5TIP					
1 Falu	524	-26315,53		-12966,95	
2 Kisváros	345	-17282,08		-19062,12	
3 Megyeszékhely	147	3072,85		-1774,18	
4 Budapest	237	81277,44		57386,84	
			,33		,23
TIP5D2					
1 Nő	223	-55205,08		-52765,56	
2 Férfi	54	15520,31		2080,13	
3 2+ nyugdíjas	489	3771,50		567,62	
4 Nyugdíjas+más	133	-42982,29		-30685,99	
5 Nyugdíjas+aktív	354	43330,03		43641,08	
			,30		,28
ISK5					
1 Kevesebb mint 8 oszt.	412	-42899,78		-27811,76	
2 8 osztály	435	-15818,89		-17397,64	
3 Szakmunkásképző	166	11565,52		4383,16	
4 Középiskola	157	68992,53		55668,44	
5 Felsőfokú iskola	84	140782,40		113980,07	
			,43		,33
Multiple R Squared					,301
Multiple R					,548

⁹ Az egyes változók hatásának erősségét az utolsó oszlop Beta értékei jelzik.

Az iskolai végzettség szoros összefüggésben van a „bejárt” munkaerő-piaci karrierrel. Indokolt tehát, hogy a rétegződéskutatás az utolsó munkahelyi státusz alapján veszi figyelembe a nyugdíjasokat.¹⁰ Ugyanakkor nagyon erőteljes a modellünkben szereplő további két tényező hatása is, amelyekkel a rétegződésvizsgálatok nem foglalkoznak. A *háztartás-összetétel* hatásának erőssége (0,28) közelít az iskolai végzettségéhez,¹¹ és nem elhanyagolható a *településtípus* (0,23) befolyása sem.

5. A hatótényezők és a változó párok interakcióinak szignifikanciája, variancia-analízis

* * * A N A L Y S I S O F V A R I A N C E * * *						
by	EQJ5L	Ekvivalens jövedelem				
	TEL5TIP	Településtípus				
	TIP5D2	Háztartástípus				
	ISK5	Iskolai végzettség				
HIERARCHICAL sums of squares						
Covariates entered FIRST						
Source of Variation		Sum of Squares	DF	Mean Square	F	Sig of F
Main Effects		5,46463E+12	11	496784543259	49,675	,00
	TEL5TIP	2,03592E+12	3	678639904590	67,860	,00
	TIP5D2	1,69220E+12	4	423050376345	42,302	,00
	ISK5	1,73651E+12	4	434127189176	43,410	,00
2-Way Interactions		702277492062	40	17556937301,5	1,756	,003
	TEL5TIP TIP5D2	310079030573	12	25839919214,4	2,584	,002
	TEL5TIP ISK5	146259351601	12	12188279300,1	1,219	,264
	TIP5D2 ISK5	190275383176	16	11892211448,5	1,189	,269
Explained		6,16691E+12	51	120919754273	12,091	,000
Residual		1,20096E+13	1201	10000611846,9		
Total		1,81765E+13	1252	14517976027,0		
1305 cases were processed.						
52 cases (4,0 pct) were missing.						

Az iskolai végzettséget tekintve megállapíthatjuk, hogy – a másik két tényező hatását kiszűrve – a felsőfokú végzettségű nyugdíjasok jóléti helyzete 13 ezer forinttal van az átlag felett, míg a kevesebb mint nyolc osztállyal rendelkezőké közel 30 ezer forinttal kevesebb, mint az átlag.¹² Az iskolai végzettség további kategóriái az említett két szélső érték közé esnek (4. táblázat). A nyugdíjasok családi körülményeit figyelembe véve azt látjuk, hogy a legrosszabb anyagi jóléti helyzetben az egyedül élő nyugdíjas nők élnek. Az átlagtól körülbelül 50 ezer forinttal maradnak el. Úgyszintén átlag¹³ alatti (-30 ezer forint) a más inaktívakkal élő

¹⁰ Azt viszont már kifogásolható, ha nem tesz különbséget az azonos foglalkozási státuszú aktív és nyugdíjas között.

¹¹ Egyik modellünkben – ahol nem kötöttük életkorhoz a nyugdíjas státuszt – hatása a foglalkozási státusznál is erősebb (Spéder, 2000).

¹² Az MCA elemzés alapján megkapott szignifikáns hatótényezők értékei megmutatják, hogy az adott változó egyes értékei esetén (például felsőfokú végzettség) mennyivel tér el az adott csoporthoz tartozók jóléti helyzete az átlagtól.

¹³ Az átlag itt mindig a nyugdíjasok átlagát jelenti.

nyugdíjasok helyzete. Átlag körüli a nyugdíjas (házas)pár és az egyedülálló férfiak jóléti pozíciója. A legelőnyösebb helyzetben a más aktívakkal (is) együtt élő nyugdíjasokat találjuk: jóléti helyzetük 43 ezerrel magasabb a nyugdíjasok átlagánál. Nem tudunk jó magyarázatot adni arra, hogy az említett tényezők kontrollálása mellett miért marad meg a településtípus hatása. Talán azért, mert a fővárosban ugyanazért a munkáért több jövedelmet lehet(ett) kapni, mint a falvakban, és ennek hatása a nyugdíjakban is érződik. Elképzelhető továbbá, hogy a fővárosiak hosszabb munkapiaci karriert tudhatnak maguk mögött. Végül pedig a fővárosban több lehetősége adódik a kiegészítő jövedelemszerzésre. Mindezek olyan feltételezések, melyeket nem tudunk adatainkon ellenőrizni. Ugyanakkor az az eredményünk, hogy a települési tényező jelentősen differenciálja a nyugdíjasok jólétét, összhangban van azokkal a megfigyelésekkel, amelyek szerint az életlehetőségek a rendszerváltás nyomán mind regionálisan, mind településtípusok szerint erőteljesen differenciálódtak.

Felállított modellünk alapján – hasonlóan a regressziós modellhez – megbecsülhetjük a meghatározott jegyekkel rendelkező nyugdíjasok jóléti helyzetét. A modellből 100 nyugdíjas kategória jóléti pozíciója becsülhető meg. Ezek közül a 6. táblázat 8 jellegzetes típust mutat be a nőkre vonatkozóan, három ismerv két-két változata kombinálásával (iskolai végzettség: nyolc általános és középiskola; háztartástípus: egyedül élő és házaspár; településtípus: falu és Budapest). Táblázatunkból jól kivehető, hogy milyen tág értéktartományban (68 és 143 százalék között) szóródik a nyugdíjasok jóléti pozíciója, pedig a szemléltetés céljából kiválasztott életkörülmény-típusok nem feltétlenül szélsőségesek.

6. Egy nyugdíjas nő átlagos éves ekvivalens jövedelme 1996-ban (forintban), attól függően, hogy milyen a végzettsége, hol és milyen háztartástípusban él (példák az elvégzett MCA elemzés alapján, éves átlag=264 106 forint)

Esetek	Településtípus	Háztartástípus	Iskolai végzettség	Életszínvonal (forint)	Az átlag %-ban
I.	Falu	Egyedül	8 általános	180 975	68
II.	Budapest	Egyedül	8 általános	251 330	95
III.	Falu	(Házaspár)	8 általános	235 817	89
IV.	Budapest	(Házaspár)	8 általános	304 682	115
V.	Falu	Egyedül	Középiskola	254 040	96
VI.	Budapest	Egyedül	Középiskola	324 393	123
VII.	Falu	(Házaspár)	Középiskola	307 372	116
VIII.	Budapest	(Házaspár)	Középiskola	377 726	143

Míg egy 8 általánost végzett, falun egyedül élő nyugdíjas nő 180 ezer forint¹⁴ jóléti pozícióval rendelkezett 1996-ban, addig egy (házaspárjával élő, középiskolát végzett budapesti (nő) 377 ezer forintos anyagi jóléti helyzetben van. Az utóbbi tehát több mint kétszer annyi jóléti erőforrással rendelkezett, mint az előbbi. E két példánál és modellünknel maradva megállapíthatjuk, hogy eredményeink egybe esnek azzal a közvéleményben elterjedt vélekedéssel, hogy az egyedül élő nyugdíjas nők szegények. Ugyanakkor újra hangsúlyozni kell azt

is, hogy nem helyes a nyugdíjasokról egységesen, differenciálatlanul mint szegényekről beszélni. Vannak ugyanis nagy szegénységi kockázattal rendelkező nyugdíjas csoportok, de a teljes nyugdíjas népesség – mint ahogy azt az időbeli változást nyomon követő elemzésünk bizonyítja – összességében semmiképpen nem tekinthető anyagilag hátrányos helyzetűnek.

Rétegződés-elméleti szempontból felvetődik a kérdés, hogy struktúraképző ismérvnek, rétegezõ dimenzióknak tekinthetünk-e, egy demográfiai-szociológiai kategóriát, az *együttélés módját*. Ez ugyanis olyan dimenzió, amely mentén az egyének helyzete szükségszerűen változik, az emberek csak „ideiglenesen” tartózkodnak az egyes családtípusokban.¹⁵ E kérdésre – a teljesség igénye nélkül – egyrészt azt válaszolhatjuk, hogy ismerünk olyan rétegződéselméletet, amelyben központi szerep jut a reprodukív struktúráknak, továbbá a nemek közötti különbségeket kutató elméleti és empirikus irodalom is egy demográfiai ismérvet állít a vizsgálódás középpontjába.¹⁶ Másrészt az is felvethető, hogy ha a jelzett együttélési formák, családtípusok, a társadalomban *tartósan* eltérő jóléti pozícióknak bizonyulnak, akkor e mögött sajátos strukturáló összefüggéseket kereshetünk. Ilyen értelemben tehát a különböző együttélési módok eltérő rétepozícióknak tekintendők, függetlenül attól, hogy az egyének ideiglenesen vagy tartósan tartózkodnak az egyes pozíciókban.

Egy további szempont, amely indokolja a foglalkozáson kívüli tényezők rétegződés-elméleti szerepeltetését az *időbeli változás/változatlanság* megítélésének perspektívájából adódik. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy a nyugdíjasok, illetve az egyes nyugdíjas-csoportok helyzete az idő múlásával – az egyéni és a történeti idő múlásával – változatlan marad. Ha viszont kizárólag a munkaerőpiaci karrier, illetve az utolsó munkahelyen elfoglalt foglalkozási pozíció szerint határozzuk meg a nyugdíjas rétegződésen belüli helyzetét, akkor akarva akaratlanul „*strukturálisan rögzítjük*” a nyugdíjasok társadalmon belüli relatív helyzetét. Megítélésünk szerint ez helytelen eljárás, hiszen sem az egyes nyugdíjas, sem a nyugdíjas csoportok nem immobilak, helyzetük – és mint dolgozatunkból is kitűnik, a teljes nyugdíjas társadalom helyzete – időben változik.¹⁷ A strukturáló tényezők további kutatását tehát a nyugdíjas társadalom inhomogenitásán túl a nyugdíjas társadalom helyzetének és az azon belüli csoportmozgásoknak a léte is indokolja és szükségessé teszi.

Összefoglalás

Tanulmányunkban három kérdéskör áttekintésére vállalkoztunk. Egyrészt megvizsgáltuk, hogyan változott a nyugdíjasok anyagi jóléti helyzete az átalakulást követően, 1987 és 1996 között. Megállapítottuk, hogy a nyugdíjasok társadalmon belüli *relatív* helyzete – amit az ekvivalens jövedelem hierarchiába rendezésével mértünk – egyértelműen javult. Ezt követően a

¹⁴ Ekvivalens jövedelem.

¹⁵ Itt a nyugdíjazás és az özvegyülés szükségszerűségére gondolunk.

¹⁶ Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az a társadalom által „megkonstruált” nemi helyzetekre és szerepekre irányul.

¹⁷ Megjegyezzük, hogy a „millió”, illetve „társadalmi helyzet” típusú közelítések kikerültek ezt a csapdát.

magyarországi helyzetet és tendenciát nemzetközi kontextusba helyeztük. Egyértelműen kiderült, hogy a magyar fejlődés nem tekinthető egyedinek, Lengyelországban és Szlovéniában hasonló tendenciáknak lehettünk tanúi. Végül azt a kérdést tettük fel, hogy szabad-e egységesnek kezelnünk a nyugdíjas népeiséget. Az empirikus elemzések egyértelműen bebizonyították, hogy a különböző nyugdíjas csoportok között lényeges különbségeket találunk, így félrevezető a nyugdíjasokat egységes társadalmi csoportnak tekinteni. További vizsgálatokat igényel ugyanakkor annak a megállapítása, mely tényezők differenciálják, és melyek homogenizálják a nyugdíjasok helyzetét. Ugyanakkor ismételten hangsúlyozzuk, hogy a jelen dolgozatban elemzett anyagi jólét – bár igen fontos – csak az egyik összetevője a tágabb értelmű jólétnek.

Irodalom

- Allardt, E. (1973) Dimensions of Welfare.
- Andorka R. (1992) Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. Statisztikai Szemle vol. 80. no. 4–5: 301–324.
- Berger, R. (é. n) Multiple Klasszifikations analyse. Sonderforschungsbereich 3. Frankfurt–Mannheim.
- Cserna E.–Szívós P. (2000): Az időskorúak jövedelme és fogyasztása 1999-ben (kötetben).
- KSH–Szociális és Családügyi Minisztérium (1999) Időskorúak a mai Magyarországon. Budapest: 56.
- Laky T. (1997) A munkaerőpiac kereslete és kínálata. Budapest: Munkaügyi Kutató Intézet.
- Medgyesi M., Sági M., Szívós P. (1999) A harmadik kor: az idősek jövedelmi helyzete és lakáskörülményei. Budapest, TÁRKI: 60.
- Rosenmayer, L. und H.(1978) Der alte Mensch in der Gesellschaft. Reinbeck bei Hamburg.
- Spéder Zs. (1999) Relatív előnyök és növekvő különbségek. A nyugdíjasok anyagi jóléti helyzete 1987 és 1996 között Magyarországon. Műhelytanulmányok 3. Budapest, BKE Háztartás- és Családkutató Műhely: 50.
- Spéder Zs. (2000) Az inaktívok tagolódása. In: Elekes–Spéder, szerk.: Törések és kötések a magyar társadalomban. ARTT–Századvég.
- Stanovnik, T., Stropnik, N., Prinz, Ch. (2000) Economic Well-Being of the Elderly. A Comparison Across Five European Countries. Aldershot: Ashgate European Centre Vienna.
- TÁRKI (1998) Gazdasági aktivitás vagy szociális támogatások? A jóléti újraelosztás megváltozott keretfeltételei. Budapest: 121.
- Utasi Á. (1989) Baráti kapcsolatok. In.: Utasi, szerk.: Társadalmi kapcsolatok.
- Utasi Á. (2000) Társadalmi infláció – társadalmi kapcsolatok.
- Zapf, W. (1984) Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingunger und wahrgenommene Lebensqualität. In: Glatzer, Zapf (Hg): Lebensqualität in der Bundesrepublik Deutschland. Frankfurt: Campus 13–26.

Havasi Éva

AZ IDŐSEK JÖVEDELMI HELYZETE A TÉNYEK ÉS VÉLEMÉNYEK TÜKRÉBEN

„...Futok az időtől s közben megöszülök... Ilyen az én öregségem, de nemcsak az enyém. Történetesen a szomszédomé is. S az emberek mégis mindenáron meg akarnak öregedni.”

(Füst Milán: Ez mind én voltam egykor)

Ez a tanulmány az időskorúak jövedelmi helyzetével, elsősorban az érintettek nézőpontjából történő bemutatásával foglalkozik a KSH 1998. évi háztartási költségvetései felvételének adatai alapján.

Dolgozatunkban az 1939 előtt született nemzedék tagjait tekintettük időskorúnak. Ez a lehatárolás szociológiailag egy nagyon vegyes – különböző életúttal, életszínvonallal, jövedelmi és vagyoni helyzettel rendelkező – embercsoportot fog életkoruk alapján egy csokorba. A „harmadik kor” elérése azonban nemcsak pszichológiai, hanem a többség számára társadalmi határkő is.

A lakosság egyötöde legalább 60 éves, s közel egytizede 70 éves vagy idősebb. Ma közel 2 millió ember hatvan éven felüli, ami az 1949-es hasonló adat duplája. Az időskorúak egyre nagyobb hányada egyedülálló, bár a többség házastársával együtt élő idős. Magyarországon minden ötödik háztartásban csak idős emberek élnek, s ezek közül is mintegy félmillió az egyszemélyes háztartás. A időseket is magukba foglaló többgenerációs háztartások száma nem éri el a 300 ezret sem. A nemzedékek együttélése a paraszti gazdaságok felszámolásával, a mezőgazdaság szerepének csökkenésével, a hatvanas években meginduló és a hetvenes

években felgyorsuló területi–társadalmi mobilitás következtében elvesztette korábbi jelentőségét. A rendszerváltással együtt járó gazdasági recesszió, a munkalehetőségek korlátozott volta, a munkanélküliség és a rossz kereseti lehetőségek a vidéki, a kistelepüléseken felnőtt – választási lehetőségekkel rendelkező – fiatalok elvándorlásához vezetnek napjainkban is. Az idős emberek egyre inkább „magukban” élnek, s a nemzedékek együttélése is inkább kényszerhelyzet, mint választás eredménye.

Az idős emberek szerepe csökkent a családon belül, csökkent a társadalomban is. A rendszerváltó, gazdasági rendszerét és szerkezetét gyökeresen átalakító társadalom az új szemléletet magáévá tevő, az újfajta tudás befogadására alkalmasabb fiatal korosztályokra épít. A munkaképes korú idősebb generációt „nyugdíjba küldte”, vagy szembesítette a megváltozott munkaerőpiac újfajta követelményrendszerével. Miközben a biológiai öregedés egyre későbbi életkorra tolódik ki, az „életkor értékének devalválódása” következtében a társadalmi öregedés egyre korábbi életszakaszban kezdődik.

Az idősek társadalmi szerepének csökkenése kihat világlátásukra, jövőképükre is. Bár jövedelmi helyzetük az országos átlaghoz viszonyítva – az eltartási kötelezettség hiánya, vagy legalábbis csökkenése és a biztos megélhetési forrást jelentő nyugdíj miatt – összességében „megfelelő”-nek mondható, jövedelmi helyzetük szubjektív megítélése és általában a jövőbeli helyzetükre vonatkozó kilátásaik inkább pesszimizmust sugallnak.

Magyarországon az idős emberek magas részaránya elsősorban a születésszám csökkenésének és nem a születéskor várható élettartam növekedésének a következménye. Az országok zömében a társadalom elöregedésének egyik pozitív összetevője a lakosság életkilátásainak növekedése volt. Magyarországon a születéskor várható átlagos élettartam 1998-ban a férfiaknál 66,1 év, s a nőknél 75,2 év volt, ugyanakkor például Franciaországban a férfiak esetében 74,6 év, s a nőknél 82,2 év volt. A magyar férfiak és nők megközelítően hét évvel rövidebb életet remélhetnek, mint a franciák. „Ha egy öregember egy másikkal találkozik, elsőnek azt kérdi magában: vajon ennek még mennyi ideje van hátra? ...Bármennyire szeretem és tisztelem is, mögötte kívánok besorolni abba a menetbe, mely a Paradicsom felé tart.” – olvashatjuk Déry Tibor: Kedves bópeer...! című regényében. A Magyarországon élő idős embereknek, különösen a magyar férfiaknak, a Paradicsom bejárata előtti sorban előzési kiváltságuk van. A 60 éves férfiak várható életideje még 15,0 év, a nőké 19,8 év. Franciaországban a férfiak 60 éves korban várható átlagos élettartama 20,0 év, a nőké 25,1 év.

Az emberek közös vonása, hogy meg akarnak öregedni, ahogy ezt a Füst Milántól választott mottóban is olvashatjuk. Az idős emberekre azonban az a nehéz feladat hárul, hogy a bekövetkezett öregséggel szembe is kell nézniük.

A következőkben a KSH 1998-as Háztartási költségvetési felvételéből származó adatok elemzése alapján mutatjuk be az idősek jövedelmi viszonyait, és nemcsak az objektíve mérhető jövedelmi helyzetükre, hanem annak szubjektív megítélésére is kitérünk. Az idős emberek vagyoni helyzetére sajnos kevés és inkább közvetett adatunk van, mindössze lakás-körülményeiket és otthonaik felszereltségét ismerjük. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy idősebb

korban az általános jövedelmi helyzet megítélésében a felhalmozott, a biztonságot jelentő vagyon meglétének, illetve hiányának óriási jelentősége van.

A tanulmány az idősök helyzetének egy jól körülhatárolt metszetével foglalkozik csak. A jövedelemre vonatkozó tényadatok és azok szubjektív megítélése nem esik egybe. Az idős emberek pesszimizmusában meghatározó szerepet játszik társadalmi helyzetük, fontosságuk leértékelődése. A tömegkommunikációban és így a közvéleményben egyre nagyobb hangot kap az a nézet, hogy a magyar társadalom elöregedése, a nyugdíjasok növekvő száma és össznépelességen belüli magas részaránya *óriási teher*ként nehezedik a költségvetésre. A szocialista időszakra jellemző nyomott bérrendszer, az alacsony keresetekkel együtt járó széles körű központi-állami redisztribúciós politika nem tette lehetővé az emberek számára a felhalmozást, de azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy rászorultság esetén a szociális ellátó rendszer támaszként szolgál majd. Ez a biztonságérzet a szociális és egészségügyi intézményhálózat átalakításával és megkurtításával az idős emberek számára megrendült. Felhalmozott vagyon és befektetések hiányában az idősök számára a nyugdíj és – amennyiben egészségi állapotuk és a munkaerőpiaci kereslet lehetővé teszi – a kiegészítő munkavállalás a megélhetés forrása.

Amikor az időskorúak helyzetét vizsgáljuk, mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a társadalmi és családi környezetet, amelyben az idősök élnek – még ha ennek kifejtésére az adott témán belül nincs is sok lehetőségünk – és azt a tény is, hogy az idős emberek jelen élethelyzete egy munkával, erőfeszítésekkel teli életszakasz *vége*redményét tükrözi. Egy olyan tág életkori csoportról van szó, melynek fiatalabb tagjai, az aktív hatvanasok, a munkával eltöltött élet gyümölcsét még „szüretelik”, a hetvenes és nyolcvanas éveikben járók pedig a begyűjtött termés nagyobb részét már elfogyasztották, illetve utódaik támogatására fordították. Annyiban mindenképpen közös a sorsuk, hogy a kiöregedő gyümölcsfák fiatalítására, újak telepítésére már nincs lehetőségük. Az idősök számára a perspektívát – különösen a hazai kultúrában – gyermekeik érvényesülése jelenti. A nyugdíjba vonulással az elért élethelyzet javítására már nincs sok esély, s az életkor előrehaladtával a megszokott életszínvonal fenntartása is egyre nehezebb.

1. A jövedelmek nagysága

A KSH lakossági felvételeinek mindegyike, különös tekintettel a jövedelmi felvételek eredményeire, azt igazolják, hogy az 1980-as évektől az életkor, és különösen az időskor – a közhiedelemmel ellentétben – nem jár együtt szükségképpen a szegénységgel.¹⁸ Ez döntően az alacsony nyugdíjak és a háztársi pótlék többszöri emelésének, az idős, nagyon alacsony nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok fokozatos kihalásának, valamint a nyugdíjjogosultság álta-

¹⁸ Hasonló következtetés olvasható a témába vágó irodalom mindegyikében. Lásd többek között a KSH jövedelmi felvételei és családi költségvetési felvételei mellett a Magyar Háztartás Panel alapján készült tanulmányokat (Sík-Tóth, 1998).

lánossá válásának a következménye volt. „Elég gyakori vélekedés, hogy az alacsony jövedelműek zömmel kisnyugdíjasokból állnak. Az adatok nem támasztják alá ezt az elképzelést.” – olvashatjuk a KSH 1987-re vonatkozó, hazai jövedelem-eloszlást vizsgáló elemzésében.¹⁹ S ez az állítás máig helytálló. Az időskorúak egy főre jutó nettó jövedelme 1998-ban 356 988 forint volt, ami nem tekinthető magasnak, de a háztartás-statisztika adatai szerint 16,5%-kal mégis meghaladta az országos átlagot (1. táblázat).

1. Az időskorúak jövedelme az országos átlaghoz viszonyítva, 1998²⁰

	Országos átlag	Időskorúak átlaga
Egy főre jutó átlagos nettó jövedelem, forint	306 561	356 988
Az átlagjövedelem relatív szórása, %	49,0	32,5
Mediánjövedelem, forint	280 873	302 020

Sőt, miközben a kilencvenes években a gazdasági átalakulás és a recesszió következtében a lakosság zömének jelentős mértékben csökkent az életszínvonala, az időskorúak relatív jövedelmi pozíciója még valamelyest javult is. Bár ez a javulás – a szakirodalomban olvasható indoklással ellentétben – nem a nyugdíjak átlagkeresetekhez viszonyított kisebb arányú értékvesztésének, hanem inkább az aktív korúak egy részének a munkaerőpiacról történő tartós kikerülésének a következménye. 1993-ban a nyugdíj még 62,6%-a volt az átlagkeresetnek, s 1998-ban már csak 57,8%-a. 1998-ban a bérek reálértéke 1993-hoz viszonyítva 97% volt, s a nyugdíjaké 86,5%.

Az idős háztartásfőjű háztartásokban a háztartásfő életkora fordított arányban áll az egy főre eső átlagos jövedelemmel, azaz minél idősebb, illetve minél régebben ment nyugdíjba a háztartásfő, annál kisebb a háztartásban az egy főre jutó jövedelem nagysága.

Az utóbbi években azonban az idősek teljes körén belül a 70 éves és idősebb személyek relatív jövedelmi helyzete valamelyest javult. Ez részben az alacsonyabb nyugdíjak nagyobb arányú emelésének, részben a foglalkoztatott nyugdíjasok csökkenő számának a következménye.

Az időskorúak összességében szerényebb mértékű jövedelemromlása a magasabb nyugdíjjal rendelkezők folyamatosan nagyobb, és az alacsony nyugdíjjal rendelkezők folyamatosan kisebb „vesztései” árán tudott csak megvalósulni. Míg a munkajövedelemből élők körén belül nagyfokú polarizáció, addig a nyugdíjból élőknel – a magasabb nyugdíjaknak az alacsony nyugdíjakat messze meghaladó értékvesztése révén – erőteljes egalizáció ment végbe.

Az életkor jövedelmet befolyásoló szerepe tehát nemcsak az aktív korúak, hanem az idősek körében is csökkent, még ha szerepe nagyobb is, mint a kereső munkát végzők esetében (Havasi et al., 1999). A kevésbé idősek ugyanis a nyugdíj mellett – ha kisebb arányban is, mint azt korábban tették – kereső munkát is vállalnak, így relatív jövedelmi pozíciójuk erőteljesen javul, nemcsak a munkát vállalni már nem tudó idősebb társaikhoz képest, hanem az

¹⁹ „Jövedelemeloszlás Magyarországon, 1987”. KSH, Budapest, 1990: 35.

²⁰ Az adatok forrása minden esetben a KSH 1998. évi háztartási költségvetési felvétele.

aktív korú, de még eltartási kötelezettséggel rendelkező fiatalabb generációkhoz képest is. A 60–64 éves háztartásfőjű háztartásokban az aktív keresők létszamaránya még 9,3%, a 70 éves és idősebb háztartásfőjű háztartásokban már csak 2,6%.

A háztartások típusa, generációs összetétele eltérő jövedelmi, fogyasztási és felszereltségi jellemzőkkel jár együtt. A csak idős emberekből álló háztartások tagjai jövedelmi viszonyaikat tekintve kedvezőbb helyzetben vannak, mint a vegyes korösszetételű háztartásokban élő idősök. Az előbbi háztartástípusban 1998-ban az egy főre jutó éves nettó jövedelem 356 988 forint volt, míg az utóbbiban 305 283 forint. A csak idősekből álló háztartásokban ugyanis szinte kivétel nélkül mindenkinek van jövedelme, míg a nemzedékek együttélésén alapuló háztartásokban már nagyobb arányban vannak eltartott családtagok is (2. táblázat).

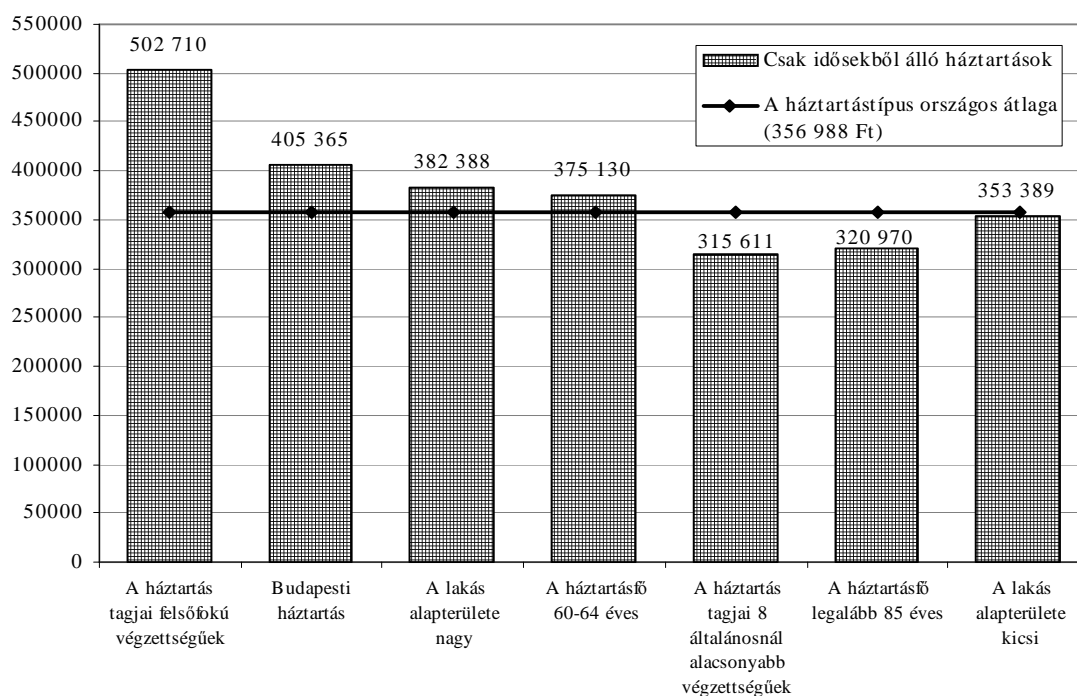
2. Az átlagosnál magasabb és alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartástípusok jövedelme az idős háztartások két alaptípusában, %

	Csak idős- korúakból	Nem csak idős- korúakból
	álló háztartások	
<i>A magasabb jövedelmi csoportba tartozó rétegek egy főre jutó jövedelme az adott háztartástípus átlagjövedelmének %-ában</i>		
A háztartás minden tagja felsőfokú végzettségű	140,8	192,5
Budapesti háztartás	113,6	109,0
A lakás alapterülete meghaladja a 100 m ² -t	107,2	103,5
A háztartásfő 60–64 éves	105,1	101,6
<i>Az alacsonyabb jövedelmi csoportba tartozó rétegek egy főre jutó jövedelme az adott háztartástípus átlagjövedelmének %-ában</i>		
A háztartás tagjai 8 általánosanál alacsonyabb végzettségűek	88,4	83,0
A háztartásfő legalább 85 éves	89,9	83,4
A lakás alapterülete maximum 50 m ²	99,0	90,2
<i>A háztartástípus átlagjövedelme, forintban</i>	356 988	305 283

Az iskolai végzettség nemcsak az aktív korúak körében, hanem a mai magyar társadalomban általában meghatározó szerepet játszik a jövedelmi viszonyokban. A magas iskolai végzettségű tagokból álló idős háztartásokban az egy főre jutó jövedelem 41%-kal haladja meg a csak idősekből álló háztartások jövedelmi átlagát, a többgenerációs háztartásban élő idősök esetén az iskolai végzettségből adódó különbség még markánsabb, közel kétszeres. Az alacsony iskolai végzettség alacsonyabb jövedelmi színvonalat valószínűsít.

A lakás nagysága, de a többi vizsgált minőségi lakásmutató is, összefügg a háztartások jövedelmi viszonyaival. A nagy alapterületű, jobb lakásban élők általában jobb jövedelmi viszonyok között élnek. Mint később látni fogjuk, a lakáskörülmények jó tükröképét adják a háztartások jövedelmi viszonyainak.

A Budapesten élők – részben magasabb iskolázottsági és foglalkoztatottsági szintjüknek köszönhetően – összességében több jövedelemmel rendelkeznek, mint a vidéken élők. A területi hierarchia jövedelmi viszonyokkal való kapcsolata a községekben élő idősök esetében – háztartástípustól függően – mintegy 4–7%-os elmaradást eredményezett az átlagjövedelemtől.

I. Az átlagosnál magasabb és alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartástípusok jövedelme az országos átlaghoz viszonyítva 1998-ban, forint

2. A jövedelmek összetétele

Az időskorúak jövedelmének összetétele a különböző háztartástípusokban eltérő. A csak időskorúakból álló háztartásokban az idős emberek egy főre jutó jövedelmét alapvetően a nyugdíj határozza meg. A csak időskorúakból álló háztartásokban az éves bruttó jövedelem közel 90%-a származik ebből a forrásból. A munkajövedelmek további 10%-ot képviselnek. A többgenerációs háztartásokban élő idős emberek esetében az egy főre jutó bruttó jövedelem 61,5%-a nyugdíj és 35%-a munkajövedelem. Az idős emberek körében az egyéb jövedelemfajták összességében alig néhány százalékot képviselnek (3. táblázat).

3. Az időskorúak egy főre jutó éves nettó jövedelmének összetétele 1998-ban, %

Jövedelemforrás	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Országosan
	álló háztartások		
Munkajövedelem	10,7	35,0	67,8
Nyugdíj és járadékok	89,4	61,5	23,3
Szociális jövedelem	1,2	4,3	7,9
Egyéb jövedelem	1,3	1,2	1,0
Háztartáson kívüli adott/kapott támogatás egyenlege	-2,6	-2,0	0,0
Bruttó jövedelem	100,0	100,0	100,0

A nyugdíjban, illetve járadékban részesülők 1998-ban országos átlagban 421 ezer forintot kaptak ezen a jogcímen. Az egy nyugdíjasra, illetve járadékosra jutó összeg a 65–69 éves háztartásfőjű háztartásokban volt a legmagasabb – 529 ezer forint, és a 70 éves vagy idősebb háztartásfőjű háztartásokban a legalacsonyabb – 443 ezer forint. A nyugdíjkiegészítés és időskori járadék egy jogosultra jutó nagysága éppen fordítva, az idősebb háztartásfőjű háztartásokban volt magasabb és a kevésbé időseknél alacsonyabb.

Az idős nemzedék fiatalabb tagjai nemcsak nagyobb arányban vállalnak munkát, hanem ha dolgoznak, akkor többet is keresnek.

Országos átlagban a „háztartások közötti transferek”, vagyis az adott és kapott támogatások egyensúlyban vannak, ez az egyensúly úgy jön létre, hogy az idősebb generációk inkább adják a segítséget, míg a fiatalabbak inkább kapják. Az idősek jövedelmük több mint 2%-át háztartáson kívül élő személy, legtöbbször gyermekeik, segítségére fordítják. A csak idősekből álló háztartásokban a külső háztartásnak adott támogatás összege átlagosan évi 9204 forint volt 1998-ban. Ez az idősekből és fiatalabbakból is álló vegyes korösszetételű háztartásokban 4470 forintot tett ki.

A kapott segítség minden típusára igaz, hogy arányuk országos átlagban magasabb, mint az időskorúak körében. Az országosan legjellemzőbbnek tekinthető rendszeres és alkalmi természetbeni segítségnyújtás részaránya is kisebb az időskorúak rétegében, mint országos átlagban (4., 5. táblázat).

Érdekes módon minél tehetősebb egy idős háztartás, annál nagyobb a pénzben kapott segítség részaránya a kapott összes segítségből. A legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozó csak idősekből álló háztartásokban az összes segítség 12%-a rendszeres, vagy alkalmi pénzbeli segítség, ugyanakkor a legalacsonyabb jövedelműek körében lényegében „csak” természetbeni segítség fordul elő. A jobb módú idősek hozzátartozói is jobb módúak, így nagyobb lehetőségük van pénzbeli segítségnyújtásra (6. táblázat).

4. A háztartáson kívüli támogatásban részesülő háztartások részaránya a kapott segítség rendszeressége és típusa szerint 1998-ban, %

A támogatás jellege	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Országosan
	álló háztartások		
Havi rendszerességgel, pénzbeli segítség	3,1	1,5	5,0
Havi rendszerességgel, természetbeni segítség	8,5	4,3	11,6
Alkalmi segítség, pénzben	9,2	10,7	16,6
Alkalmi segítség, természetben	19,9	21,3	28,1
A segítség bármely formája	29,8	27,1	41,4

5. A háztartáson kívülitől kapott támogatás összetétele 1998-ban, %

A támogatás jellege	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Országosan
	álló háztartások		
Havi rendszerességgel, pénzbeli segítség	2,8	1,8	2,8
Havi rendszerességgel, természetbeni segítség	21,6	8,5	17,2
Alkalmi segítség, pénzben	8,8	11,2	12,1
Alkalmi segítség, természetben	66,8	78,5	67,9
A segítség bármely formája	100,0	100,0	100,0

6. A háztartáson kívülitől kapott támogatás összetétele a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű, csak időskorúakból álló háztartásokban 1998-ban, %

A támogatás jellege	A legalacsonyabb jövedelmi tizedbe tartozó háztartások	A legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozó háztartások	Idős háztartások együtt
Havi rendszerességgel, pénzbeli segítség	0,6	7,0	2,8
Havi rendszerességgel, természetbeni segítség	24,6	18,3	21,6
Alkalmi segítség, pénzben	5,6	5,1	8,8
Alkalmi segítség, természetben	69,2	69,6	66,8
A segítség bármely formája	100,0	100,0	100,0

A magyar társadalom erősen gyermekközpontú társadalom, ahol mindenki természetesen tekinti, hogy a szülő ad, s a gyermek kap. A szülők egész életük során lehetőségeikhez képest – sőt sokszor azon túl is – kötelességüknek érzik gyermekeik támogatását, még akkor is, ha már gyermekeiknek is vannak gyermekeik. Az „adás” kényszere és az „elfogadás” természetessége jellemzi az idős és a fiatal nemzedék kapcsolatát.

3. A jövedelmi egyenlőtlenségek sajátosságai

Az időskorúak kiegyenlítettebb jövedelmi szinten élnek, mint a fiatalabb nemzedék tagjai. A hazai nyugdíjrendszer és a nyugdíjmelési politika nivelláló jellegű. A háztartásstatisztikai adatokból a legalsó és a legfelső jövedelmi tized egy főre jutó nettó jövedelmében országosan kimutatható ötszörös különbségek az időskorúak körében alig háromszoros. Az időskorúak egyenlőtlenségi mutatók mindegyike az országosnál lényegesen kisebb jövedelmi különbséget mutat.

Sajnos az elemzés alapjául szolgáló háztartási költségvetési felvételben a nagyon alacsony és a nagyon magas jövedelemmel rendelkező háztartások alulreprezentáltak, ami abból fakad, hogy mind a szegények, mind pedig a gazdagok nagyobb arányban utasítják el a lakossági felvételekben való közreműködést, mint a társadalom többi jövedelmi csoportjába tartozók.

Mivel az aktív korúak között több a szélsőséges jövedelmi csoportba tartozó, és általában kisebb együttműködési hajlandósággal rendelkeznek, mint az idős emberek, ezért jövedelmi különbségeik nemcsak abszolút értelemben, hanem az időskorúakhoz képest is kisebbnek mutatkoznak a „ténylegesnél”.

Az idősekre vonatkozó jövedelmi adatok megbízhatósága nemcsak jobb, mint a fiatalabbaké, hanem összességében pontos tükörképet ad jövedelmi helyzetükről. Ez a jövedelmi adatok érvényességében meglévő lényeges rétegbeli eltérés erősen nehezíti az aktív korúak és a nyugdíjasok valós jövedelmi helyzetének összehasonlítását, mivel megbízhatóbb adatokat kell összehasonlítanunk kevésbé megbízhatókkal, ami bizonytalanná teszi az összehasonlítás eredményét.

Az idős emberek körén belül a legalacsonyabb jövedelmű 10 százalék az idősök összjövedelmének 6%-ával rendelkezik, a legmagasabb jövedelmű 10 százalék pedig közel 17%-ával. Az idősekre számított Robin Hood-index 11%, ami azt fejezi ki, hogy az átlag fölött élő idősök jövedelmének mindössze 11%-át kellene átcsoportosítani az átlag alatt élők javára ahhoz, hogy az idősök teljes jövedelmi egyenlősége megvalósuljon. Az idősök nemzedéke, ha vagyoni helyzetét tekintve nagyon különböző is, jövedelmi helyzetét tekintve sokkal homogénebb, mint a fiatalabb nemzedék.

Bár az idősök közül kevesebben szegények (részben a biztonságot nyújtó rendszeres jövedelemnek, a nyugdíjnak köszönhetően, részben pedig a szociális juttatások nagyobb arányú igénybevétele következtében), de akik szegények, azok rendszerint nagyon szegények (*Havasi et al., 1999: 12–15. p.*). Az időskorú emberek közül a legszegényebbek zöme azonban intézményi háztartásokban – idősök otthonában, kórházak elfekvő részlegeiben stb. – él, így a lakossági felvételek során nem is kerülnek megfigyelésre.

4. A különböző megélhetési szintekhez szükségesnek tartott jövedelmek nagysága, a jövedelmi helyzet megítélése

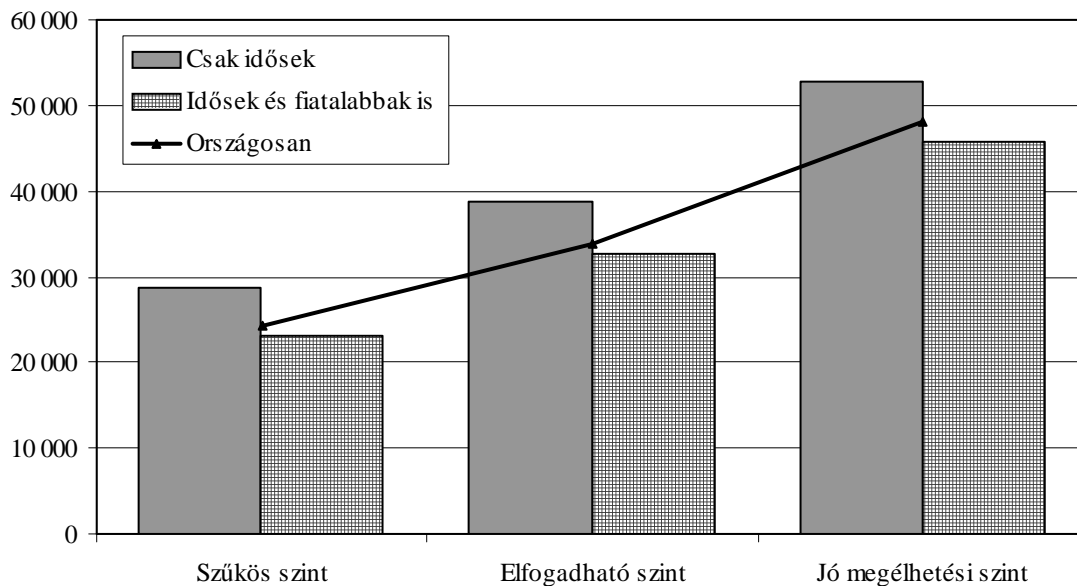
A lakosság véleménye a megélhetéséhez szükséges jövedelem nagyságát illetően a realitásokat tükrözi, s értelemszerűen rétegenként, jövedelmi csoportonként különböző. Függetlenül az emberek jelenlegi jövedelmi színvonalától, múltbeli jövedelmi viszonyaitól, valamint számos szubjektív elemet is tartalmaz. Az is nyilvánvaló, hogy aki már berendezkedett egy bizonyos szintű életformára, az nehezen mond le róla, s a megélhetéséhez szükségesnek tartott jövedelem nagyságába be is kalkulálja azt. Ily módon a megélhetéshez szükségesnek tartott összegek irányadóak a háztartások jelen helyzetének árnyaltabb megítélése szempontjából is. Ha a ház-

tartás nem rendelkezik a megélhetéséhez szükségesnek tartott összeggel, akkor nagyobb valószínűséggel a szegényebbek közé sorolja önmagát és családját, függetlenül attól, hogy jövedelme hogyan viszonyul a létminimumhoz, vagy egyéb választott „objektív” szegénységi szinthez. A csak idősekből álló háztartások az országos átlagnál magasabb jövedelemmel rendelkeznek és magasabb jövedelmet is tartanak szükségesnek a különböző szintű megélhetéshez (7. táblázat).

7. A különböző megélhetési szintekhez szükséges egy főre jutó havi jövedelem a lakosság véleménye szerint 1998-ban, forint

	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Országosan
	álló háztartások		
Mekkora havi jövedelem szükséges:			
a nagyon szűkös megélhetéshez	22 653	18 341	19 068
a szűkös megélhetéshez	28 679	23 217	24 212
az elfogadható szinthez	38 778	32 600	33 932
a jó szinthez	52 712	45 860	48 036
az átlagosnál lényegesen jobb szinthez	76 050	69 016	73 605
Tényleges havi nettó jövedelmük	29 749	25 440	25 448

Itt jegyezném meg, hogy az egy főre jutó jövedelem nem fejezi ki pontosan a lakosság jövedelmi helyzetében meglévő különbségeket, mert azonos súlyúnak tekinti a különböző létszámú háztartások tagjait, és az eltérő életkorú személyeket is. A fogyasztási egység alapú számítások esetén a háztartások tagjai különböző súlyt képviselnek. A gyermekek, a nagyháztartások az egy főre jutó jövedelem alapján végzett összehasonlításokban túlértékelődnek, míg a nemzetközi gyakorlatban használt ekvivalencia skálák esetében alulértékelődnek. Ezért jobb híján mégis az egy főre jutó jövedelmet használjuk a hazai viszonyokra, figyelembe véve azt a tényt, hogy a csak idősekből álló háztartások átlagos nagysága mindössze 1,4, míg a vegyes korösszetételűeké 2,4 és az országos átlag 2,7 fő/háztartás. A vizsgált háztartástípusok taglétszámának eltérései némiképpen tompítják az egy főre jutó jövedelem alapján számított különböző megélhetési szintekhez szükségesnek tartott jövedelmek nagyságában mutatkozó különbségeket.

II. A különböző megélhetési szintekhez szükségesnek tartott egy főre jutó havi jövedelem nagysága a csak időskorúakból álló és az időskorúakat is tartalmazó háztartástípusokban 1998-ban, forint

Az időskorúak általában pesszimisták jövedelmi helyzetük megítélésénél. A magasabb jövedelmű idős háztartások nagyobb arányban tesznek említést némi javulásról az elmúlt három évre vonatkozóan. Ez elsősorban a nyugdíj mellett foglalkoztatott, illetve a házastársi pótlékban részesülő háztartások javuló jövedelmi helyzetének a következménye. Az időskorúakból álló háztartásokban a háztartásfő korának emelkedésével nő azon háztartások aránya, amelyekben lényegesen romló anyagi helyzetről számolnak be (8. táblázat).

8. A lakosság megítélése szerint a háztartásuk anyagi helyzete hogyan alakult 1996–1998 között, %

A háztartás anyagi helyzete	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Országosan
	álló háztartások		
Lényegesen romlott	22,8	21,9	22,7
Kissé romlott	42,4	42,9	39,2
Nem változott	30,8	32,9	31,6
Kissé javult	3,6	1,7	5,5
Lényegesen javult	0,3	0,2	0,7
Nem tudja megítélni	0,1	0,4	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az időskorúak összességében az átlagos jövedelmi helyzet romlása nem volt olyan drasztikus, mint az aktív korú háztartásfőjű háztartásokban. Ugyanakkor a gazdaság teljesítőképességének javulásával bekövetkező jövedelmi színvonal emelkedés sem volt olyan arányú, mint a fiatalabb háztartásfőjű háztartásokban.

Amikor egy nemzedék jövedelmi helyzetét, életszínvonalát dinamikájában vizsgáljuk, nem hagyható figyelmen kívül a nemzedék összetételének változásából adódó hatás. Az elhalálozott idős emberek helyét felváltó újabb és újabb generációk hatvanas éveikbe lépő tagjai jobb jövedelmi pozícióval kerülnek az időskorúak korcsoportjába, mint amivel a „régiekre” rendelkeztek. Ebből adódóan az időskorúak összességének átlagos jövedelmi helyzete az új belépőkkel javul, míg az egyes emberek jövedelmi helyzete az aktív életszakaszból kikerülve és attól távolodva folyamatosan romlik. Az időskorúak összességének jövedelmi helyzete tehát relatíve javulhat, miközben az egyes idős emberek abszolút helyzete összességében romlik.

Az időskorúak előtt álló nem túl biztató, de reálisnak tekinthető perspektíva rányomja bélyegét a jövőjükre vonatkozó elképzeléseikre is. Az időskorúak nem látnak reményt jobb, illetve a javuló anyagi helyzet elérésére. A hazai háztartások egészére vonatkozó adatok viszont azt bizonyítják, hogy az emberek általában bíznak a jövőjükben. Országos átlagban a háztartások többsége lát esélyt arra, hogy jövedelmi helyzete hosszabb távon javulni fog. Míg az időseknél lényegében csak az egészségi állapot javulásától remélik többen (a háztartások 8%-ában fordul elő ilyen típusú említés), hogy ez majd javítja anyagi helyzetüket is, országos átlagban a javulást illetően főleg munkával összefüggő említések fordulnak elő. A háztartások 32%-ában találunk erre vonatkozó utalást.

Miközben az idős háztartások jövedelmi helyzetüket tekintve a jó középmezőnyben foglalnak helyet, saját megítélésük szerint közel fele-fele arányban élnek közepes jövedelmi szinten, illetve többé-kevésbé szegénységben. A nemcsak időskorúakból álló háztartások rosszabb jövedelmi pozícióval rendelkeznek, mint a csak idős személyekből álló háztartások, helyzetüket mégis kedvezőbbnek ítélik. A fiatalok jelenléte az idősek körében – mint később még ezt részletesebben is bemutatjuk – általában a háztartás egy főre jutó jövedelmének csökkenésével és az elégedettség növekedésével párosul (9. táblázat).

9. A lakosság megítélése háztartásuk jövedelmi szintjéről, %

Jövedelmi szint lakossági megítélése	Csak időskorúakból	Nem csak időskorúakból	Együtt	Országosan
	álló háztartások			
Nagyon szegény	9,3	8,7	9,1	6,6
Inkább szegény	42,3	35,6	40,1	29,9
Közepes jövedelmi szinten él	46,6	52,3	48,5	59,1
Inkább jómódú	1,7	3,3	2,2	4,2
Nagyon jómódú	0,1	0,1	0,1	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az idősek saját jövedelmi helyzetükre vonatkozó véleménye jól példázza, hogy a szegénység nem szűkíthető a jövedelmi szegénységre, hanem annál sokkal összetettebb fogalom. Beletartozik, többek között, a tartós biztonságot jelentő anyagi és nem-anyagi háttér is. A fiatal nemzedék értelmet, feladatot és távlatot is visz az idős emberek mindennapjaiba.

A többgenerációs idős háztartások, annak ellenére, hogy alacsonyabb egy főre jutó jövedelemből gazdálkodnak, lényegesen felszereltebbek, mint a homogén korösszetételű idős háztartások. Az együttélés során a fiatalok új igényeit, innovatív szemléletét az idősek is átveszik, vagy legalábbis megértik, és ily módon ők is, ha nem is magasabb jövedelmi szinten, de kényelmesebben élhetnek. A háztartások felszereltségével a későbbiekben részletesen is foglalkozunk.

A szubjektív szegénység érzése tehát nem függ szükségképpen össze az emberek tényleges jövedelmével. Korábban már utaltunk arra is, hogy a háztartások múltbeli jövedelmi helyzete is erősen befolyásolja a jelen helyzet megélését. Ha a háztartás korábban tartósan magasabb életszínvonalon élt, akkor ahhoz igazodik fogyasztási szerkezete is, és ez igényeit is meghatározza.

Az aktív életszakasz végéhez képest az idősek jövedelme életkoruk előrehaladtával fokozatosan csökken, így a korábbi életszínvonaluk fenntartásához vagy a tartalékaikat kell felélniük, vagy tudomásul kell venni a szerényebb életvitelt. Mindkét cselekvési út a szegénységérzetet erősíti. A többgenerációs háztartásokban élő idősek pozitívabb jövőképe részben a realitásokon – a fiatalabb generációk javuló életkilátásait figyelembe véve – alapul, részben pedig az izoláció, a fölöslegesség érzésének a hiányán.

5. Az egy főre jutó jövedelem alapján számított „objektív” és a háztartások véleménye szerinti „szubjektív” jövedelmi helyzet kapcsolata

Az 1998. évi háztartási költségvetési felvétel adatai alapján arra is lehetőségünk volt, hogy a háztartásoknak saját megélhetési szintjükéről alkotott véleményét összehasonlítsuk tényleges jövedelmi helyzetükkel. Az idős emberek egy főre eső jövedelem alapján számított jövedelmi helyzete és jövedelmi helyzetükről alkotott véleménye között csak laza kapcsolat van. Míg azok az idős emberek, akik jómódúnak tartják magukat, nagy valószínűséggel jövedelmi helyzetük alapján is jómódúak, addig a saját szubjektív megítélésük alapján szegény, illetve közepes jövedelmű idős emberek esetében a megítélés és a ténylegesen kimutatott jövedelmi helyzet között már nincs egyértelmű összefüggés. Az önmagukat nagyon szegénynek valló idős emberek közül körülbelül minden tizedik (12,7%) tartozik a lakosság legalacsonyabb jövedelmű 20%-ába. Ugyanakkor a jövedelmi helyzetük alapján szegénynek tekinthető háztartások közel egyharmada nem érzi magát szegénynek.

A 10. és 11. táblázatból egyértelműen látszik, hogy az idősek körében jóval többen vannak olyanok, akik szubjektíve, megítélésük alapján szegények, míg tényleges jövedelmük alapján nem.

10. Az egy főre jutó tényleges jövedelmi helyzetük alapján azonos jövedelmi ötödbe tartozó idősök véleménye saját jövedelmi helyzetükről az országos átlaghoz viszonyítva, %

	Alsó (1.)	2.	3. és 4.	Felső (5.)	Együtt
	jövedelmi ötödbe tartozók				
<i>Idősök</i>					
Nagyon szegény	21,9	14,9	9,3	3,2	9,1
Inkább szegény	47,5	48,9	43,3	27,1	40,1
Közepes jövedelmű	30,1	35,8	46,4	63,1	48,5
Jobb módú	0,5	0,4	1,0	6,6	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Országosan</i>					
Nagyon szegény	22,3	11,3	7,1	2,3	8,8
Inkább szegény	39,5	41,5	35,2	18,5	32,7
Közepes jövedelmű	36,8	45,8	55,6	69,3	54,7
Jobb módú	1,3	1,4	2,0	9,9	3,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

11. A háztartások megítélése alapján azonos megélhetési szinten élő idősök tényleges jövedelmi helyzetük szerint az országoshoz viszonyítva, %

	Alsó (1.)	2.	3. és 4.	Felső (5.)	Összesen
	jövedelmi ötödbe tartozók				
<i>Idősök</i>					
Nagyon szegény	12,7	20,9	57,5	8,9	100,0
Inkább szegény	6,3	15,6	60,8	17,4	100,0
Közepes jövedelmű	3,3	9,4	53,9	33,4	100,0
Jobb módú	1,2	2,2	23,3	73,4	100,0
Összesen	5,3	12,8	56,3	25,6	100,0
<i>Országosan</i>					
Nagyon szegény	36,3	21,7	35,3	6,6	100,0
Inkább szegény	17,3	21,6	46,8	14,3	100,0
Közepes jövedelmű	9,6	14,1	44,3	32,0	100,0
Jobb módú	4,8	6,4	23,0	65,8	100,0
Összesen	14,3	16,9	43,5	25,2	100,0

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy rávilágítsunk azokra a lehetséges és létező okokra, háztartási jellemzőkre, amelyek az „objektív” jövedelmi helyzet és annak szubjektív megítélése közötti eltérésben szerepet játszhatnak. Ehhez nyújt segítséget a 12. táblázat, amely az alacsony jövedelmű idős háztartásokat tovább osztályozza a háztartások saját megítélése alapján kialakított három további – önmagukat „nagyon szegény”-nek, „szegény”-nek és „közepes, vagy jobb” jövedelmi helyzetűnek valló – háztartástípusra, s az így kialakított csoportokra vonatkozóan kiemel néhány fontosnak mutakozó háztartási jellemzőt.

12. Az alacsony jövedelmű idős háztartásfőjű háztartások főbb jellemzői jövedelmi helyzetük szubjektív megítélése szerint 1998-ban, %

	Az alsó jövedelmi ötödbe tartozó idős háztartásfőjű háztartás, amely saját megítélése szerint				Összes háztartás
	nagyon szegény	szegény	nem szegény	együtt	
Az adott háztartástípus	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből azon háztartások aránya, ahol:					
– van tartósan beteg személy	36,7	32,1	16,2	27,9	16,9
– anyagi helyzetük az elmúlt három évben romlott	89,9	91,8	52,1	78,5	73,7
– anyagi helyzetük az elmúlt három évben változatlan maradt	7,3	6,8	44,8	19,2	21,5
– leromlott, rossz állagú épületben laknak	66,6	16,9	6,2	24,2	22,5
– jó állagú épületben laknak	11,1	30,9	44,8	31,1	34,8
– fiatalok, középkorúak és idősek alkotják	8,8	23,2	20,5	19,2	5,5

A tartós betegség előfordulása az idősek, s ezen belül különösen az alacsonyabb jövedelmű idősek körében magasabb arányú, mint országosan. Az alacsony jövedelmű idős háztartások több mint egynegyedében van tartósan beteg személy. Ez, az életkor előrehaladásával szükségszerűnek tekinthető, kedvezőtlen tény befolyásolja a jövedelmi helyzet megítélését is. A betegséggel való együttélés – különösen a mai egészségügyi ellátó rendszer nehézségeinek ismeretében – rendkívül nehéz, mivel az egészségi probléma sokszor kiszolgáltatottsággal, az orvosoknak nyújtott erőn felüli hálapénzfizetéssel jár együtt. Így a rendelkezésre álló jövedelem egy része nem a család megélhetését, hanem a betegségből adódó plusz kiadásokat szolgálja. Nem véletlen, hogy a szegénység legismertebb Nobel-díjas szakértője éppen a „képességek” (capability) fontosságát hangsúlyozza a létminimum kiszámításánál. A beteg (fogyatékos) embereknek ugyanahhoz az életvitelhez, életminőséghez többre és másra van szükségük, mint az átlagembernek. Az ő esetükben ezt a „minimálisnak tekintett szükségletek” körébe és az ennek alapján kalkulált „minimálisan szükséges jövedelem” nagyságába be is kell számítani. Ugyanaz a jövedelem a beteg szegényeknek kevesebbre elég, mint egészséges társaiknak. Így nemcsak a szegénység *érzése* erősebb ebben a rétegben, hanem az *objektív* helyzet rosszabb is. A betegség előfordulása a fiatalabb háztartásfőjű háztartásokban – az aktív korúak körében – lényegesen kisebb, de jövedelmi helyzetükre gyakorolt hatása annál nagyobb, mivel nemcsak a kiadásait növeli, hanem a jövedelemszerző tevékenységükben is akadályozza őket.

A szegénység érzetét erősíti az életkörülmények romló tendenciája, de ennél jóval fontosabb szerepe van a rossz lakáskörülményeknek. A „megelégedett idős szegények” anyagi helyzete az elmúlt éveket tekintve kevésbé romlott, mint kortársaiké általában, ugyanis ők azok a „hagyományos szegények”, akik tartósan rossz anyagi körülmények között éltek és élnek ma is. Helyzetüket természetesnek tartják és az összehasonlítás mércéjéül általában közvetlen környezetüket választják. A megrögzött egyenlőtlenségek gyakran azért virulnak, mondja Amartya Sen, mert passzív szövetségest találnak az alávettettekben (Sen, 1990: 3–18.).

A klasszikus szegénység egyik ismérve éppen az, hogy a hosszú ideje szegénységben élők nem tartják magukat szegénynek.

Mint oly sokszor utaltunk rá, a szegénység nem egyszerűsíthető le a jövedelmi szegénységre. Ha az alacsony jövedelem rossz lakáskörülményekkel is párosul, akkor értelem-szerűen többen vallják magukat szegénynek. A leromlott, rossz állagú épületben lakó, rossz lakásjellemezőjű háztartások²¹ az azonos jövedelmi helyzet ellenére háromszoros valószínűséggel vallják magukat nagyon szegénynek. A hasonló jövedelmi helyzet eltérő megítélésében szerepet játszik a háztartások korösszetétele is. Az alacsony jövedelmű helyzetükkel elégedet-tebb háztartások egyik jól kirajzolódó típusa a többgenerációs – fiatalokat, középkorúakat és időseket is tartalmazó – háztartásoké.

6. Az idősek otthonainak felszereltsége

Míg jövedelmi és lakáshelyzetüket tekintve az idős emberek kedvező, vagy az átlagos életkörülményeknek megfelelő pozíciót foglalnak el a társadalomban, addig otthonaik felszereltségét illetően messze elmaradnak az országos átlagtól. A modernnek számító tartós fogyasztási cikkek sokkal kisebb arányban fordulnak elő az időseknél, mint a fiatalabb háztartásokban. Az idős embereknek kevesebb és más típusú tartós fogyasztási cikkek vannak, mint a fiatalabbaknak.

A 60 éven felüli háztartásfőjű háztartásokon belül a fiatalabb korosztályokba tartozók lényegesen felszereltebb háztartásokban élnek, mint az idősebbek. A nagy vízválasztó a 70 éves és idősebb nemzedék. Ők azok, akik a fogyasztói társadalom „szemlélői”. Nem tudnak, de nem is akarnak bekapcsolódni a fogyasztói társadalom diktálta vásárlási lázba. Háztartásaikban a színes televízió, a hűtőszekrény, a hagyományos mosógép, a varrógép – és különösen a községi háztartásokban – a fagyasztógép alkotja az ideálisan felszerelt otthont. Ha ezek valamelyike hiányzik a háztartásból, akkor viszonylag sokan említik, hogy szeretnének hozzájutni.

A hatvanas éveik elején járó fiatalabb generációba tartozó idősek jóval nagyobb arányban rendelkeznek a korszerűbb, napi életet könnyítő tárgyakkal, mint a náluk idősebbek, s ha nincs is módjuk arra, hogy megvásárolják azokat, nagyobb arányban fogalmazzák meg igényként, a vágyak szintjén a hozzájutást.

A korszerű háztartás olyan kellékei, mint például a CD lejátszó, HI-FI torony, személyi számítógép, video, parabola antenna, rádiótelefon stb. lényegében hiányoznak az idősek otthonaiból. De kevesen vannak azok is, akiknek vágyai között szerepelne ezeknek a javaknak a megszerzése. A modern háztartási cikkektől – még akkor is idegenkednek az idős emberek, ha azok nagyon praktikusak és nem is túl drágák, mint például a mikrohullámú sütő. Megkö-

zelítően minden ötödik időskorú háztartás rendelkezik mikrohullámú sütővel, s alig néhányan vannak olyanok, akiknek a vágyai között szerepelne megvásárlásuk (13. táblázat).

13. A tartós fogyasztási cikkek előfordulás aránya, és amennyiben nincs a háztartásban, a rendelkezés igénye a háztartásfő korcsoportja szerint 1998-ban, %²²

	60–64	65–69	70–X	Országosan
	éves háztartásfőjű háztartások			
Automata mosógép	37,3	32,6	23,5	48,7
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	53,3	59,5	72,1	42,3
Hagyományos mosógép	63,3	62,7	68,9	50,3
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	36,1	36,7	30,8	49,1
Mikrohullámú sütő	28,8	23,9	13,5	36,6
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	62,1	69,7	83,3	52,0
Hűtőszekrény	86,2	87,8	87,3	82,9
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	13,3	12,1	12,2	16,2
Fagyasztógép	64,3	63,2	44,5	57,2
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	32,1	35,0	53,6	37,9
Személygépkocsi	29,5	23,7	11,5	35,4
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	69,7	75,4	88,5	59,2
Színes televízió	85,1	83,0	76,4	86,5
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	10,5	12,1	19,1	9,4
Fekete-fehér televízió	23,6	23,8	27,6	20,5
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	76,1	76,0	71,9	79,2
Varrógép	49,3	50,8	42,9	41,7
<i>Nincs, de nem is szeretne</i>	49,5	47,8	56,5	54,6

Az idős személyekből álló háztartások esetében a nagyobb jövedelem sem jár szükségképpen együtt a tartós fogyasztási cikkek skálájának lényeges bővülésével. A tehetősebb idős emberek vásárlási szabadsága inkább a hagyományos, ugyanakkor alapvetőnek tekinthető és költségesebb tartós javak megvásárlásában mutatkozik meg. Nem vesznek számítógépet, de jó minőségű színes tévét vásárolnak, nem költenek CD lejátszóra, de márkás és energiatakarékos mosógéppel rendelkeznek (14. táblázat).

²¹ Rossz lakásjellemzőjű lakások közé azokat a lakásokat soroltuk, amelyek olyan épületben vannak, amely leromlott állagú, aládúcolt, folyamatosan beázó, illetve komoly műszaki problémák jellemzik.

²² A 13. táblázat nem csak a tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezés részarányát mutatja, hanem azt is, hogy a vizsgált termékkel nem rendelkező háztartások közül mekkora azok aránya, akik nem is szeretnék az adott cikket megvásárolni.

14. A vizsgált tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó darabszáma háztartás-típusonként, a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelműek körében 1998-ban

	Csak időskorúakból álló		Nem csak időskorúakból álló		Országosan		Országos átlag
	alsó	felső	alsó	felső	alsó	felső	
	jövedelmi tizedbe tartozó háztartás						
Fekete-fehér televízió	46	15	34	23	35	12	21
Színes televízió	62	102	74	118	67	110	95
Automata mosógép	10	56	19	75	20	71	49
Fagyasztógép	47	65	56	92	35	67	60
Mikrohullámú sütő	6	35	11	64	10	61	37
Képmagnó (video)	0	21	37	62	24	62	44
Parabola antenna	5	17	6	31	7	20	17
Személyi számítógép	0	2	3	10	1	20	9

Országos átlagban – és az idősek körében is – a háztartások 4,5%-a egyetlen vizsgálati körbe vont korszerűnek tekinthető fogyasztási cikkel²³ sem rendelkezik. Az összes magyar háztartás egyhatodában és az idős háztartások körülbelül egyharmadában legfeljebb kétféle korszerűbb tartós fogyasztási cikk található. A csak idős személyekből álló háztartások alig 17 százalékában van ötféle tartós fogyasztási cikknél több, szemben a közel 33%-os országos átlaggal. Az idős emberek zöme rosszul és korszerűtlen tartós fogyasztási cikkekkel felszerelt háztartásokban él (15. táblázat).

15. A korszerűnek tekintett tartós fogyasztási cikkek köre az idősek háztartástípusaiban és országosan 1998-ban

A vizsgált 8 tartós fogyasztási cikkből a háztartás mennyivel rendelkezik	Csak idős korúakból	Nemcsak idős korúakból	Együtt	Országosan
	álló háztartások			
Egyikkel sem	4,5	3,0	4,0	4,5
1–2 cikkel	33,1	14,4	27,0	16,7
3–4 cikkel	42,6	39,5	41,5	35,0
5–6 cikkel	16,6	32,5	21,8	32,7
7–8 cikkel	3,0	10,7	5,6	11,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A vegyes korösszetételű, idős személyeket is tartalmazó háztartások felszereltsége a fiatalabb korosztály igényeihez igazodik. A többgenerációs, idős személyeket is magukba foglaló háztartások felszereltségi mutatói nem térnek el lényegesen az országostól. A tartós fogyasztási cikkek körét elsősorban lehetőségeik és nem az átlagosnál szerényebb és korlátozottabb igényeik határozzák meg. Ha anyagilag megengedhetik maguknak, akkor a napi életet könnyítő, vagy kellemesebbé tevő cikkek széles skálájával rendelkeznek. Igényeiknek lehetőségeik szabnak határt (16. táblázat).

²³ A tartós fogyasztási cikkek közül nyolc terméket választottunk ki, s ezek meglétét, vagy hiányát vizsgáltuk a háztartásokban. Olyan cikkeket választottunk, amelyek lehetőleg érték és kor semlegesek: 1. automata mosógép, 2. színes tv, 3. hűtőszekrény, 4. fagyasztógép, 5. mikrohullámú sütő, 6. magnós rádió, 7. porszívó és 8. video.

16. A korszerűnek tekintett tartós fogyasztási cikkel való rendelkezési arány háztartástípusonként 1998-ban, %

A vizsgált 8 tartós fogyasztási cikkből a háztartás mennyivel rendelkezik	Csak idősekből álló		Országos	
	alsó	felső	alsó	felső
	jövedelmi ötödbe tartozó háztartások			
Egyikkel sem	13,8	1,3	6,2	3,9
1–2 cikkel	46,4	15,8	24,1	8,0
3–4 cikkel	35,7	43,1	37,5	31,2
5–6 cikkel	3,9	32,6	26,0	40,0
7–8 cikkel	0,1	7,2	6,2	16,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

Az idősek közül az egyedülálló idősek élnek a legszerényebb körülmények között. Minden ötödik egyedülállónak van automata mosógépe, minden tizediknek mikrohullámú sütője és minden harmadiknak – főleg a vidéken élőknek – van fagyasztója. Az egyedülálló idősek otthonaiban hűtőszekrény, mosógép, porszívó, rádió, színes tévé és legfeljebb fagyasztógép van, a vizsgált többi tartós fogyasztási cikk csak elvétve fordul elő (17. táblázat).

17. A tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó darabszáma háztartástípusonként 1998-ban

A tartós fogyasztási cikk megnevezése	Csak időskorúakból álló		Nem csak időskorúakból álló	Országosan
	egy személyes	összes		
	háztartás			
Automata mosógép	20	27	42	49
Fagyasztógép	36	51	74	60
Mikrohullámú sütő	11	17	32	37
Képmagnó (video)	5	10	40	44
Parabola antenna	5	8	19	17
Személyi számítógép	–	–	6	9
Személygépkocsi	4	14	38	37
Nyaráló	3	6	9	6

Az egyedülálló idősek többségét azok a magukra maradt özvegyasszonyok alkotják, akiknek se pénzük, se igényük nincs a mai fogyasztói társadalomban már elterjedt és természetesnek tekintett javak zömének a megvásárlására.

Utószó

Az új évezred küszöbén egy olyan modern világban élünk, ahol az innováció, az állandó megújulás képessége, a dinamika, a lendület, az erő az alapvető érték. A tapasztalatra, a múlt értékeinek továbbadására ma kevesebb szükség és igény van. Az ENSZ az idősek nemzetközi évének választotta 1999-et, ami azt sugallja, hogy az „új világ” szembesül a kor nagy ellentmondásával és „kezelni” szeretné a kérdést. Az európai társadalmak elöregednek. A népesség egyre nagyobb hányadát alkotják azok az idős emberek, akik befejezték aktív életüket, s a

munkával és utódaik felnevelésével töltött életszakasz után még előttük az élet. Magyarországon az idősök életkilátásai nem annyira kedvezőek, mint az európai országok zömében, ennek ellenére mi is szembe kell nézzünk azzal a felelősséggel, hogy a munkával töltött élet után a biztos megélhetés mellett értelmet és célt adjunk az időseknek.

Az idősök a teljes foglalkoztatottság időszakában dolgoztak, s ennek köszönhetően most államilag szavatolt nyugdíjban részesülnek. A jövedelmi adatok azt mutatják, hogy az idősök zöme szerényen ugyan, de anyagi biztonságban él. Folyó jövedelmük, a nyugdíjak nagysága a létfenntartáshoz ugyan elegendő, de nem teszi lehetővé, hogy a megnövekedett szabadidőt kihasználva utazzanak, üdüljenek, vagy költségesebb szórakozást válasszanak. A betegségből adódó növekvő kiadások is erőn felüli megterhelést jelentenek az idős háztartások számára. A magasabb életminőséghez tartalékokra, vagy a nyugdíj melletti keresetből származó kiegészítő jövedelemre van szükség. A társadalom szegényei azonban döntően nem az idősök, hanem a munkaképes korú háztartásfővel rendelkező sokgyermekes családok azon részéből kerülnek ki, ahol a családfő nem talál magának munkát, vagy – alacsony iskolai végzettsége, illetve lakóhelyének kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzete miatt – csak a nagyon rosszul fizetett munkák közül választhat.

Az idősök szolid anyagi biztonsága átlagos lakáskörülményekkel és egy szerényen – korszerű tartós fogyasztási cikkekkel alig – berendezett otthonnal párosul. A hetvenes éveikben járó idősök az ételmen és lakáson, a szükséges gyógyszereken kívül alig költenek valamire. A fogyasztói társadalom kihívásai nem befolyásolják igényeiket. A rendelkezésükre álló pénz egy részét vásárlás helyett inkább megtakarítják, vagy gyermekeiknek adják. Az idősök minden generációja természetesnek tekinti gyermekeik támogatását. Bár ők is kapnak némi segítséget a családtól, de a nemzedékek közötti adott és kapott támogatásokat illetően a fiatal nemzedék folyamatos deficitben van.

Irodalom

Havasi É.–Horváth Á.-né–Schnell L.-né (1999) A szegények jellemzői a mai Magyarországon. KSH, Budapest.

Jövedelemeloszlás Magyarországon, 1987 (1990) KSH, Budapest.

Jövedelemeloszlás Magyarországon, 1995 (1997) KSH, Budapest.

Medgyesi M.–Sági M.–Szivós P. (1999) A harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei. TÁRKI, Budapest.

Mikrocenzus (1996) A népesség és a lakások jellemzői. KSH, Budapest.

Sen, A. (1990) Az egyéni szabadság, mint társadalmi elkötelezettség. Esély. 1990. 2.

Cserna Edit – Szivós Péter

AZ IDŐSKORÚAK JÖVEDELME ÉS FOGYASZTÁSA 1999-BEN

A rendszerváltást követően a strukturális változásokat elemző társadalomtudományi tanulmányok elsősorban a politikai-gazdasági átalakulás közvetlen következményeire, a munkanélküliségre, a jövedelmi egyenlőtlenségekre, a szegénység növekedésére, illetve a társadalmi mobilitási folyamatokra koncentráltak. Az idősekről, mint speciális társadalmi csoportról leginkább a jövedelmi egyenlőtlenségekkel és a szegénységgel kapcsolatban esett szó (*Andorka–Spéder, 1996; Kolosi–Bedekovics–Szivós, 1998; Kolosi–Sági, 1996; Kolosi–Sági, 1998; Medgyesi–Szivós–Tóth, 1999*), illetve a nyugdíjrendszer átalakulása során kerültek a figyelem középpontjába (*Gál, 1998; Janky, 1999*). A kutatók viszonylag kisebb figyelmet fordítottak ezen időszakban azokra a jelenségekre, amelyek nem tekinthetők a rendszerváltás közvetlen társadalmi következményének. 1999-ben azonban megjelent két kötet, az egyik a KSH (*KSH, 1999*), a másik a TÁRKI (*Medgyesi–Sági–Szivós, 1999*) gondozásában, amelyek az időskorúak életkörülményeinek, anyagi és szociális viszonyainak bemutatását tűzték ki célul.

Jelen elemzés az 1999-es TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat adatainak felhasználásával készült.²⁴ Az adatfelvétel egy 2000 háztartásból álló minta valamennyi felnőtt tagjának és a háztartás ügyeiben leginkább kompetens személynek a megkérdezésén alapul. Az 1999 áprilisában és májusában lekérdezett adatok egyrészt a kérdés időpontját megelőző egy év adataira vonatkoznak, másrészt a kérdés időpontjában érvényes állapotot rögzítik.

A tanulmány célja, hogy minél részletesebben bemutassa az időskorú népesség helyzetét a jövedelem és egyéb gazdasági jellemzők alapján. Időskorúnak az 59 évesnél idősebbeket fogjuk tekinteni, a gazdasági aktivitás vizsgálatok pedig külön megvizsgáljuk a nyugdíjasok csoportját is. Az időskorú népességet vagy a teljes népességhez, vagy az aktív korúakhoz, vagyis a 16 és 59 év közöttiekhez fogjuk viszonyítani.

A tanulmány felépítése a következő. Az első fejezetben jellemezzük a teljes népesség munkaerőpiacon betöltött pozícióját korcsoportok, nem, valamint a háztartás jellege szerint. A második fejezet az időskorúak jövedelmeit hasonlítja a teljes népesség, illetve az aktív népesség jövedelmeihez. Megvizsgáljuk a jövedelmek megoszlását, egyenlőtlenségeit, valamint külön kitérünk a szegénység különböző jellemzőire is az egyes korcsoportokon belül. A jöve-

delmi egyenlőtlenségeket több oldalról is igyekszünk körüljárni, így vizsgáljuk a decilisek szerinti átlagjövedelmeket, a jövedelmek decilisek szerinti kumulatív megoszlását jövedelmi típusok szerint, valamint az aggregált jövedelem-egyenlőtlenségi mutatókat. Az időskorú népesség jövedelmeiben játszott döntő szerep miatt külön vizsgáljuk az állami transferek különböző típusait, az összes jövedelemben belüli részarány és a kumulatív megoszlás tekintetében is. Végül a harmadik fejezetben az időskorúak objektív és szubjektív gazdasági helyzetét jellemezzük a fogyasztási és megtakarítási adatokkal, és néhány – megtakarításra, vásárlási szokásokra, közérzetre vonatkozó – attitűd alapján.

1. Demográfiai és munkaerőpiaci jellemzők

A népességben egyre nagyobb az időskorúak aránya, és ez a tendencia valószínűleg a jövőben is folytatódni fog. A 60 éven felüliek aránya 1960-ban még csak 13,8% volt, 1980-ban már 17,1%, tizenöt évvel később, 1995-ben pedig 18,9%-ra nőtt. 1999-es vizsgálatunkban pedig a minta 21%-át teszik ki a 60 éves vagy afölötti életkorú személyek. Az aktív korú népesség aránya 1999-ben 60%, a gyermekeké (18 év alatt) pedig 19%. Ezt a folyamatot a háztartások korösszetétele is érzékelteti: ebben az évtizedben egészen a tavalyi, 1998-as évig folyamatosan nőtt a csak időskorú személyekből álló háztartások aránya (1. táblázat), 1999-ben a háztartások 26%-a csak idősekből állt. Ezzel szemben a tíz évvel ezelőttihez képest enyhén csökkent az idős és 60 évesnél fiatalabb tag(ok)kal is rendelkező háztartások aránya. Ezzel párhuzamosan csökkent az átlagos háztartás létszám. 1999-ben a vegyes típusú háztartások az összes háztartás 16%-át tették ki.

1. A csak időskorú háztartástaggal rendelkező, valamint a „vegyes” életkorú háztartások aránya az összes háztartáson belül (%)

Év	Háztartások aránya	
	csak öregkorú személyekkel	vegyes, de öregkorú személyekkel is rendelkező
1980	17,8	18,6
1990	21,1	16,4
1996	24,1	14,2
1998	28,3	16,8
1999	25,9	16,3

Forrás: 1980–1996 Vukovich György: Idősek. *Megjegyzés:* Zárótanulmány, MHP. Műhelytanulmányok 9., 1998. február, TÁRKI. Az 1998-as és 1999-es adatok a Monitor felvételtől származnak.

Magyarországon a gazdaságilag aktív népesség aránya csökken, a nyugdíjasok aránya nő, az egyéb inaktívak aránya pedig továbbra is magas. Ezt a folyamatot elősegíti egyrészt a népesség elöregedése, másrészt az a tény is, hogy kényszerűségből sokan választják (választot-

²⁴ Az adatfelvétel leírását a Melléklet tartalmazza.

ták) a korai nyugdíjazást. A 2. táblázat a felnőtt népesség munkaerőpiaci helyzetét mutatja be életkor szerinti bontásban. Mint látható, a felnőtt népességben mind az alkalmazottak, mind a nyugdíjasok aránya 36% körüli; az eltartottak aránya pedig több mint 13%. Ezt a képet árnyalja a 3. táblázat, mely részletesebb életkorcsoport szerinti bontásban mutatja be a gazdasági aktivitás jellegét az egyes csoportokban. Ebből kiderül, hogy az alkalmazottak – ide soroltuk azokat a sorkatonákat is, akiknek van munkahelyük – és a vállalkozók – tehát azok, akik saját vállalkozásukban dolgoznak vagy segítő családtagok – aránya a középkorosztályban (30–49 év az előbbieknél, 30–49 év az utóbbiak esetén) a legmagasabb. Az „eltartottak” – vagyis a jövedelmeikből élő inaktívak, a háztartásbeliek, a tanulók, azok, akik szociális segítyt kapnak és az egyéb eltartottak – kategóriájában a legfiatalabb, 18–29 éves korosztály szerepel a legnagyobb arányban. Figyelemre méltó, hogy bár az alkalmazottak aránya a korcsoportonkénti bontás szerint csak 50 éves kortól csökken, a nyugdíjasok aránya folyamatosan nő az egyes kohorszokban: ez az érték az 50–59 évesek között is 45%. Ebben a korosztályban a fiatalabbakhoz képest jelentősen lecsökken az alkalmazottak aránya, megnő viszont – a nyugdíjasok mellett – az eltartottak aránya is. Ez a tény valószínűleg azzal magyarázható, hogy munkaképes korban idősebbként jóval nehezebb munkát találni. A „fiatal nyugdíjasok” magas aránya azt mutatja, hogy sokan munkalehetőség hiányában mennek nyugdíjba. Ezt részben megerősíti a munkanélküliek kor szerinti megoszlása is. A legfiatalabb korosztályt nem számítva (18–29 évesek, tehát a még tanulók egy része is) a 40 és 49 év közöttiek körében legmagasabb a munkanélküliek aránya: 8,3%, szemben a 6%-os, teljes népességre jellemző mértékkel. Az 50 és 59 év közöttiek esetében a munkanélküliek aránya nem éri el az 5%-ot.

2. A felnőtt népesség megoszlása gazdasági aktivitás és korcsoport szerint (%)

Korcsoport	Gazdasági aktivitás								Összesen	N
	alkalmazott	vállalkozó	alkalmi munkás	nyugdíj mellett dolgozik	GYED-GYES	munkanélküli	nyugdíjas	eltartott		
18–59 éves	47,4	6,6	1,0	1,1	4,8	7,8	14,3	17,1	74,1	3336
60–X éves	0,5	0,2	0,1	2,6	–	0,0	93,6	3,0	25,9	1169
Összesen	35,2	4,9	0,7	1,5	3,6	5,8	34,8	13,4	100,0	
N	1587	222	33	68	161	260	1569	605		4504

3. A felnőtt népesség megoszlása gazdasági aktivitás és korcsoport szerint (%)

Korcsoport	Gazdasági aktivitás								Összesen	N
	alkalmazott	vállalkozó	alkalmi munkás	nyugdíj mellett dolgozik	GYED-GYES	munkanélküli	nyugdíjas	eltartott		
18–29	41,6	3,8	1,4	–	9,5	10,8	1,2	31,7	22,9	997
30–39	61,9	11,3	0,7	0,5	9,8	7,6	3,3	4,8	14,6	634
40–49	60,0	8,9	1,2	1,1	0,5	8,3	14,0	5,9	18,8	821
50–59	38,1	4,9	0,5	3,4	–	4,7	44,6	3,8	16,9	734
60–69	0,9	0,4	0,1	4,2	–	–	92,5	1,8	13,5	588
70–	–	–	–	1,0	–	–	94,8	4,3	13,3	580
Összesen	36,4	5,1	0,7	1,6	3,7	5,9	36,0	10,5	100,0	
N	1585	222	33	68	161	259	1569	458		4354

A férfiak és nők gazdasági aktivitásának vizsgálatánál látható, hogy a nők körében magasabb a nyugdíjasok aránya (42%), mint a férfiak körében (34%), az alkalmazottak esetében pedig a férfiak szerepelnek nagyobb arányban, mintegy 7 százalékponttal. Az eltartottak nem szerint nagyjából azonos megoszlást mutatnak, arányuk 9–10%. Különösen magas arányban szerepelnek a nők a fiatal nyugdíjasok körében.

Háztartástípusonként is megvizsgáltuk a háztartásfők gazdasági aktivitását (4., 5., 6. táblázatok). A háztartásokat három típusba soroltuk: „vegyes” típusú háztartásokba, amelynek tagjai között van 60 évesnél fiatalabb is idősebb is, valamint csak időskorú tagokkal, és csak fiatal korú tagokkal rendelkező háztartásokba. A kis cella esetszámok miatt az alkalmi munkások kategóriáját nem érdemes figyelembe venni, az idős háztartások esetében pedig csak három kategória (nyugdíj mellett dolgozó, nyugdíjas, eltartott) tartalmaz elegendő esetszámot. A háztartásfő gazdasági aktivitását vizsgálva relatíve több nyugdíjast és kevesebb eltartottat találunk vegyes háztartásokban, mint a teljes sokaságban. Természetesen a csak időskorú taggal rendelkező háztartások körében a döntő többség (94%) nyugdíjas, a kizárólag fiatal háztartásokban pedig elsősorban alkalmazottakat (48%) találunk, és több eltartottat (17%) a gyermekek relatív nagyobb aránya miatt.

4. „Vegyes” (idős és fiatal tagokkal is rendelkező) háztartások megoszlása a háztartásfő gazdasági aktivitása és korcsoportja szerint (%)

Életkor	Gazdasági aktivitás								Össze- sen	N
	alkal- mazott	vállal- kozó	alkalmi munkás	nyugdíj mellett dolgozik	GYED- GYES	munka- nélküli	nyug- díjas	eltar- tott		
16–59 éves	42,5	4,7	0,9	1,3	3,4	9,3	22,5	15,4	58,3	566
60–X éves	0,9	0,6	0,0	3,1	0,0	0,0	92,8	2,5	41,7	405
Összesen	25,1	3,0	0,5	2,1	2,0	5,4	51,8	10,0	100,0	
N	244	29	5	20	20	53	504	97		972

5. Csak időskorú tagokkal rendelkező háztartások megoszlása a háztartásfő gazdasági aktivitása szerint (%)

Életkor	Gazdasági aktivitás								Össze- sen
	alkal- mazott	vállal- kozó	alkalmi munkás	nyugdíj mellett dolgozik	GYED- GYES	munka- nélküli	nyug- díjas	eltar- tott	
60–X éves	0,2	0,0	0,1	2,3	0,0	0,0	94,1	3,3	100,0
N	2	0	1	18	1	1	718	25	763

6. Csak 60 évesnél fiatalabb tagokkal rendelkező háztartások megoszlása a háztartásfő gazdasági aktivitása szerint (%)

Életkor	Gazdasági aktivitás								Össze- sen
	alkal- mazott	vállal- kozó	alkalmi munkás	nyugdíj mellett dolgozik	GYED- GYES	munka- nélküli	nyug- díjas	eltar- tott	
16–59 éves	48,4	7,0	1,0	1,1	5,1	7,5	12,6	17,4	2769
N	1341	193	27	30	141	207	348	483	100,0

Az idősek helyzetét egy adott társadalomban a gazdasági helyzet és a kultúra, a hagyomány alakítja. Hazánkban a többgenerációs családok fokozatos felbomlása, az elmúlt évtizedek nagymértékű belső vándorlása, tehát a népesség földrajzi átrétegződése, a családok jövedelmi színvonalának csökkenése, a nyugdíjrendszer problémái, valamint a rendszerváltozással felerősödő és éleződő gazdasági és szociális nehézségek határozzák meg.

Az öregkorúak helyzete nagyon sok ismérv mentén vizsgálható. Korábbi vizsgálatokból tudjuk, hogy az öregek helyzete a korábbi foglalkozásuktól, jövedelmüktől és így jelenlegi nyugdíjuktól, a mindezekkel összefüggő iskolai végzettségüktől és vagyoni helyzetüktől függ. Ha ezeket az ismérveket is figyelembe vesszük, döntő különbség mutatkozik az egyedül és a több személyes háztartásban élő időskorúak között. Az alacsony személyes jövedelemmel rendelkező idősek helyzete kedvezőbb, ha családban élnek. Az időskorúakra csakúgy, mint a népesség egészére, hosszabb időszakot tekintve a reáljövedelem csökkenése a jellemző. Ezt a sommás megállapítást azonban két irányban is finomítani kell: egyrészt, az utóbbi két-három évben már növekedés tapasztalható, másrészt az időskorúakat érintő életszínvonal csökkenés az átlagosnál kisebb mértékű volt.

2. Jövedelem-szerkezet és jövedelmi egyenlőtlenségek

Az elemzésben használt jövedelem-fogalom az éves nettó háztartási jövedelem. A különböző méretű háztartások jövedelmeinek összehasonlítására fogyasztási súlyokat alkalmaztunk. A háztartások ugyanis rendelkeznek olyan fix költségekkel, amelyek akkor sem növekednek, ha több háztartástag veszi őket igénybe (pl. lakásrezsi). Ha például egy egyszemélyes háztartás egy újabb háztartástaggal gyarapodik, az egy főre eső fogyasztás szintjének fenntartásához nincs szükség a háztartási jövedelem megkétszerezésére ahhoz, hogy az új háztartástag ugyanannyit fogyaszthasson, mint a első, ennél kisebb jövedelemnövekmény is elég. Az egy főre eső háztartási jövedelmeket tehát úgy számoltuk ki, hogy a második, harmadik stb. háztartástagot egynél kisebb súllyal vettük figyelembe (a súlyok számításánál használt rugalmassági együttható értéke $0,73$)²⁵. A továbbiakban az így definiált jövedelmet ekvivalens háztartási jövedelemnek vagy fogyasztási egységre jutó jövedelemnek fogjuk hívni.

7. táblázatunk az alapvető jövedelem-eloszlási mutatókat tartalmazza a teljes minta, az aktív korúak (18–60 év) és az időskorúak (60 év felett) esetében. A táblázat első tíz sora tartalmazza a háztartási ekvivalens jövedelmek alapján képzett jövedelmi tizedek értékeit, valamint a tizedekbe eső személyek átlagos jövedelmét. A háztartási jövedelmek átlagos értékei alapján úgy látszik, hogy az időskorúak kevesebb jövedelemmel gazdálkodnak, mint az aktív korban levők. Ugyanakkor minden jel arra mutat, hogy az időskorúak jövedelmeinek szóródása kisebb, mint az aktív korúaké, a nyugdíjasok körében tehát kisebb a jövedelmi egyenlőtlen-

²⁵ Formálisan az ekvivalens háztartástagra vetített háztartási jövedelem számításának módja: $Y=I/S^e$, ahol Y a háztartási jövedelem, S a háztartás létszáma, e pedig a rugalmassági együttható.

ség, mint az aktív korúak és a teljes népesség esetében. Ezt mutatja, hogy az alsó 10% magasabb átlagjövedelemmel rendelkezik az időskorúak esetében, a felső tized átlagjövedelme azonban az aktív korúak körében magasabb. A decilis-arány mutató, amely a jövedelmek alsó és felső tizedének figyelmen kívül hagyásával mutatja a legnagyobb és a legkisebb érték arányát, 1,6-szer akkora az aktív korúak esetében, mint a 60 éven felüliek csoportjában. A 18 és 60 év közöttiek esetében 3,9-szer nagyobb a kilencedik decilis maximális értéke az első decilisénél, az idősek esetében azonban csak 2,4 ez a szorzó.

7. Jövedelmi decilisek határai és átlagjövedelmei a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben

	Teljes népesség		18–60 év közötti népesség		60 éven felüli népesség	
	decilis határ (Ft)	átlag (Ft)	decilis határ (Ft)	átlag (Ft)	decilis határ (Ft)	átlag (Ft)
1	209 926	161 640	210 052	159 286	264 180	223 473
2	272 111	243 516	274 659	243 340	310 650	289 082
3	315 163	294 942	319 874	298 106	338 660	324 314
4	350 394	331 374	367 718	341 210	361 220	348 053
5	391 302	371 564	412 849	390 505	387 600	373 660
6	441 627	416 454	469 065	445 501	418 415	403 225
7	494 381	468 511	521 344	494 412	457 201	438 293
8	561 415	526 962	614 594	561 120	518 905	486 869
9	739 982	640 583	819 618	699 211	643 848	569 018
10	5 045 850	1 074 571	5 045 850	1 156 803	2 230 000	887 520
Átlag	453 213		479014		434354	
Medián	391 302		412849		387714	
SCV	0,3860		0,4188		0,2169	
Gini	0,2850		0,2991		0,2132	
MLD	0,1389		0,1530		0,0768	
Atkinson	0,0682		0,0744		0,0395	
N	5376		3237		1115	

Megjegyzés:

1. Jövedelmek: éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek.
2. Decilisek: az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

További egyenlőtlenségi mérőszámaink is kisebb jövedelmi egyenlőtlenséget mutatnak az idősek körében. A 7. táblázat négy egyenlőtlenségi mérőszám értékeit mutatja, ezek a Gini-index, az átlagos logaritmikus eltérés²⁶ (ezentúl: MLD: Mean Log Deviation), a variancián alapuló négyzetes variációs mutató²⁷ (ezentúl SCV: Squared Coefficient of Variation) és az Atkinson-mutató.²⁸ Az egyenlőtlenségi mérőszámok az aktív korú népesség esetében nagyobb értéket vesznek fel, mint az időskorú népesség esetében. Látható az is, hogy a teljes népességben a két részsokaságra jellemző érték közötti az egyenlőtlenségi indexek értéke.

²⁶ $MLD = (1/n) \sum_i \ln(\mu / y_i)$, ahol n a sokaság létszáma, és $i=1, \dots, n$, továbbá y_i az i -edik egyén jövedelme, és μ , a jövedelmek átlaga.

²⁷ $SCV = \text{var}(y_i) / \mu^2$, ahol a var a szórásnégyzetet jelöli, a többi jelölés az előző lábjegyzettel azonos.

²⁸ $Atkinson = 1 - \{ (1/n) \sum (y_i / \mu)^{1-a} \}^{1/(1-a)}$.

Hogy még részletesebb képet kapjunk a jövedelmi egyenlőtlenségekről, a 8. táblázat különböző jövedelem-típusok kumulatív eloszlását mutatja be. A vizsgálatban megkülönböztetett jövedelem-típusok a következők: munkavállalói jövedelmek (főállásból származó rendszeres és egyéb jövedelmek), ezen belül megkülönböztetjük a háztartásfő, a háztartásfő házastársa/élettársa, ill. egyéb háztartástagok munkavállalói jövedelmét; tőkejövedelmek (ingatlan és állóeszköz bérbeadásából származó jövedelmek; egyéb osztatlan háztartási jövedelmek), vállalkozói jövedelmek (vállalkozói osztalék, nyereség, részesedés; mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem; rendszeres és alkalmi különmunkából származó jövedelmek; privát transzferek) és állami transzferek (társadalombiztosítási és szociális jövedelmek). A táblázat cellái azt mutatják, hogy az egyes decilisek a jövedelmek hány százalékában részesülnek. Tehát például az első táblázatban a transzferjövedelmek oszlopában szereplő negyedik szám azt jelenti, hogy a teljes népesség háztartási jövedelem szerinti alsó 40%-a az összes transzferjövedelem 37,1%-át kapja. A táblázat alapján képet kaphatunk az egyes jövedelem-típusok, ill. az összes jövedelem eloszlásának egyenlőtlenségéről. Teljes egyenlőség esetén ugyanis az volna a helyzet, hogy minden tized az adott jövedelem-fajtából 10%-kal részesedik. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a teljes mintában az összes jövedelemből az alsó decilis 3,6%-kal részesedik, míg a legfelsőbb decilis az összes jövedelemnek majdnem az egynegyedét kapja. Ennél valamivel kisebb egyenlőtlenségről tanúskodik az idősek táblázata, ahol az alsó tized 5,1%-ot, a felső pedig 20,4%-ot kap az összes jövedelemből.

A keresetek eloszlása az összes jövedelem eloszlásánál is nagyobb egyenlőtlenséget mutat (1–3. oszlop), hiszen a legalsó decilis körülbelül a keresetek csupán 1%-ában részesedik, míg a háztartásfő és társa (feleség, élettárs) keresete esetében a legfelső tíz százalék az összes kereset mintegy negyedét kapja. A legnagyobb az egyenlőtlenség a tőkejövedelmek és a vállalkozási jövedelmek esetében, amelyeknél a legfelső tized az összes ilyen típusú jövedelem 47-, ill. 35%-át teheti zsebre. A transzfer jövedelmek eloszlása a leginkább egyenlő a jövedelem-típusok között. A legfelső tized mintegy 8%-kal részesedik ezekből, a jövedelmek szerinti legalsó 10% pedig 7%-kal. A közbülső tizedekben is nagyjából egyenletes az eloszlás, a középső tizedek nagyobb részesedésével. A 60 éven felüliek körében, bár az összes jövedelem egyenlőtlenségei kisebbek, a társ keresetét kivéve valamennyi jövedelemfajta megoszlása nagyobb egyenlőtlenséget mutat, mint a teljes népességben. Legnagyobb az egyenlőtlenség a tőkejövedelmek, ill. a vállalkozói jövedelmek esetében, ahol az időskorúak háztartási jövedelem szerinti felső tizede 48-, ill. 42%-kal részesedik ezekből a jövedelemfajtákból.

8. Az egyes jövedelemtípusok kumulált eloszlása a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben

	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőkejövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transzferek	Összes jövedelem
Teljes népesség N=5376							
1	1,08	0,96	0,69	3,33	2,45	6,78	3,56
2	4,67	5,62	4,17	6,66	5,58	15,99	8,94
3	10,08	9,13	9,35	11,70	10,95	25,64	15,46
4	15,93	14,29	12,70	14,72	16,35	37,07	22,74
5	22,70	22,72	23,30	17,47	22,39	48,36	30,99
6	31,21	29,48	33,05	23,20	28,35	60,62	40,15
7	41,84	43,25	44,14	28,92	37,01	71,65	50,49
8	52,51	57,37	60,52	39,42	47,42	81,43	62,07
9	67,38	73,27	85,61	53,07	64,62	91,83	76,20
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Aktív korú (18–60 éves) népesség N=3237							
1	0,87	0,86	0,59	2,68	2,40	9,20	3,32
2	3,87	5,05	3,76	5,45	5,44	20,84	8,40
3	9,00	9,22	8,60	10,13	11,47	31,01	14,62
4	15,93	15,64	13,76	13,26	16,81	41,65	21,77
5	23,88	23,04	27,24	15,99	22,57	51,73	29,95
6	32,67	33,82	36,22	21,94	29,64	63,52	39,26
7	41,75	45,50	48,44	28,61	36,92	74,41	49,51
8	53,66	57,98	67,56	40,78	49,84	83,34	61,27
9	68,11	75,89	87,35	54,21	66,57	92,61	75,78
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Időskorú (60–X éves) népesség N=1115							
1	0,98	3,74	4,52	3,14	1,79	6,11	5,14
2	2,76	3,74	5,76	4,02	6,03	14,27	11,73
3	5,87	8,71	15,44	6,40	9,08	23,27	19,26
4	9,22	10,31	16,36	9,28	14,53	33,30	27,20
5	12,35	23,82	31,29	11,68	20,34	43,53	35,90
6	18,48	31,38	36,48	20,13	25,30	53,90	45,14
7	27,77	37,34	40,24	27,73	31,35	64,58	55,26
8	40,27	60,66	58,66	35,64	41,18	74,88	66,56
9	61,54	78,60	73,36	48,52	57,44	87,71	79,59
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: Decilisek: az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

A 9. táblázat az egyes jövedelmi tizedek jövedelem-szerkezetét mutatja, vagyis azt, hogy az adott decilis összes jövedelmének hány százaléka származott a különböző jövedelemfajtákból. Az aktív korú népesség jövedelmeinek több mint fele (54,8%-a) származik keresetből, az állami transzferek pedig az összes jövedelem 27,3%-át teszik ki. Legkisebb a vállalkozói- és a tőkejövedelmek összjövedelemből való részesedése (11,3-, ill. 6,6%). Az időskorúak esetében érthetően teljesen más a jövedelmek szerkezete. Az idősök jövedelmei majdnem négyötöd részben állami transzferből származnak, és mindössze 9,2% a keresetek aránya. A vállalkozói és tőkejövedelmek részesedése az összes jövedelemből ennél nagyobb, 12,3% ebben a népességcsoportban. Ezt a képet jelentősen árnyalja, ha a jövedelem-szerkezetet decilisenként is megvizsgáljuk. Láthatjuk, hogy a teljes népességben a legelső jövedelmi

decilisben a jövedelmek majd háromnegyede állami transzfer-jövedelem, míg a legfelső tized esetében ez csak 14%. Ugyanakkor a legfelső decilisekben 56% a keresetek aránya a legalsó tizedre jellemző 12%-kal szemben. Hasonló jellegű, de kisebb mértékű jövedelem-szerkezetbeli eltérések figyelhetők meg az időskorúak csoportján belül is, tehát a felsőbb tizedek nagyobb arányban részesednek a keresetekből, míg az alsóbb decilisek esetében magasabb a transzfer-jövedelmek részaránya, mint a felsőbb tizedek esetében.

9. Az egyes decilisek jövedelem-szerkezete a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

	Háztartásfő keresete	Társ keresete	Egyéb háztartástag keresete	Tőkejövedelmek	Vállalkozói jövedelmek	Transzferek	Összes jövedelem
Teljes népesség N=5376							
1	7,42	3,74	1,22	5,94	7,16	74,53	100,00
2	14,90	10,99	3,70	3,59	5,55	61,27	100,00
3	19,49	7,17	4,77	4,71	8,24	55,61	100,00
4	18,84	9,44	2,77	2,53	7,42	59,01	100,00
5	19,01	13,43	7,62	2,00	7,22	50,73	100,00
6	22,10	9,96	6,49	3,87	6,60	50,98	100,00
7	24,08	17,71	6,44	3,36	8,36	40,05	100,00
8	23,35	17,54	9,18	5,97	9,71	34,24	100,00
9	25,69	15,60	11,11	6,13	12,67	28,80	100,00
10	35,52	16,52	4,01	13,28	16,42	14,25	100,00
Össz.	24,32	13,81	6,23	6,32	10,37	38,95	100,00
Aktív korú (18–60 éves) népesség N=3237							
1	7,50	4,25	1,47	5,16	7,95	73,67	100,00
2	15,82	12,75	4,86	3,26	6,20	57,11	100,00
3	23,60	11,05	6,43	4,80	10,67	43,44	100,00
4	27,95	14,94	6,04	2,82	8,30	39,95	100,00
5	28,08	15,07	13,79	2,15	7,84	33,07	100,00
6	26,96	19,04	7,97	4,07	8,35	33,61	100,00
7	26,90	19,93	10,48	4,41	8,30	29,98	100,00
8	29,30	17,71	13,63	6,68	12,26	20,41	100,00
9	29,76	21,25	11,80	6,17	13,27	17,75	100,00
10	40,16	17,49	4,62	12,87	16,22	8,65	100,00
Össz.	29,38	16,93	8,51	6,56	11,32	27,31	100,00
Időskorú (60–X év) népesség N=1115							
1	1,14	0,95	1,51	2,63	2,68	91,10	100,00
2	1,58	0,00	0,31	0,56	4,83	92,72	100,00
3	2,43	0,85	2,17	1,34	3,06	90,16	100,00
4	2,37	0,25	0,19	1,47	4,94	90,79	100,00
5	2,08	1,95	2,84	1,14	4,96	87,03	100,00
6	3,97	1,06	0,96	3,94	4,12	85,95	100,00
7	5,75	0,80	0,67	3,38	4,81	84,60	100,00
8	7,22	2,93	3,05	3,29	7,29	76,22	100,00
9	9,50	1,74	1,88	4,14	9,32	73,41	100,00
10	12,83	1,55	2,54	12,35	18,23	52,50	100,00
Össz.	6,13	1,33	1,76	4,41	7,87	78,51	100,00

Megjegyzés: Decilisek: az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

Némileg más jövedelem fogalmakat alkalmazva és a jövedelem nagyságának dimenziója helyett a háztartás korösszetételét figyelembe véve, a jövedelem források összetétele szintén jellegzetes képet mutat. Amíg a csak időskorúakból álló háztartásokban a munkásjövedelem 10–11%-ot tett ki, és a nyugdíj 89–90%-ot, addig az idős és fiatal korúakat egyaránt tartalmazó háztartásokban ezek a részarányok egyformán 47%-ok (*KSH, 1999*).

Ugyancsak elemeztük, hogy az állami transfereken belül hogyan alakult az egyes komponensek eloszlása. Hatféle transfert különböztettünk meg, ezek az öregségi nyugdíj, egyéb nyugdíj (rokkantnyugdíj, özvegyi nyugdíj, egyéb nyugdíj), családi támogatások (gyed, gyes, gyet, családi pótlék), munkanélküli ellátás (munkanélküli járadék, munkanélküliek jövedelempótló támogatása), segélyek (rendszeres szociális segély, rendkívüli szociális segély, időskori járadék, árvasági ellátás) és egyéb ellátások (táppénz, egyéb ellátás, átképzési támogatás, ösztöndíj). A 10. táblázat az egyes jövedelmi decilisek részesedését mutatja a különböző transferekből. Látható, hogy a teljes népességben a munkanélküliségi ellátás, a szociális segélyek és a családi támogatások azok a transferek, amelyek a leginkább „célzottak” tekinthetők abban az értelemben, hogy ezek esetében a legalsó decilisek létszamarányuknál (10%-nál) jóval nagyobb mértékben részesednek. Szociális segélyekből érdekes módon az alsó három decilis mellett a hetedik is igen nagy mértékben részesül. A nyugdíjak esetében az alsó decilisek alacsony részesedése abból fakad, hogy a nyugdíjak összege általában elegendő ahhoz, hogy az illető a középső jövedelmi decilisek valamelyikébe kerüljön. A 60 éven felüliek között az állami transferek rétegeloszlásának egyenlőtlenebb mintáját fedezhetjük fel, mint a teljes népesség esetében. Az időskorúak által kapott munkanélküli ellátások 66%-a az idősek legszegényebb harminc százalékához került. Viszonylag egyenlőtlen a családi támogatások eloszlása. A legszegényebb három decilis létszamarányánál kicsivel kevesebbel részesedik a családi támogatásokból, a kilencedik pedig 23%-kal. A segélyek esetében az időskorúak első, második és negyedik decilise létszamarányát felülmúló mértékben részesedik ezekből a transferekből, de a jövedelem-eloszlás másik végén is van két ilyen réteg. Az egyéb nyugdíjak esetén az alsó három, valamint a 6–8. decilis részesedik a többenél nagyobb arányban. Az öregségi nyugdíjak esetén ismét a jövedelmek egyenlőtlen eloszlását látjuk, a felső decilisek 10%-nál nagyobb, az alsó decilisek 10%-nál kisebb mértékben részesednek ebből a jövedelem-fajtából.

10. Az egyes transzferjövödelmek kumulált eloszlása a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

	Öregségi nyugdíj	Egyéb nyugdíj	Családi támogatások	Munkanélküli ellátás	Szociális segélyek	Egyéb transzferek	Transzferek összesen
Teljes népesség N=5376							
1	1,68	9,61	16,74	24,42	16,99	1,72	6,78
2	6,21	26,08	30,44	43,71	33,09	7,38	15,99
3	14,02	37,67	43,70	56,62	45,53	13,68	25,64
4	26,68	47,33	54,86	66,71	52,47	22,61	37,07
5	39,78	57,25	65,02	74,67	56,84	27,87	48,36
6	54,89	68,47	71,63	81,04	62,13	37,14	60,62
7	66,18	79,74	80,62	87,93	76,04	53,27	71,65
8	76,93	88,31	88,76	91,34	86,85	67,19	81,43
9	89,85	93,21	96,42	96,68	98,28	85,75	91,83
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Aktív korú (18–60 éves) népesség N=3237							
1	2,83	10,56	15,05	25,29	16,98	1,55	9,20
2	7,73	28,96	28,28	45,02	31,47	6,51	20,84
3	15,36	38,82	43,50	58,28	45,75	12,36	31,01
4	27,65	47,32	55,59	69,82	52,03	21,07	41,65
5	38,03	59,01	65,19	77,11	55,26	30,61	51,73
6	52,27	71,19	75,09	83,07	63,46	40,39	63,52
7	65,68	81,76	81,66	87,17	80,86	53,55	74,41
8	75,06	87,88	91,07	92,91	89,15	74,37	83,34
9	90,96	91,97	96,67	97,45	98,04	85,04	92,61
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Időskorú (60–X éves) népesség N=1115							
1	4,83	12,31	8,73	24,50	26,10	5,03	6,11
2	11,42	28,32	19,81	57,81	55,36	5,57	14,27
3	19,64	42,67	28,33	65,90	56,09	14,71	23,27
4	30,38	48,83	33,30	76,55	60,80	25,61	33,30
5	41,19	56,18	42,29	86,37	60,80	29,26	43,53
6	51,38	67,93	45,69	88,21	82,88	33,13	53,90
7	62,04	79,13	59,64	88,21	86,95	50,43	64,58
8	72,59	87,73	71,15	95,66	97,29	67,72	74,88
9	86,24	95,61	94,53	100,00	97,29	85,09	87,71
10	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: Decilisek az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden részsokaságra külön-külön.

A következő, *11. táblázat* az egyes decilisekben az összes transzferek különböző juttatások szerinti megoszlását mutatja. A teljes népességben azt láthatjuk, hogy az összes transzfer 55%-át adják az öregségi nyugdíjak, 20%-át teszik ki az egyéb nyugdíjak, 15%-át jelentik a családi támogatások. Az egyéb segélyek és a munkanélküli ellátás 4%-kal, míg a szociális segélyek 3%-kal részesednek. Az állami transzferek összesen a jövedelmek 39%-át teszik ki a teljes népesség körében. A nyugdíjak aránya a 4–6. decilis esetében a legmagasabb az összes jövedelmen belül, ami szintén azt mutatja, hogy a nyugdíjasok a középső tizedekben felülreprezentáltak. Az egyéb nyugdíjak, a családi támogatások, a munkanélküli ellátások és a különböző segélyek azonban a legelső tized esetében részesednek a legnagyobb arányban a transzferekből, hozzájá-

rulva ahhoz, hogy a népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-ának jövedelmeiben nagyon ma-
 gas, majdnem 75% az állami transzferek aránya. A transzfereknek hasonló rétegeloszlása figyel-
 hető meg, ha csak az időskorúakat vesszük figyelembe: az öregségi nyugdíj a 3–7. deciliben
 részesedik az átlagosnál (66%) nagyobb mértékben az összes jövedelemből. A többi transzfer-
 típus a legelső tized transzferein belül bír a legnagyobb részesedéssel. Természetesen a 60 éven
 felüliek esetében a transzferek az összes jövedelem sokkal nagyobb részét teszik ki, mint az aktív
 korúak esetében vagy akár a teljes népességre jellemzően. Az idősek 50%-ának jövedelmei kb.
 kilenctized részben állami transzferből származnak.

*11. A transzfer-jövedelmek szerkezete a teljes, az aktív korú
 és az időskorú népesség deciliseiben (%)*

	Öregségi nyugdíj	Egyéb nyugdíj	Családi támogatások	Munkanél- küli ellátás	Szociális segélyek	Egyéb transzferek	Transzferek összesen
Teljes népesség N=5376							
1	13,58	28,83	36,57	13,22	6,84	0,96	100,00
2	26,86	36,35	22,00	7,68	4,77	2,33	100,00
3	44,30	24,44	20,36	4,91	3,52	2,47	100,00
4	60,52	17,18	14,44	3,24	1,66	2,96	100,00
5	63,41	17,87	13,32	2,58	1,06	1,77	100,00
6	67,44	18,62	7,99	1,91	1,18	2,87	100,00
7	55,92	20,77	12,05	2,29	3,44	5,54	100,00
8	60,13	17,83	12,34	1,28	3,02	5,40	100,00
9	67,88	9,58	10,90	1,88	3,00	6,76	100,00
10	67,95	16,90	6,48	1,49	0,57	6,61	100,00
Össz.	54,67	20,34	14,80	3,67	2,73	3,79	100,00
Aktív korú (18–60 éves) népesség N=3237							
1	11,08	32,97	30,10	17,34	7,41	1,09	100,00
2	15,19	45,41	20,93	10,70	5,01	2,77	100,00
3	27,04	27,84	27,51	8,22	5,64	3,73	100,00
4	41,63	22,94	20,90	6,84	2,37	5,31	100,00
5	37,15	33,31	17,54	4,56	1,29	6,15	100,00
6	43,53	29,66	15,44	3,19	2,79	5,38	100,00
7	44,40	27,85	11,12	2,37	6,42	7,84	100,00
8	37,93	19,73	19,39	4,06	3,73	15,15	100,00
9	61,82	12,66	11,11	3,08	3,85	7,47	100,00
10	44,10	31,21	8,30	2,18	1,07	13,15	100,00
Össz.	36,06	28,72	18,40	6,31	4,02	6,49	100,00
Időskorú (60–X éves) népesség N=1115							
1	66,62	27,27	1,18	1,89	2,78	0,25	100,00
2	68,01	26,58	1,13	1,93	2,33	0,02	100,00
3	76,84	21,59	0,78	0,42	0,05	0,31	100,00
4	90,14	8,31	0,41	0,50	0,31	0,34	100,00
5	88,98	9,73	0,73	0,45	0,00	0,11	100,00
6	82,80	15,35	0,27	0,08	1,39	0,12	100,00
7	83,98	14,19	1,08	0,00	0,25	0,50	100,00
8	86,25	11,32	0,93	0,34	0,65	0,52	100,00
9	89,60	8,31	1,51	0,16	0,00	0,42	100,00
10	94,27	4,84	0,37	0,00	0,14	0,37	100,00
Össz.	84,20	13,54	0,83	0,47	0,65	0,31	100,00

Megjegyzés: Decilisek: az éves, nettó (adózás utáni) ekvivalens háztartási jövedelmek alapján képeztük, minden
 részsokaságra külön-külön.

3. Szegénység

Ebben a tanulmányban először a szegénység relatív koncepcióját fogjuk alkalmazni, nevezetesen a medián jövedelem meghatározott százalékát tekintjük szegénységi küszöbértéknek. A legkönnyebben értelmezhető szegénységi mérőszám a szegénységi ráta, amely a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezők arányát mutatja. A szegénység „súlyosságát” fejezi ki az ún. szegénységi rés-arány, ami a szegények átlagjövedelmének szegénységi küszöbtől való elmaradását fejezi ki százalékos formában. Ugyancsak érdekes információkat szolgáltat a szegénységi küszöb alatt levők jövedelmeinek szóródásának vizsgálatához a szegények esetében valamelyik egyenlőtlenségi index (jelen esetben a Gini-index) kiszámolása. Következő, *12. táblázatunk* a szegénységi küszöb négy lehetséges definíciója mellett mutatja ezen indexek értékét a teljes, az aktív korú és az időskorú népességre. A medián jövedelmet először külön kiszámoltuk mindegyik részsokaságra, majd a teljes népesség mediánjövedelmét vettük alapul. Látható, hogy a teljes népességen belül a legmagasabb szegénységi küszöb mellett (a medián hatvan százaléka), a népesség 14%-a tekinthető szegénynek. Az általánosan elfogadott, a medián felénél meghatározott szegénységi küszöbérték szerint a lakosság 8%-a, míg a legkisebb kritérium alapján – a medián 40%-a – csupán 1% számít szegénynek. A 60 év feletiek esetében jóval alacsonyabb arányokat kapunk mind abban az esetben, ha az adott résznépesség mediánjövedelme alapján számítjuk ki a szegénységi küszöböt, mind akkor ha a teljes népesség mediánját vesszük alapul. A *12. táblázat* felső részében – ahol a medián jövedelem fele a küszöbérték – szereplő 2%-os szegénységi ráta azt jelenti, hogy az időskorúak között 2% azok aránya, akik jövedelme nem éri el az időskorúak medián jövedelmének felét. Ezek az értékek tehát ismét megerősítik a korábban elmondottakat, hogy az időskorúak jövedelmei kevésbé szóródnak, kevésbé egyenlőtlenek, mint az aktív korúaké (vagy, mint a teljes népességben tapasztalható), hiszen alacsonyabb a jövedelem-eloszlás alján levő értékek száma. Mindezekhez fontos hozzátenni, hogy 1999-ben az éves nettó, adózás utáni ekvivalens háztartási jövedelem mediánja 391 ezer forint volt, ennek fele – tehát a szegénységi küszöb általunk most használt értéke – havi jövedelemre átszámítva 16 304 forint havonta. Nem sokban különböznek a *12. táblázat* alsó felében szereplő értékek sem, amelyeket úgy kaptunk, hogy a teljes népesség mediánjövedelmét vettük alapul a szegénységi küszöbök kiszámításához mindkét résznépesség esetében is.

12. Relatív szegénységi mutatók a teljes, az aktív korú és az időskorú népességben (%)

Szegénységi küszöb: az adott résznépesség mediánjainak %-a	Szegénységi mutató	Teljes népesség	Aktív korú népesség	Időskorú népesség
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	13,70	15,70	4,20
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	8,00	9,30	2,30
	Szegénységi rés-arány	22,80	24,48	14,59
	100*Gini	0,12	0,13	0,10
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	4,00	5,10	0,60
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	1,30	1,80	0,20
Medián 60%-a	Szegénységi ráta	13,70	14,10	4,50
Medián 50%-a	Szegénységi ráta	8,00	8,30	2,30
	Szegénységi rés-arány	22,80	23,33	15,37
	100*Gini	0,12	0,1287	0,10
Medián 40%-a	Szegénységi ráta	4,00	4,30	0,60
Medián 30%-a	Szegénységi ráta	1,30	1,40	0,20

A következő két táblázat (13. és 14. táblázat) azt mutatja, hogy mekkora a szegények aránya az egyes társadalmi csoportokban, ha a szegénységi küszöböt a medián jövedelem feleként definiáljuk. A már korábban leírt háztartástípusok közül a legmagasabb a szegények aránya a nem dolgozó szülők esetében, hiszen az ilyen típusú háztartásban élő személyek több, mint egynegyede a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezik. A dolgozó, gyermeküket egyedül nevelő szülők 12%-a él a szegénységi küszöb alatt. Átlag körüli a szegénységi ráta értéke a gyermektelen nem dolgozó, az egyedülálló dolgozó, valamint a legalább két munkavállalóval és gyermekkel rendelkező háztartásokban. Azokban a háztartásokban, ahol van nyugdíjas, legalább a felével kisebb a szegények aránya, mint a teljes népességben. Ezen kívül csak a gyermektelen, legalább két foglalkoztatottal rendelkező háztartások esetén kisebb a szegénységi ráta az átlagosnál. Életkor szerint vizsgálva a legfiatalabb korosztályban, a 18 év alattiak körében mutatkozik a legmagasabb, 13%-os szegénységi ráta, ami összhangban áll a háztartás-típusok elemzésénél tett korábbi megállapításainkkal. 18 éves kortól 69 éves korig a vizsgált korcsoportokban a szegények aránya az életkor előrehaladtával folyamatosan csökken, a középső kohorszban (40 és 49 év között) már átlag alatti az értéke. A hatvankilenc évesnél idősebbek körében megtörik a szegénységi ráta csökkenése és ismét növekedni kezd (2,5%-ra, az előző korosztály 1,3%-ához képest), de még így is jóval kisebb, mint a teljes népességben.

13. Szegénységi ráta a különböző háztartástípusokban (%)

Háztartástípus	Szegénységi ráta	N
Nincs dolgozó, nincs gyerek	11,1	324
Nincs dolgozó, gyerek	26,4	379
1 dolgozó, nincs gyerek	7,1	589
1 dolgozó, gyerek	12,3	697
2+dolgozó, nincs gyerek	1,9	967
2+dolgozó, gyerek	8,5	1413
Egyedülálló nyugdíjas	3,9	284
Nyugdíjas többszemélyes háztartás, nincs dolgozó	1,3	158
Nyugdíjas többszemélyes háztartás, van dolgozó	2,5	564
Összesen	8,0	5375

14. Szegénységi ráta a különböző korcsoportokban (%)

Korcsoport	Szegénységi ráta	N
-17	13,1	1021
18-29	11,3	996
30-39	8,4	634
40-49	7,1	819
50-59	5,9	733
60-69	1,7	589
70-	2,9	581
Összesen	8,0	5373

Megvizsgáltuk azt is, hogy mekkora a valamilyen módon hiányt szenvedők aránya. Itt nem életkorcsoportonként, hanem háztartástípusonként bontottuk a sokaságot, mégpedig csak idős taggal, idős és 60 év alatti taggal is rendelkező háztartásokra; az utolsó oszlop az összes háztartás körében tapasztalt arányokat mutatja. Az első kérdés az volt, hogy előfordult-e, és ha igen, milyen gyakran az, hogy hó végére elfogyott a pénzük (15. táblázat). A teljes mintához viszonyítva a hóvégi pénzzavar ritkább a csak időskorúakat tartalmazó háztartásoknál, viszont gyakoribb a vegyes típusú háztartásokban. Azok közül, akikkel előfordult, hogy kifutottak havi jövedelmükből, az időskorú háztartások szerepelnek a legritkábban. Pénzhiány esetén többféle stratégiát lehet alkalmazni. Ezek közül tartalmaz néhányat a 16. táblázat, ami megmutatja, hogy a háztartások hány százaléka nyúl megtakarításaihoz, ad el valamit, vállal több munkát, kér segítséget vagy kölcsönt rokonoktól, barátoktól, ismerősöktől, „húzza össze magát”, tesz zálogba valamit vagy kér segílyt. (Ez utóbbi két lehetőséget a kis cella-esetszámok miatt nem érdemes figyelembe venni.) A háztartások átlagosan 28%-a válaszolta, hogy pénzhiány esetén „összehúzza magát”, másodsorban rokonoktól, barátoktól, ismerősöktől kérnek kölcsön, harmadsorban pedig megtakarításaikhoz nyúlnak. A csak idősekből álló háztartások stratégiái ettől annyiban tér el, hogy sokkal nagyobb arányban kérnek segítséget rokonoktól, barátoktól (25%), viszont kisebb arányban kérnek kölcsön (14%). Ez azt is mutathatja, hogy ez az a háztartástípus, mely leginkább számíthat külső segítségre. Érdekes módon a segítséget kérők aránya a vegyes típusú háztartások esetén a legalacsonyabb (13%). Azt is megkérdeztük, hogy előfordul-e, hogy nem jut pénz ennivalóra, lakbérre és lakásfenntartási számlákra, vagy fűtésre (17. táblázat). A csak időskorúakból álló háztartások nagyjából átlagos mértékben szenvedtek hiányt az összes felsorolt jószágból. Az átlagosnál kicsivel nagyobb arányban (4 százalékponttal) fordult elő körükben, hogy nem jutott ennivalóra, viszont kisebb arányban, hogy nem jutott lakbérre. Az eltérések az idős és a többi háztartás között nem nagyok, de eltérő stratégiákat jelezhetnek. Ami a nem alapvető fogyasztási tételeket illeti: a háztartások 47%-ával fordult elő, hogy nem jutott elegendő pénzük a különböző szolgáltatásokra (tisztító, fodrász stb.), 43%-ával, hogy nem jutott ajándékozásra, 38%-ával, hogy nem jutott lakáskarbantartásra vagy vendéglátásra (18. táblázat). A szórakozással, nyaralással és üdüléssel, könyvvel és kultúrával kapcsolatban sokan azt válaszolták, hogy „nem szoktak ilyesmire költeni”. A csak időskorúakból eltérő háztartásokban ugyanazok a tendenciák érvé-

nyesülnek, mint az összes háztartásokra jellemző adatokon láttuk. Az egyetlen eltérés, hogy azoknak az aránya, akik „nem szoktak az »adott tételre« költeni”, ezeknél a háztartásoknál kiugróan magas (egyébként ugyanúgy a szórakozás, nyaralás, kultúra esetében). Tehát ez a csoport valószínűleg ténylegesen kisebb arányban költött ezekre a tételekre, feltéve ha az előbb említett értelmezési különbség független a háztartások korösszetételétől.

15. A háztartások hány százalékában fordult elő az utóbbi 12 hónapban, hogy a hónap végére elfogyott a pénzük és milyen gyakran; háztartástípusonként (%)

	Háztartástípus		Összesen	N
	csak idős	vegyes		
Előfordult	60,1	84,1	69,5	1403
milyen gyakran?				
havonta	16,7	15,8	30,7	620
kéthavonta	21,2	17,8	9,8	197
háromhavonta	20,5	19,3	11,7	236
félévente	21,7	14,2	8,0	161
ritkábban	25,6	15,6	9,4	189

16. Mit tettek, ha elfogyott a pénzük; háztartástípusonként (%)

	Háztartástípus		Összesen	N
	csak idős	vegyes		
Megtakarításhoz nyúltak	19,4	14,4	20,5	282
Eladtak valamit	10,7	11,4	4,9	68
Több munkát vállaltak	7,8	15,9	7,8	107
Segítséget kértek rokonoktól	25,1	12,7	15,9	218
Kölcsönt kértek rokonoktól	14,2	19,2	21,4	293
Összehúzták magukat	26,1	19,4	28,2	387
Zálogba tettek valamit	–	3,8	1,0	13
Segélyt kértek	28,5	27,1	0,3	4

17. A háztartások hány százalékában fordult elő az utóbbi 12 hónapban, hogy nem jutott pénz a következő javakra és milyen gyakran történt ez (%)

	Háztartástípus		Összesen	N
	csak idős	vegyes		
Előfordult, hogy nem jutott ennivalóra	19,7	16,3	16,0	324
milyen gyakran?				
havonta	16,0	25,1	7,8	24
kéthavonta	23,6	7,4	9,9	31
háromhavonta	24,5	17,2	17,5	55
félévente	25,0	14,5	15,9	50
ritkábban	15,9	16,7	48,9	153
Előfordult, hogy nem jutott lakbérre	15,1	13,9	18,1	366
milyen gyakran?				
havonta	17,6	16,3	13,5	47
kéthavonta	16,9	10,7	15,5	54
háromhavonta	18,2	13,2	28,6	100
félévente	16,7	16,2	13,2	46
ritkábban	9,1	12,6	29,2	102
Előfordult, hogy nem jutott fűtésre	31,0	18,0	30,2	609
milyen gyakran?				
havonta	30,1	32,6	7,1	41
kéthavonta	27,9	15,6	8,0	46
háromhavonta	27,6	19,3	13,6	79
félévente	23,7	21,8	18,8	109
ritkábban	34,4	14,1	52,5	305

18. A háztartások hány százalékában fordult elő az utóbbi 12 hónapban, hogy a következő javakra kevesebb jutott, mint amennyire szükségük lett volna (%)

A szükségesnél kevesebb jutott	Háztartás típusa						Összesen		
	csak idős			vegyes			A	B	C
	A	B	C	A	B	C			
Ruhára	32,5	41,5	26,0	26,1	66,0	8,0	28,2	62,1	9,8
Könyvre, kultúrára	23,6	24,3	52,1	21,9	40,4	37,7	25,8	43,9	30,3
Nyarlásra	15,9	18,6	65,5	17,1	34,6	48,3	17,2	40,8	42,0
Vendéglátásra	36,1	16,2	47,7	36,7	27,3	36,0	37,8	29,1	33,1
Szórakozásra	15,9	14,5	69,6	18,7	33,5	47,9	20,6	35,8	43,6
Szolgáltatásra	48,5	27,0	24,5	44,6	40,5	15,0	47,0	37,8	15,3
Lakáskarbantartásra	40,5	40,6	18,9	35,6	51,7	12,7	38,4	47,9	13,6
Ajándékozásra	45,7	30,1	24,3	40,3	39,6	20,2	43,3	40,0	16,7

A: előfordult.

B: nem fordult elő.

C: nem szoktak ilyesmire költeni.

4. Az időskorúak helyzete a jövedelemeloszlásban

A szegénységgel kapcsolatos eddigi vizsgálataink azt mutatták, hogy az időskorúak csoportján belül viszonylag alacsonyabb a szegények, a jövedelem-eloszlás alján lévők aránya. Következő, 19. táblázatunkból látható, hogy a jövedelmi decilisek alapján a jövedelemeloszlás

melyik részén található nagyobb számban az időskorúak. A teljes népességben 20,7% a 60 éven felüliek aránya, ennél lényegesen magasabb arányokat pedig a negyedik, ötödik és hatodik decilisben találunk. Az időskorúak tehát a középső decilisekben felülreprezentáltak. Jólal kevesebben esnek közülük a legkisebb decilisekbe és kevesebben a legmagasabbakba, mint a 60 éven aluliak háztartásai.

19. Az egyes jövedelmi decilisekben élők megoszlása korcsoportok szerint (%)

Decilis	Gyermek (–17 éves)	Aktív korú (18–59 éves)	Időskorú (60–X éves)	Együtt	N
1	33,5	60,0	6,5	100,0	537
2	25,7	58,3	16,0	100,0	537
3	22,8	54,7	22,4	100,0	539
4	20,6	48,2	31,2	100,0	535
5	18,1	51,4	30,5	100,0	541
6	13,1	54,9	32,1	100,0	536
7	16,9	64,3	18,8	100,0	538
8	14,2	66,4	19,4	100,0	535
9	13,4	69,1	17,5	100,0	537
10	12,0	75,0	13,0	100,0	540
N	1023	3237	1115		5375

Összességében az időskorúak életszínvonala, illetőleg jövedelmi helyzete a lakosság egészéhez viszonyítva valamivel kedvezőtlenebb. A különbség elég határozott az egyedülállóknak esetében. A kép teljességéhez hozzátartozik azonban, hogy az 1990-es években a különböző társadalmi-, életkori csoportok jövedelem dinamikája úgy alakult, a jövedelmi pozíciók úgy rendeződtek át, hogy az idősök relatív jövedelmi helyzete javult ebben az időszakban. Meg kell jegyezni azt, hogy a nyugdíjas korúak ilyen és javuló relatív jövedelmi helyzete nem magyar sajátosság: egyrészt egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat (*OECD, 1998*) hasonló eredményre jutott több fejlett országot elemezve, másrészt egy a tágabb régiókra vonatkozó másik vizsgálat (*Világbank, 2000*) is azt mutatja, hogy a közép-kelet-európai országok idős és gyermek szegénységének aránya jellegzetesen eltér Kelet-Európa többi részétől, nálunk ugyanis az idősök szegénységi rátái – mint láttuk – alacsonyabbak a gyermekekénél.

Az időskorúak ekvivalens háztartástagra számított átlagos évi háztartási jövedelme a 7. táblázat alapján 434 354 Ft, ami 9,3% százalékponttal kevesebb mint az aktív korúak esetén becsült 479 014 Ft-os jövedelemérték. Természetesen hasonló különbségekre jutottunk, ha az ekvivalens háztartási jövedelmeket a háztartás nagysága szerint vizsgáljuk (20. táblázat). A táblázat felső részében csak az egy, illetve több fő tartalmazó háztartásokat különböztetjük meg, alsó részében pedig az 1, 2, 3, illetve 4 vagy ennél több fő tartalmazó háztartásokat. A legfontosabb tanulság, hogy az időskorú háztartásfővel rendelkező háztartások ekvivalens háztartási jövedelme a háztartás létszámának növekedésével monoton nő, míg az aktív korú háztartásfők háztartásaiban monoton csökken. A magányos időskorúak nettó jövedelme havonta alig több 35 ezer forintnál, a legnagyobb háztartásokban pedig több mint 49 ezer forint

fogyasztási egységenként. Tehát az időskorúak jövedelmi viszonyait jelentősen befolyásolja, hogy mekkora háztartásban élnek.

20. Az ekvivalens háztartási jövedelmek életkor és háztartáslétszám szerint (forint/hónap)

Háztartás- létszám	Teljes népesség	Aktív korú népesség	Időskorú népesség
1 fő	43 646	56 434	35 356
2– fő	43 046	43 524	41 415
Összesen	43 190	45 313	38 637
1 fő	43 646	56 434	35 356
2 fő	43 901	47 106	40 528
3 fő	46 503	46 984	43 562
4– fő	39 547	39 279	49 549

5. Időskorúak fogyasztása

Az előző részben a háztartások jövedelmeit úgy elemeztük, hogy a háztartási jövedelmeket hozzárendeltük a háztartás tagjaihoz, így tulajdonképpen a tagok számával súlyozva tekintettük a háztartásokat. A fogyasztás és a megtakarítások vizsgálatánál azonban egy háztartást egy megfigyelési egységnek tekintünk és a háztartások társadalmi, demográfiai ismérvek szerinti vizsgálatánál a háztartásfő tulajdonságai alapján osztályozzuk őket.

Először tételesen, kiadástípusonként fogjuk vizsgálni a fogyasztási adatokat azért, hogy képet kapjunk a fogyasztás szerkezetéről (21. táblázat). Élelmiszerre a háztartások mindegyike, tisztítószerekre 98,2% költ. Ennél valamivel alacsonyabb a testápolásra (97,5%) és a lakásfenntartásra (93,8%) költő háztartások aránya. Egészségügyi kiadásokra, telefonra, televízió előfizetésre, közlekedésre, élvezeti cikkekre, ruházatkódásra a többség, lakáskarbantartásra, valamint művelődésre, oktatásra, korrepetálásra a háztartásoknak kicsivel több, mint harmada költ. Szórakozásra és sportra, hiteltörlesztésre, tartós műszaki cikkekre és üdülésre a háztartásoknak durván 20%-a ad ki pénzt, míg bejárónőre és babysitterre kevesebb, mint 1%-uk. Az idős- és aktív korúak csoportjának összehasonlításából kiderül, hogy az utóbbiak valamennyi kiadási tételre nagyobb arányban költenek, ez alól csak az egészségügyi kiadások jelentenek kivételt. Egészségügyi kiadásokra az időskorú népesség több mint tíz százalékponttal nagyobb arányban költ. Az élelmiszerkiadás, a lakásfenntartás és a testápolás esetén a két csoport között nem nagy a különbség, de lakáskarbantartásra, élvezeti- és ruházatkódási cikkekre, közlekedésre, televízió előfizetésre, művelődésre, szórakozásra, tartós műszaki cikkekre és hiteltörlesztése az idősek jóval kisebb arányban költenek, mint az aktív korúak.

21. A különböző kiadásfajtákra költő háztartások aránya aktív- és időskorú háztartásfő esetén (%)

Kiadásfajta	Aktív korú	Időskorú	Teljes népesség
Élelmiszerek	100,0	100,0	100,0
Élvezeti cikkek (cigaretta, szeszes ital)	67,7	41,3	55,4
Ruházkodási cikkek	67,3	35,3	53,1
Lakásfenntartás	93,9	94,0	93,8
ebből:			
lakbér, közös költség	34,3	28,2	38,5
szemétszállítás	65,4	63,3	61,8
elektromos áram (fűtés nélkül)	99,7	98,9	99,3
gáz (fűtés nélkül)	86,7	86,3	84,9
melegvízdíj (távfűtés esetén)	95,3	95,8	94,3
víz- és csatornahasználati díj	79,0	75,4	76,9
Háztartás- és lakásfelszerelés	34,4	23,2	29,0
Egészségügy, testápolás			
egészségügyi kiadás (orvos, gyógyszer, gyógyhatású készítmény)	81,3	92,2	80,5
testápolás	99,0	95,5	97,5
Közlekedés, hírközlés			
közlekedés (bérlet, benzin, jegy)	76,7	34,5	57,7
telefonszámla	80,4	71,0	74,7
TV, kábeltévé előfizetési díj	84,1	48,9	68,8
Művelődés, üdülés, szórakozás			
művelődés, oktatás, korrepetálás	45,8	23,8	35,3
üdülés	22,8	8,9	18,3
szórakozás, sport	33,3	10,9	24,2
Egyéb kiadás			
bejárónő, babysitter	,5	1,1	0,7
hiteltörlesztés	32,2	10,0	22,2
tisztítószer	98,7	97,1	98,2
lakáskarbantartás	40,1	29,3	36,6
tartós műszaki cikk	25,7	12,8	21,6

A kiadásokat abszolút értékben vizsgálva (22. táblázat) látható, hogy a legnagyobb tétel minden esetben az élelmiszerek adják. A fogyasztásfajtákat feloszthatjuk napi kiadásokra (élelmiszerek, élvezeti cikkek, lakásfenntartás, közlekedés, hírközlés, egyéb kiadások) és ritkábban felmerülő kiadásokra. Az összkiadáson belül a napi kiadások nagyon jelentős összeget tesznek ki: átlagértékük a teljes népesség körében 30 439 forint havonta fogyasztási egységenként. Az összes többi jószágra ennek kevesebb, mint 85%-át költik (25 631 forintot havonta, fogyasztási egységenként). Az időskorúak kiadási átlagai ezer-ezerötszáz forinttal kisebbek, mint amekkorát a teljes népesség körében láttunk.

22. Kiadási összegek átlaga fogyasztási egységenként azok között, akik költenek rá, aktív- és időskorú háztartásfő esetén (Ft/hó)

Kiadásfajta	Aktív korú	N	Idős-korú	N	Teljes népesség	N
Élelmiszerek	11 189	1 312	10 706	600	11 037	1 912
Élvezeti cikkek (cigaretta, szeszes ital)	2 554	896	2 288	214	2 503	1 109
Ruházkodási cikkek	2 948	876	2 168	190	2 809	1 066
Lakásfenntartás	8 411	1 229	9 176	537	8 644	1 766
ebből:						
lakbér, közös költség	2 305	560	2 849	198	2 447	758
szemétszállítás	309	715	421	330	344	1 044
elektromos áram (fűtés nélkül)	1 890	1 352	1 904	619	1 894	1 971
gáz (fűtés nélkül)	1 038	1 107	1 615	521	1 223	1 628
melegvízdíj (távfűtés esetén)	1 335	219	1 453	63	1 361	281
víz- és csatornahasználati díj	996	929	944	395	981	1 325
Háztartás- és lakásfelszerelés	2 659	453	1 514	124	2 413	577
Egészségügy, testápolás						
egészségügyi kiadás (orvos, gyógyszer, gyógyhatású készítmény)	1 300	1 043	2 090	575	1 581	1 618
testápolás	727	1 327	548	592	672	1 919
Közlekedés, hírközlés						
közlekedés (bérlet, benzin, jegy)	3 601	989	2 696	162	3 474	1 151
telefonszámla	2 378	1 070	2 310	428	2 359	1 499
TV, kábeltévé előfizetési díj	568	1 088	723	273	599	1 361
Művelődés, üdülés, szórakozás						
művelődés, oktatás, korrepetálás	1 369	586	713	121	1 257	707
üdülés	3 465	317	3 350	51	3 449	368
szórakozás, sport	1 144	437	746	47	1 105	485
Egyéb kiadás						
bejárónő, babysitter	3 695	7	2 050	8	2 786	15
hiteltörlesztés	3 873	389	4 110	47	3 899	436
tisztítószer	512	1 329	477	608	501	1 937
lakáskarbantartás	3 590	549	4 054	187	3 708	736
tartós műszaki cikk	3 211	352	3 543	82	3 274	434

A 23. táblázatból látható, hogy az időskorú háztartásfővel rendelkező háztartásokban magasabb az összes kiadáson belül az élelmiszere és a lakásfenntartásra költött pénz részaránya. Míg az aktív háztartásfős háztartások a havonta elköltött pénzüknek átlagosan 31,5%-át költik élelmiszere, addig 60 éven felüli háztartásfő esetén az élelmiszerkiadásoknak az összes kiadáson belüli 36,6%-os arányát becsültük. A lakásfenntartásra költött összegek esetén 26,5% a kiadások részaránya az időskorú háztartásfős háztartások esetén, míg a 60 évesnél fiatalabb háztartásfővel rendelkező háztartásokban 21,3% ez az arány. Ugyancsak nagyobb az egészségügyi kiadások aránya az időskorúak körében, becsléseink szerint összes kiadásaik 6,6%-át fordítják ilyen célokra, míg az aktív korúak esetében a háztartások összes kiadásának csak 2,7%-át jelentik az ilyen tételek. Élvezeti cikkekre és ruházkodásra kiadásaik kisebb hányadát fordítják a 60 éven felüli háztartásfővel rendelkező háztartások. Az idősek ugyancsak kisebb arányban költenek utazásra és közlekedésre. Míg az aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartások kiadásainak több mint 7,6%-át jelentik a közlekedési kiadások, addig a 60

éven felüli háztartásfős háztartásoknál ez az arány csak 3,0%. Ennek oka minden bizonnyal a kisebb utazási kedv, valamint az, hogy az idősek utazási kedvezményben részesülnek

23. Kiadási hányad kiadási tételenként aktív- és időskorú háztartásfő esetén (%)

Kiadásfajta	Aktív korú	Időskorú	Teljes népesség
Élelmiszer	31,50	36,56	32,50
Élvezeti cikk (cigaretta, szeszes ital)	4,75	3,03	4,40
Közlekedés (bérlet, benzin, jegy)	7,55	3,02	6,60
Bejárónő, babysitter	0,06	0,09	0,10
Telefonszámlára	5,01	5,42	5,10
TV, kábeltévé előfizetési díj	1,20	1,07	1,20
Lakásfenntartás	21,27	26,51	22,30
Hiteltörlesztés	3,25	1,17	2,80
Ruházkodás	5,36	2,49	4,80
Egészségügyi kiadások	2,70	6,58	3,50
Testápolás	2,01	1,83	2,00
Mosóporok, tisztítószer	1,93	2,14	2,00
Művelődés, oktatás, korrepetálás	1,69	0,59	1,50
Szórakozás, sport	0,93	0,27	0,80
Lakásfelszerelési cikk	2,41	1,10	2,10
Üdülés	2,06	1,03	1,90
Lakáskarbantartás (pl. festés, tetőjavítás)	4,10	4,94	4,30
Tartós műszaki cikk	2,21	2,15	2,20
Összesen	100,00	100,00	100,00

A kiadás szerkezetének bemutatása után megvizsgáljuk a kiadás nagyságát és jövedelemhez viszonyított arányát is (24. táblázat) egyrészt az életkor (idősek és aktív korúak), másrészt a háztartásnagyság (egy illetve több személyből álló háztartás) mentén. 1999-ben a Monitor adatai szerint 68 ezer forint havonta a háztartásonként számított összes fogyasztás átlagos nagysága. Az idős háztartásfővel rendelkező háztartások ettől 23 ezer forinttal kevesebbet, a hatvan évesnél fiatalabbak pedig több mint 10 ezer forinttal többet költenek átlagosan. Az ekvivalens tagra jutó fogyasztási átlagokat a táblázat második része tartalmazza. Ennek kiszámításakor a már korábban bemutatott módon jártunk el, tehát fogyasztási egységekre végeztük el a számítást. Ebben az esetben is hasonló irányú különbség van az 59 évesnél idősebb és a 60 évesnél fiatalabb háztartásfővel rendelkező háztartások között: az előbbi csoport négy ezer forinttal kevesebbet költ havonta fogyasztási egységenként az utóbbinál. A háztartásnagyság eltérő módon befolyásolja a fogyasztási egységre jutó fogyasztást az aktív és az időskorú háztartásfővel rendelkező háztartásokban: a magányos aktív korúak fogyasztása magasabb (és a legmagasabb valamennyi csoport közül, 48 ezer forint havonta) az összes aktív korú háztartásfővel rendelkező háztartás átlagos ekvivalens tagra számított jövedelménél. Ezzel szemben a magányos időskorúak háztartásaiban a legalacsonyabb az egységre jutó fogyasztás: nem éri el a 30 ezer forintot havonta. Az idősek háztartásaira számított átlag 31 500 forint. A táblázat harmadik része a fogyasztási hányadot, vagyis az egységnyi jövedelemre jutó fogyasztást mutatja be. Ha ennek értéke egynél nagyobb, akkor az illető háztartások többet költenek, mint amennyi jövedelmük összesen van. A táblázat utolsó részében az élelmiszerekre költött pénz és az összes jövedelem aránya van feltün-

tetve. A fogyasztási arányt tekinthetjük az anyagi biztonság mércéjének is (hiszen nagyobb megtakarítási hányad nagyobb biztonságot jelent), az élelmiszerfogyasztási hányad pedig az életmódséget jellemzi, hiszen valószínűleg jobb körülmények között él az, aki összes jövedelmének kisebb részét költi élelmiszerekre. A fogyasztási hányad értéke a több személyből álló időskorú háztartásfők háztartásaiban a legalacsonyabb (77,1%). A magányos idősök ennél nagyobb arányban, 84,8%-át költik el jövedelmüknek. A magányos aktív korúak költik el jövedelmük legnagyobb részét, 86,2%-át. Ez az a csoport is, mely a többihez képest legkevesebbet költ élelmiszerekre, jövedelme 24,2%-át. Az időskorú háztartásfővel rendelkező háztartások ettől lényegesen nagyobb arányban, átlagosan 36,6%-ot költenek élelmiszerekre, a több személyes háztartások kicsivel nagyobb arányban, mint az egy főből állók.

24. Összes fogyasztás (Ft/hó/háztartás), fogyasztási egységre jutó fogyasztás (Ft/hó), fogyasztási hányad (egységnyi jövedelemre jutó fogyasztás forintban, %) és az élelmiszer fogyasztási arány (%) aktív korú és időskorú háztartásfők esetén, háztartásnagyság szerinti bontásban

	Aktív korú	Standard hiba	Időskorú	Standard hiba	Teljes népesség	Standard hiba
Összes fogyasztás	79 093	54 387	45 330	36 366	68 379	51 818
Fogyasztási egysége jutó fogyasztás						
1 fő	48 351	3 541	29 965	754	37 225	1 569
2– fő	34 434	734	32 158	1 024	34 027	629
Összesen	35 297	732	31 460	738	34 414	587
Fogyasztási hányad						
1 fő	86,2	7,8	84,8	2,6	85,5	4,2
2– fő	81,4	1,6	77,1	2,6	80,7	1,4
Összesen	81,8	1,6	79,3	2,0	81,3	1,3
Élelmiszer fogyasztási arány						
1 fő	24,2	1,6	36,2	1,2	29,8	1,1
2– fő	32,2	0,5	36,7	1,3	32,9	0,5
Összesen	31,5	0,5	36,6	1,0	32,5	0,5

Végül megvizsgáltuk azt is, hogy mekkora azoknak a háztartásoknak az aránya a különböző háztartástípusokon belül, amelyek többet költenek jövedelmüknél a népesség különböző csoportjaiban (25. táblázat). Ez összesen a háztartások 33%-ára jellemző, az időskorú háztartásfővel rendelkező háztartások esetén pedig 36% a megfelelő arány. Az egyedülálló emberek esetében az átlagosnál nagyobb azoknak a háztartásoknak az aránya, akik kevesebb jövedelemmel, mint kiadással rendelkeznek: az aktív csoportjában 36%, az idősök esetében pedig 39%.

25. Azoknak a háztartásoknak az aránya aktív korú és időskorú háztartásfők esetén, egy- és többszemélyes háztartásokban, akik többet költenek jövedelmüknél (%)

Háztartásnagyság	Aktív korú	Időskorú	Teljes népesség
1 fő	36,2	39,2	38,0
2– fő	31,1	33,1	31,6
Összesen	31,8	35,9	33,1

Irodalom

- Andorka, R.–Spéder, Zs. (1996)* Poverty in Hungary. *Review of Sociology*: 3–28.
- Gál R.. (1998)* Az önkéntes nyugdíjpénztárok. In.: *Andorka, R.–Kolosi, T.–Vukovich, Gy. (szerk.) Társadalmi Riport 1996*. TÁRKI, Budapest: 318–339.
- Janky B. (1999)* A magán nyugdíjpénztárok tagsága In.: *Szivós P.–Tóth I. Gy. (szerk.) Monitor, 1999*, TÁRKI, Budapest: 168–177.
- Kolosi T.–Bede Kovics I.–Szivós P. (1998)* Munkaerőpiac és jövedelmek. In: *Zárótanulmány. Jelentés a Magyar Háztartás Panel 6. hullámának eredményeiről*. TÁRKI, Budapest: 1998.
- Kolosi T.–Sági M. (1996)* Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: *Andorka R.–Kolosi, T.–Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 1996*. TÁRKI, Budapest: 149–198.
- Kolosi T.–Sági M. (1998)* Hullámzó háztartások. In: *Társadalmi Riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 45-71
- KSH 1998: Magyar Statisztikai évkönyv 1997*. KSH, Budapest 1998.
- KSH 1999: Időskorúak a mai Magyarországon* KSH, SzCsM, Budapest 1999.
- Medgyesi M. (1999)* Az időskorú népesség demográfiai, jövedelmi és fogyasztási jellemzői a TÁRKI Háztartás Monitor Kutatás alapján. Kutatási beszámoló a Szociális és Családügyi Minisztérium számára. TÁRKI, Budapest.
- Medgyesi M.–Sági M.–Szivós P. (1999)* A harmadik kor: az idősek jövedelmi helyzete és lakáskörülményei, TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 13, TÁRKI, Budapest, 1999. július, 2. kiadás 1999. november.
- Medgyesi M.–Szivós P.–Tóth I. Gy. (1998)* A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. In: *Szivós P.–Tóth I. Gy. (szerk) Társadalmi Tény-kép 1998*, TÁRKI, Budapest: 42–64.
- Medgyesi M.–Szivós P.–Tóth I. Gy. (1999)* A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások. In.: *Szivós P.–Tóth I. Gy. (szerk) Monitor, 1999*, TÁRKI, Budapest: 60–82.
- OECD (1998)* Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries. Economic Department Working Report No 189, OECD, 1998. március.
- OECD (1999)* Income Distribution and Poverty in the OECD area. DEELSA/ELSA/WP1(99)15, OECD, 1999 október.
- Világbank (2000)* World Development Report 2000/1 – Attacking Poverty, megjelenés alatt.

Melléklet

A Háztartás Monitor kutatás 1999-ben másodízben került végrehajtásra. Ez sok tekintetben a Magyar Háztartás Panel vizsgálat folytatása, egy alapvető különbséggel, a Monitor kutatás, bár több éven keresztül folytatni kívánjuk, keresztmetszeti vizsgálat, nem ad lehetőséget longitudinális elemzésekre. Minden évben más és más háztartások kerülnek be a mintába, évenként mintegy 2000, ami alapján pillanatképet igen, panel elemzést azonban nem tudunk adni.

A vizsgálat a háztartás egészére és a háztartás felnőtt tagjaira irányul. A kutatás a háztartás demográfiai adatainak, lakás jellemzőinek, a háztartástagok jövedelmi, képzettségi, foglalkozási adatainak feltérképezése mellett részletesen vizsgálja a háztartások megélhetési jellemzőit, kiadásait, vagyoniának alakulását is. Nagy hangsúlyt helyeztünk olyan életmódot, életstílust jellemző információk megszerzésére is, mint a kultúra fogyasztása, a szabadidő eltöltése. Vizsgáltuk továbbá az elégedettséget, a gazdasági várakozásokat és bizonyos vásárlási, megtakarítási attitűdöket is.

A kutatás módszerei is hasonlóak a korábbi panel vizsgálatoknál megismertekhez. A megkérdezett 2024 háztartás, a többlépcsős rétegzett mintavételnek köszönhetően reprezentálja a magyarországi nem intézeti népességet. Az adatfelvétel 1999. április 20. és május 17. között zajlott. Az elemzésekben használt jövedelmek alatt vagy a felvételt megelőző 12 hónap jövedelmei, vagy 1999. márciusi jövedelmek értendők – ezt mindenhol jelezzük.

Ebben az évben is két fajta kérdőív készült az adatfelvételhez: egy háztartás és egy egyéni kérdőív. A kérdőívek szerkesztését, a vezető kutatókkal együttműködve, az adatfelvétel egyik munkatársa végezte. A háztartás kérdőívet minden mintába került háztartásban le kellett kérdezni. Erre a kérdőívre válaszolhatott bármelyik családtag, aki tájékozott volt a háztartás ügyeiben. Az nem okozott gondot, ha más családtag is beleszólt a beszélgetésbe, hiszen a kérdések a háztartás egészére vonatkoztak. (Kérdezőknek jelölniük kellett a kérdőív végén, hogy egy vagy több személy válaszolt-e a kérdésekre, különös tekintettel a jövedelmekre vonatkozó kérdések esetében.)

Az egyéni kérdőívet a kiválasztott háztartások azon tagjaitól kellett lekérdezni, akik 1983-ban, vagy előtte születtek.

A monitor kutatás mintáját szintén az adatfelvétel egyik munkatársa készítette. Első lépésként egy lakás adatokra épülő minta készült. A lakásokra vonatkozó adatokat a TSTAR95 adatbázisából nyertük, amely a KSH állított össze és magyarországi települések statisztikai adatait tartalmazza.

A minta többlépcsős, arányosan rétegzett kiválasztással készült. A két változó mentén rétegeztük a településeket: régiókként és a települések lakásszáma szerint. Az országot 8 régióra bontottuk: Nyugat, Közép-Nyugat, Délnyugat, Északkelet, Közép-Kelet, Délkelet, Pest megye, Budapest. A településeket 5 kategóriába osztottuk lakásszám szerint: 0–999 lakás, 1000–9999 lakás, 10 000–99 999 lakás, 100 000 vagy több lakás és Budapest.

Az első lépcsőben a településeket választottuk ki az előbbi két változó szerint rétegezve, lakásszámmal arányosan. Azt előre elhatároztuk, hogy minden mintába került településről 10 lakást fogunk kiválasztani.

A Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal adataiból egy olyan alapsokaságot készítettek, ahol minden mintába került településen minden lakást egy ember képviselt, majd ebből vettek véletlen mintát, így a lakásoknak egyforma esélyük volt a mintába kerülésre.

Dóra Ilona

LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK IDŐS KORBAN

A legtöbb lakásviszonyokat elemző tanulmány a háztartásfő gazdasági aktivitása, életkora alapján is igyekszik tipizálni a népesség lakásmódjának jellemzőit. Ritkábban készülnek azonban kifejezetten a nyugdíjasok, illetve az idősek lakáskörülményeinek sajátosságaira összpontosított tanulmányok (*Medgyesi et al., 1999*). A vagyoni helyzetre, illetve az életkörülményekre vonatkozó értékelések a lakáskörülményekre csak érintőlegesen térnek ki, (*KSH 1995, 1997*), pedig a rendszerváltozás során a lakásrendszerben lezajlott változások (*Hege-dűs–Tosics, 1998*) – privatizáció, a lakásfenntartási költségek növekedése, az állami támogatások csökkenése, a lakásállomány minőségének javulása, közműfejlesztések – az időskorú népesség életmódját, lakáskörülményeit jelentősen befolyásolják.

Éppen e folyamatok – a rendszerváltozás óta a lakásrendszerben végbement változások – pontosabb megismerése volt a szándéka annak a lakossági adatfelvételnek, melyet a KSH 1999. május–június hónapokban hajtott végre *Lakásviszonyok 1999* címmel (*KSH, 2000*). A felmérés reprezentatív mintájába az 1996-os mikrocenzus címállományából 10 754 lakás és az ezekben élő 28 073 személy került bele. Az adatfeldolgozás eredményeit felhasználva készült e tanulmány, melynek célja, hogy átfogó képet nyújtson az időskorú népesség lakáskörülményeiről.

1. A 60 év feletti háztartásfők és lakásaik

Az idős emberek – akik általában már felnevelték gyermekeiket, s azok legtöbbször már önálló otthonukba költöztek – a családi életciklusuknak ebben a gyakran „üres fészek”-nek nevezett szakaszában újra egyedül maradnak. A családi életciklusok három fő típusát szokás megkülönböztetni (*Klinger, 1994*): születéstől a házasságkötésig, házasságkötéstől az utolsó

gyermek családból való kiválásáig és az utolsó gyermek kiválásától a halálig. A demográfiai változások alapján elmondható, hogy ez utóbbi életciklus egyre inkább kitolódik, mivel a házasságkötés s a gyermekvállalás ideje is későbbre tevődött át, ugyanakkor az életkor meghosszabbodásából adódóan tovább is tart. Az idős kor küszöbén a válások vagy özvegyülések miatt nem ritkák az újraházasodások. E tényezők a lakásmódot is befolyásolják. Idős korban megváltoznak a lakással szembeni igények, szükségletek is. Lakáskörülményeik jellemzésénél figyelembe kell venni például azt a körülményt, hogy ők általában alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek, mint az aktív korúak. Továbbá azt, hogy a korábbiakhoz képest megváltozott az időbeosztásuk: több időt töltenek otthon, esetleg nehézséget jelent számukra a nagy lakás takarítása, a tüzelő behordása vagy a két-három emeletnyi lépcső megmászása.

1999-ben²⁹ majdnem másfélmillió lakásban, az összes lakás több, mint egyharmadában (38%) idős, azaz 60 éves vagy idősebb háztartásfő élt. E háztartásoknak valamivel kevesebb, mint a fele egyszemélyes volt (*1. táblázat*).

1. Idős háztartásfők által lakott lakások száma és aránya, 1999

A lakásban élő 60 év feletti háztartásfő	A lakások felszorozott száma	A lakások aránya
Egyedülálló	637 054	43,8
ebből: férfi	128 899	20,3
nő	505 597	79,7
Házastársával (élettársával) él	552 087	38,0
Más családtaggal (háztartástaggal) él*	264 248	18,2
Összesen	1 453 389	100,0
ebből: egy háztartás él a lakásban	1 444 667	99,4

* Az idős háztartásfőn vagy házustársán (élettársán) kívül más háztartástag(ok), családtag(ok), rokon(ok) is él(nek) a lakásban.

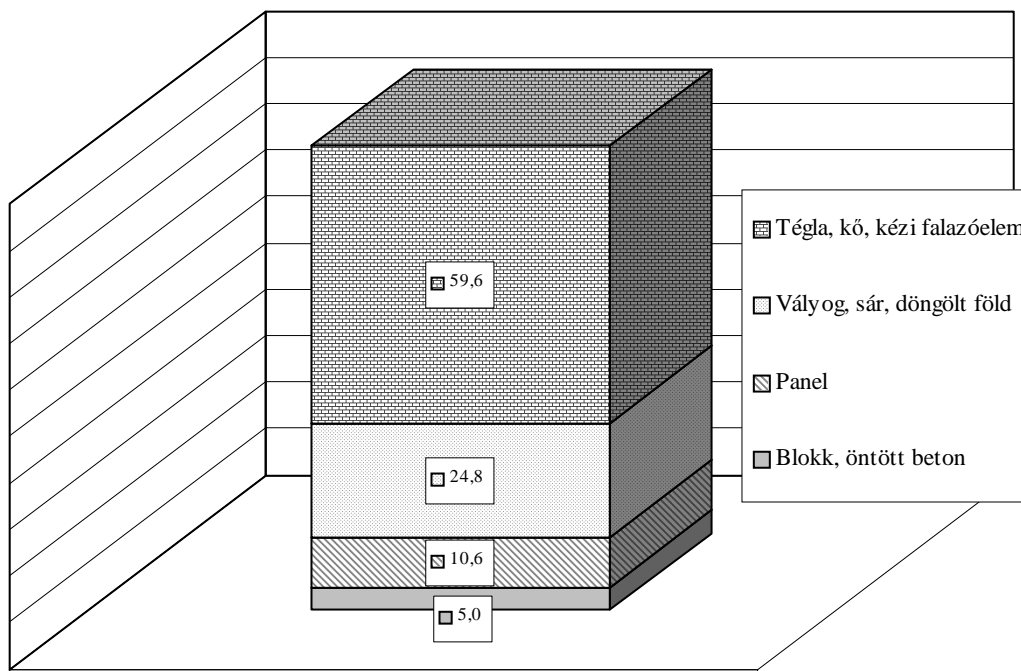
Lényeges eltérés nem tapasztalható az idős háztartásfők között településtípusonként: Budapesten valamivel nagyobb arányban élnek az idősek egyedül, városokban a házustársukkal vagy élettársukkal, a községekben pedig más családtaggal, de ez a különbség nem számottevő. 91 százalékuk tulajdonosként él a lakásában, 6 százalékuk bérlőként, főbérlőként, a többiek egyéb jogcímen. Az idős háztartásfők által lakott lakások 63 százaléka kertes, 59 százalékához tartozik pince, tároló, s 23 százalékához garázs.

2. Az idősek lakásainak minősége

Már korábban is megállapítást nyert, hogy az időskorúak kedvezőtlenebb lakáskörülmények között élnek a lakosság egészéhez képest (*KSH, 1995*). Az idős háztartásfők által lakott lakások egyharmada a II. világháborút megelőzően épült, az elmúlt 20 évben létesült lakások csak

²⁹ Az adatok a KSH Lakásviszonyok 1999 c. adatfelvételéből származnak. Az ettől eltérő forrásokat külön jelöljük.

9 százalékot tesznek ki. Ezzel szemben 1980 után épült a 31 százaléka azoknak a lakásoknak, ahol a háztartásfő 59 éves vagy fiatalabb, s az 1945 előtt épült lakások aránya e népességcsoportban jóval kevesebb, 23 százalék. Elmondható tehát, hogy az idősek lakásai a legrégebben épült lakásállomány részét képezik. Mutatja ezt a vályogból, sárból, döngölt földből épült lakások magas aránya is, ami az összes 60 év feletti háztartásfő által lakott lakás egynegyedét teszi ki. A fiatalabb háztartásfős lakásokban ez az arány 15 százalék, az idősekhez képest itt magasabb a panel, a blokk és az öntött beton falazatú lakások gyakorisága, a téglából, kőből, kézi falazóelemből épült lakások aránya nem mutat említésre méltó különbséget (I. ábra).

I. Az idősek háztartásfők által lakott lakások falazata 1999-ben, %

Az idősek által lakott előregedett lakásállomány kedvezőtlen képet mutat több lakásminőségi mutató alapján is. Bár az elmúlt 20 évben a megfelelőségi³⁰ és a komfortossági mutatók alapján a lakásállomány minőségének folyamatos javulása regisztrálható, a helyzet még ma sem mondható kielégítőnek (2. táblázat).

A javulást mutatja, hogy a szűk lakásban élők aránya – a népességben éppúgy mint az idősek háztartásokban – folyamatosan csökkent, s csökkent a nem komfortos lakások aránya is. A szűk lakásban élő idősek a népesség átlagához képest 1980-ban jobb helyzetben voltak, 1999-re „utolérték” a népességet, azaz a népességben bekövetkezett javulás nagyobb mértékű

³⁰ Megfelelősége szerint a lakás lehet: szűk, elfogadható, megfelelő vagy tágas. *Szűk* az a lakás, ahol a szobánkénti laksűrűség meghaladja a két főt, illetve ahol a laksűrűség kettő, de az együtt lakó személyek nem házastársak vagy testvérek. *Elfogadható* a lakás, ha a laksűrűség nem haladja meg a szobánkénti két főt, és az egy szobában lakó személyek házastársak vagy gyermek családi állású nőtlen, hajadon testvérek. Egyedülálló személyek számára egy félszoba is elfogadhatónak minősült. *Megfelelő* a lakás, ha az elfogadható nagyságnál egy, esetenként fél szobával nagyobb. *Tágas* a lakás, ha a megfelelő nagyságnál egy szobával nagyobb (KSH, 1984: 444.).

volt, mint amekkora javulás az idősök között ment végbe. Az időszakban nőtt a megfelelő és tágas lakásban lakók hányada, ezen belül is a komfortos lakásoké. Idős háztartások esetében – ahol a háztartásfők többnyire egyedül élnek – a megfelelőségnél fontosabb jellemző a komfortosság. Látványos javulás figyelhető meg: a nem komfortos lakásokban élő 60–64 éves háztartásfős lakások aránya 1980 és 1999 között 54 százalékról 13 százalékra, a 65–69 éveseké 63-ról 14-re, s a 70 év felettieké 70-ről 20 százalékra csökkent.

2. A lakások megfelelősége és komfortossága, 1980–1999

Év, a háztartásfő életkora	A lakás a háztartás számára								Összes háztartás
	szűk		elfogadható		megfelelő		tágas		
	komfortos	nem komfortos	komfortos	nem komfortos	komfortos	nem komfortos	komfortos	nem komfortos	
1980	13,4	18,9	20,8	19,6	14,2	9,4	2,6	1,1	100,0
Ebből:									
60–64	6,8	12,3	16,8	24,0	18,2	16,0	4,1	1,8	100,0
65–69	4,8	10,8	13,5	31,3	14,7	19,2	3,6	2,1	100,0
70–X	5,0	13,2	12,1	38,4	10,1	17,1	2,2	1,6	100,0
1984	11,2	11,2	24,0	15,8	21,0	10,1	5,2	1,5	100,0
Ebből:									
60–64	3,6	6,9	16,9	19,0	25,5	17,1	7,6	3,4	100,0
65–69	3,1	6,0	16,7	21,9	24,5	18,6	6,7	2,5	100,0
70–X	3,0	7,8	14,5	31,1	15,8	21,0	4,4	2,4	100,0
1990	9,2	7,7	25,7	12,9	25,8	8,6	8,5	1,6	100,0
Ebből:									
60–64	3,2	4,5	16,6	15,2	31,5	14,0	12,0	2,9	100,0
65–69	2,6	4,0	15,3	17,9	29,0	17,5	10,6	3,1	100,0
70–X	3,1	4,9	15,1	26,2	20,9	19,9	7,0	2,9	100,0
1996	9,4	5,8	25,9	8,1	30,8	6,3	12,5	1,2	100,0
Ebből:									
60–64	3,8	3,8	17,6	8,9	37,5	9,5	16,9	1,9	100,0
65–69	2,7	3,0	16,1	10,8	37,3	11,5	16,5	2,2	100,0
70–X	2,4	3,3	16,4	15,9	31,6	15,5	12,4	2,6	100,0
1999	2,1	1,7	16,7	7,2	43,5	7,3	20,4	1,1	100,0
Ebből:									
60–64	3,4	1,8	18,1	5,5	43,3	4,3	22,5	1,0	100,0
65–69	1,9	1,5	16,5	4,9	42,4	7,1	24,7	0,8	100,0
70–X	11,6	1,7	16,2	8,9	44,1	8,6	17,7	1,2	100,0

Forrás: KSH, 1998.

Még így is több mint 250 ezer idős háztartás komfort nélküli lakásban él (ez az összes komfort nélküli lakásban élő háztartások fele), zömmel a községekben (62%), további jelentős részük a kisebb városokban (23%), s csekélyebb hányaduk a nagyvárosokban (megyeszékhelyeken 6, Budapesten 9%). A népesség egészében ezek az arányok: 59, 24, 7 illetve 11%.

A legrosszabb minőségűek az 1945 előtt épült lakások, melyek egyharmadában nincs WC, fürdőszoba vagy mosdóhelyiség, s egyötödében nincs vezetékes víz (3. táblázat). Itt a legnagyobb a komfort nélküli, illetve a szükség- és egyéb lakások aránya is, egyúttal legkisebb az összkomfortosaké. Az idős háztartásfők által lakott lakások valamennyi mutató alapján rosszabb minőségűek, mint a népesség egészének lakásai.

A lakás építési éve a fűtési módot is befolyásolja. A távfűtés az újabban, főleg a lakótelepeken épült lakásokban jellemző. A régebben épült lakások 35 százalékát ma is szénrel, fával fűtik, s e lakások felében idős egyedülállók élnek. 1990 óta az idősek lakásainak 25 százalékában vezették be a gázt, 15 százalékában korszerűsítették a fűtést, ami hozzájárult ahhoz, hogy ma lakásaiknak több, mint felében korszerű és kényelmes gázfűtés található. A főzéshez használt energia is leggyakrabban a gáz (87%), villany az esetek 7 százalékára jellemző, szilárd tüzelőanyag pedig 5 százalékban fordul elő. (A népesség egészéhez viszonyítva sem a fűtéshez, sem a főzéshez használt energiatípusnál nem mutatkozik szignifikáns eltérés.)

3. A lakások néhány minőségi jellemzője építési év szerint, 1999

Megnevezés	Építési év						Összesen	
	1945 előtt		1945–1979		1980 után			
	idős	összes	idős	összes	idős	összes	idős	összes
háztartás								
<i>A lakásban nincs</i>								
fürdőszoba, mosdóhelyiség	31,2	28,8	8,7	7,4	3,1	1,6	15,9	11,9
WC	34,6	21,8	13,4	11,0	5,5	2,9	20,0	14,9
vezetékes víz	19,9	18,2	6,8	5,4	3,0	1,7	11,0	8,1
<i>A lakás</i>								
összkomfortos	20,1	23,4	49,5	54,8	72,7	78,9	41,5	51,6
komfortos	38,7	37,9	33,5	31,0	19,4	16,0	34,0	29,5
félkomfortos	8,9	9,1	6,8	5,4	3,3	1,7	7,2	5,6
komfort nélküli	29,0	26,5	8,6	7,3	2,5	1,7	15,1	11,3
szükség- és egyéb l.	3,3	3,1	1,6	1,6	2,2	1,6	2,2	2,0
<i>Fűtési energia</i>								
távfűtés, termálvíz	2,3	2,0	20,3	22,4	29,3	23,5	14,9	17,0
villany	4,5	4,8	2,0	1,9	1,2	1,4	2,8	2,6
gáz	53,9	52,5	49,5	48,0	54,6	52,9	51,5	50,3
fűtőolaj	3,4	3,1	1,7	1,5	0,5	0,7	2,2	1,8
szilárd tüzelőanyag (szén, fa, egyéb)	35,3	37,1	26,6	26,0	14,4	21,4	28,4	28,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A háztartások felszorozott száma	501 044	1 053 011	817 171	1 909 783	135 174	863533	1 453 389	3 826 327

Általánosságban megállapítható, hogy az időskorú népesség kisebb lakásokban él, mint az össznépesség, lakásaik átlagos alapterülete és átlagos szobaszáma az országos átlag alatt marad (4. táblázat). Az időskorúak 15 százaléka lakik egyszobás, 52 százaléka kétszobás lakásban, amíg a teljes népességnek csak 12, illetve 44 százaléka. Háromszobás és nagyobb lakásban a népességnek 44, az időskorúaknak csak 33 százaléka lakik. Az, hogy az időskorúak egyedül élnek sokszor kicsi, egyszobás lakásukban, nem jelent feltétlenül rossz lakáskö-

rülményt, nekik inkább kapcsolattartási, ellátási, gondozási problémáik adódhatnak. Laksűrűségi mutatóik az átlagnál jobb helyzetet tükröznek, ami az egyszemélyes háztartások magas arányával magyarázható.

4. A lakások néhány laksűrűségi mutatója, 1999

Megnevezés	Átlagos szoba- szám (db)	Átlagos alapterület (m ²)	1 főre jutó átlagos lakás- alapterület (m ²)	1 főre jutó átlagos szoba- alapterület (m ²)
A háztartásfő legfeljebb 59 éves	2,6	76,2	24,2	13,3
A háztartásfő legalább 60 éves	2,3	69,3	39,7	21,4
Ebből:				
egyedülálló	2,0	63,1	63,1	33,7
házastársával él	2,4	73,6	35,9	19,3
más családtaggal él	2,5	75,0	26,0	14,3
Összesen	2,5	73,6	28,2	15,4

A lakások minőségét számos egyéb körülmény is jellemzi, ami nem szorosan a lakás állapotára, hanem a környezetre vonatkozik. Ezek az információk azt mutatják, hogy az idősök lakásainak 37 százaléka zajos, 25 százalékanak környékén fordul elő a légszennyezés, 38 százalékanak környékén mutatkozik porártalom. 10 százalék alatti azoknak az aránya, akik rossz ivóvízre, szennyezett talajra, pusztuló növényzetre vagy szemét és hulladék felhalmozódására panaszkodnak. Az összes háztartás 41 százalékaiban okoz gondot a porártalom, 16 százalékaiban a kevés zöldterület, a többi ártalom előfordulása hasonló.

A lakásminőség legkülönbözőbb jellemzőinek – mely tíznél is több mutatóban³¹ külön-külön is kifejeződik – egy mutatóban történő összefoglalására is lehetőség nyílt (*KSH, 2000*). E mutató alkalmazásának nagy előnye, hogy a lakásminőséget összefoglalóan képes mérni. A mutató alapján a háztartásokat ötödökbe soroltuk. Az első, legalsó ötödbe a legrosszabb minőségű lakások, az ötödik, legfelső ötödbe a legjobb minőségű lakások kerültek.

5. Lakásminőségi ötödök a háztartásfő életkora szerint

Lakásminőségi ötödök	A háztartásfő életkora						Összesen
	-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-X	
Alsó 1.	23,6	20,1	17,1	17,6	18,5	24,5	20,0
2.	27,0	21,0	17,5	18,8	20,9	24,9	21,1
3.	22,1	17,1	16,2	18,1	19,4	21,6	18,7
4.	13,1	16,8	17,7	21,7	25,2	19,6	19,7
Felső 5.	11,4	25,0	31,6	23,8	15,9	9,4	20,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A háztartások felszorozott száma	263 656	567 013	830 891	711 378	671 334	782 055	3 826 327

³¹ A lakásminőség pontszámait az alábbi mutatók alapján adódtak össze: a lakás nedvessége, komfortossága, tartozik-e hozzá kert, erkély, garázs stb., a környezet szennyezettsége, az épület állapota, az épület felújítási ideje, karbantartás a lakásban, a lakás falazata, az épület emeletszáma, a lakóövezet jellege, a fürdőszobák száma, a lakás fűtése.

Az eredmények azt mutatják, hogy a legidősebb korosztályok a fiatalokhoz hasonlóan kedvezőtlen lakásviszonyok között élnek, a legrosszabb minőségű lakásokban él, azaz a legalsó ötödbe tartozik majdnem egynegyedük.

Településtípusonként vizsgálva a fővárosban élő idős háztartások lakásminősége a legrosszabb, majdnem egyharmaduk tartozik a legalsó ötödbe (s ez az országos átlagnál 10 százalékkal több háztartást jelent), s csak alig több mint 6 százalékuk került a legfelső ötödbe (ami a felét teszi ki az országos átlagnak) (6. táblázat).

6. Az idős háztartásfők lakásainak megoszlása a lakásminőség ötödeiben településtípusonként, 1999

Lakásminőségi ötödök	Budapest	Megyeszékhely	Többi város	Községek	Összesen
Alsó 1.	31,7	16,8	15,1	22,7	21,8
2.	32,5	31,2	19,1	16,1	23,1
3.	18,1	22,5	23,2	19,4	20,6
4.	11,3	18,6	27,3	27,1	22,2
Felső 5.	6,4	10,9	15,3	14,8	12,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A háztartások felszorzott száma	324 972	247 862	374 537	506 018	1 453 389

3. Regressziós becslés a lakásminőség alakulásának magyarázatára

Az elemzés függő változója a lakásminőség összesített pontszáma (amelynek alapján a lakásminőségi ötödeket képeztük).

A modellben a következő magyarázó változók szerepelnek:

- *A háztartásfő demográfiai-társadalmi jellemzői* (életkor, jövedelmi viszonyok, gyermekek száma, háztartáslétszám).
- *A település típusa* (Budapest, egyéb városok, községek).
- *A lakás jellemzői, tulajdoni jellege* (önkormányzati bérelt, magánszemélytől vagy gazdálkodószervtől bérelt, tulajdonos által lakott – ez utóbbi esetben megkülönböztetve egymástól az épített, örökölt, privatizált és magánszemélytől vásárolt lakásokat).
- *A háztartásfő gazdasági aktivitása* (aktív kereső, nyugdíjas, inaktív kereső, eltartott).

Az életkor, az egyhavi jövedelem, a gyermekek száma és a háztartás taglétszáma numerikus változók. A településtípus két kétértékű változóval szerepel (Budapest, városok), a viszonyítási alapot a falvak képezik. A lakás tulajdoni jellegét – a bérelt, illetve a saját tulajdonú lakás elkülönítését – ugyancsak két kétértékű változóval szerepeltettem (önkormányzattól bérelt, magánszemélytől, illetve gazdálkodó szervezettől bérelt lakás), referencia csoport a tulajdonosok által lakott lakások csoportja, melynek további vizsgálatára újabb három kétértékű változót hoztam létre (örökölt, magánszemélytől vásárolt, önkormányzattól vásárolt, azaz privatizált lakások), itt a viszonyítási alapot az épített lakások adják. Végül a gazdasági aktivi-

tás három kétértékű változója a nyugdíjasokat, inaktív keresőket és az eltartottakat határozza meg, a viszonyítási alap az aktív keresők rétege (7. táblázat).

7. Regressziós becslések a lakásminőségi pontszámok alakulására

Magyarázó változók	Standardizálatlan regressziós együttható, zárójelben a standard hiba	
	idős háztartásfők	népesség összesen
<i>Demográfiai-társadalmi jellemzők</i>		
Életkor	-0,465 (0,002)	-0,104 (0,001)
Havi jövedelem	0,0001 (0,000)	0,0002 (2,5859)
Háztartás létszáma	4,220 (0,019)	3,296 (0,008)
Gyermekek száma	5,186 (0,112)	2,634 (0,012)
<i>Településtípus</i>		
Budapest	-8,698 (0,044)	-13,435 (0,031)
Városok	0,657 (0,037)	-3,778 (0,025)
Constant	89,312 (0,028)	95,254 (0,019)
<i>A lakás tulajdoni jellege</i>		
Önkormányzattól bérelt	-20,060 (0,074)	-22,868 (0,047)
Magánszemélytől vagy gazdálkodó szervezettől bérelt	-11,515 (0,138)	-16,511 (0,063)
Constant	88,805 (0,017)	92,556 (0,011)
<i>Ha tulajdonos által lakott a lakás</i>		
Örökölte	-8,919 (0,050)	-17,131 (0,033)
Vásárolta (magánszemélytől)	-8,875 (0,039)	-19,761 (0,024)
Privatizált	-13,615 (0,048)	-27,529 (0,034)
Constant	94,231 (0,027)	106,752 (0,018)
<i>Gazdasági aktivitás</i>		
Nyugdíjas	1,925 (0,092)	-6,286 (0,023)
Inaktív kereső	9,199 (1,070)	-10,942 (0,054)
Eltartott	-18,770 (0,625)	-11,277 (0,156)
Constant	85,801 (0,090)	94,278 (0,016)
Megfigyelések száma	4 094	10 754
<i>szignifikancia < 0,001</i>		

Az életkornak a teljes népességben nincs akkora befolyásoló ereje, mint az idősök között: minél magasabb az életkor, annál alacsonyabb a lakásminőségi pontszám, vagyis annál rosszabb minőségű a lakás – erre utal a regressziós együttható negatív előjele. A jövedelem hatása a lakásminőségre alig érzékelhető, azt mondhatjuk, hogy a lakásminőséget a jövedelem nem befolyásolja. Viszont a magasabb háztartáslétszám és a magasabb gyermekszám jobb minőségű lakással jár együtt, s ez az összefüggés az idős háztartások esetében határozottabb, mint a népesség egészében.

A teljes népességet tekintve falun találhatóak a legjobb minőségű lakások – nyilván a tulajdonosok által épített családi házak túlsúlya miatt –, s Budapesten a legrosszabbak – az évtizedek óta elmaradt felújítások, magasabb fenntartási költségek, gyakoribb környezeti ártalmak következtében. Az idős háztartások tekintetében is a budapesti lakások a legrosszabb minőségűek, de a kisebb városokban valamelyest magasabb az átlagos lakásminőségi pontszám mint falun.

A lakások tulajdoni jellege alapvetően befolyásolja a minőséget. A tulajdonos által lakott lakások – ezen belül is a tulajdonos által épített lakások – a legjobb minőségűek. Az ön-

kormányzati bérlakások a magánbérletű lakásoknál jóval gyengébb minőségűek, az időseknél éppúgy mint a népesség egészében. Az aktív keresőket kedvezőbb lakáshelyzet jellemzi, az eltartottakat kedvezőtlenebb.

4. A lakással való elégedettség idős korban

Az elégedettségi vizsgálatok általában magas pozitív válaszarányt mutatnak ki. Ez tapasztalható most is, az idős háztartások 82 százaléka elégedett jelenlegi lakáskörülményeivel és az 59 éves és fiatalabb háztartásfők 71 százaléka állítja ugyanezt. Minél fiatalabb a háztartásfő, annál jellemzőbb a lakással való elégedetlensége. (A fiatalok 40 százaléka elégedetlen jelenlegi lakáskörülményeivel, a 30–39 évesek 34 százaléka, a 40–49 évesek 28 százaléka, az 50–59 éveseknél 24 százalékot ér el ez az arány, az időseknél pedig csak 18 százalékot.)

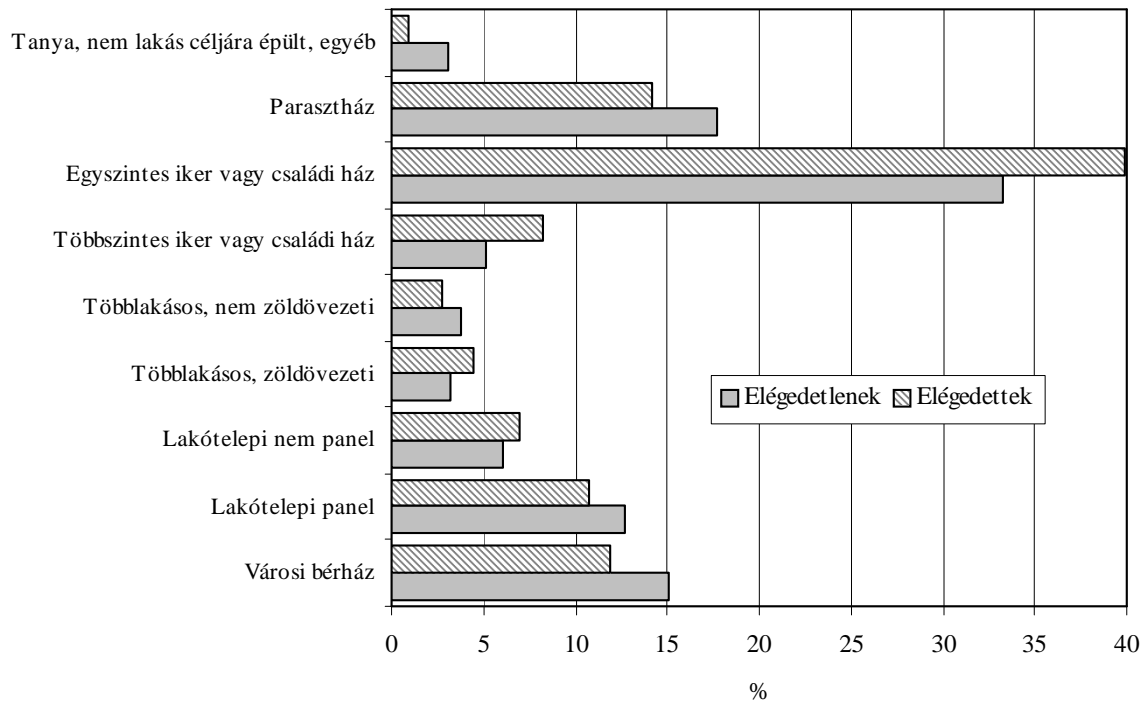
A megkérdezettek 19 lehetőség közül választhatták ki azt a három okot, ami miatt nincsenek megelégedve jelenlegi lakásukkal. A három válasz összesítése után rajzolódott ki az a kép (8. táblázat), mely a tíz leggyakoribb okot és azok előfordulási arányát mutatja, az előfordulás gyakoriságának sorrendjében.

Életkor szerint vizsgálva a lakással való elégedetlenség okait, vannak közös vonások a fiatalabbak és az idősebbek ítéletei között, mégis érdekesebb a különbségeket hangsúlyozni. Az időseknél a legjellemzőbb elégedetlenségi tényező, hogy nehezen tudják fenntartani lakásukat, nagyobb fontosságot tulajdonítanak a közbiztonságnak és a szomszédokkal való viszonyoknak. Idős korban igen gyakori probléma, hogy a lakás túl nagy és többen a gyermekeikhez, rokonaikhoz szeretnének költözni. A népesség fiatalabb csoportjában az okozza leggyakrabban az elégedetlenséget, hogy a lakás túl kicsi és zsúfolt. Sokak számára nem megfelelőek a munkalehetőségek, többen családi házba szeretnének költözni. E csoport kisebb része a zöldterületet hiányolja, illetve külön lakásba szeretne költözni.

8. A lakással való elégedetlenség okai, 1999

A háztartásfő 60 éves vagy idősebb		A háztartásfő 59 éves vagy fiatalabb	
a leggyakrabban előforduló okok	gyakoriság	a leggyakrabban előforduló okok	gyakoriság
Elégedetlen háztartások száma (db)	269 537	Elégedetlen háztartások száma (db)	697 644
ebből:		ebből:	
1. nehezen tudja fenntartani a lakását	42,6	1. a lakás túl kicsi, zsúfolt	29,0
2. a lakás állapota nem megfelelő	33,0	2. a lakás állapota nem megfelelő	28,1
3. a közbiztonság nem megfelelő	15,6	3. nehezen tudja fenntartani lakását	27,9
4. közvetlen szomszédja nem elviselhető	10,1	4. nem megfelelőek a munkalehetőségek	21,4
5. a lakás túl kicsi, zsúfolt	9,7	5. családi házba szeretne költözni	17,3
6. a lakás túl nagy	9,4	6. jobb infrastrukturális ellátást szeretne	11,4
7. a lakás környéke szennyezett	8,9	7. a közbiztonság nem megfelelő	10,0
8. nem megfelelőek a munkalehetőségek	8,2	8. nincs elegendő zöldterület	7,5
9. jobb infrastrukturális ellátást szeretne	8,2	9. külön lakásba szeretne költözni	6,4
10. gyermekeihez, rokoniához költözne	7,6	10. a lakás környéke szennyezett	5,3

A lakásukkal valamilyen szempont szerint elégedetlenek között az egyedülálló idősök másfélszer annyian vannak, mint a házastársukkal élők, s kétszer annyian mint az egyéb családtagokkal együtt élők. A többségük községekben él (34%), legkisebb az arányuk a megyeszékhelyeken (16%), a többiek nagyjából egyenlő arányban oszlanak el a fővárosban és a többi városban (24, illetve 25%). Az elégedetlenség mértékét az épület jellege is befolyásolja (II. ábra).

II. Az elégedetlen idős háztartásfők megoszlása az épület típusa szerint, 1999

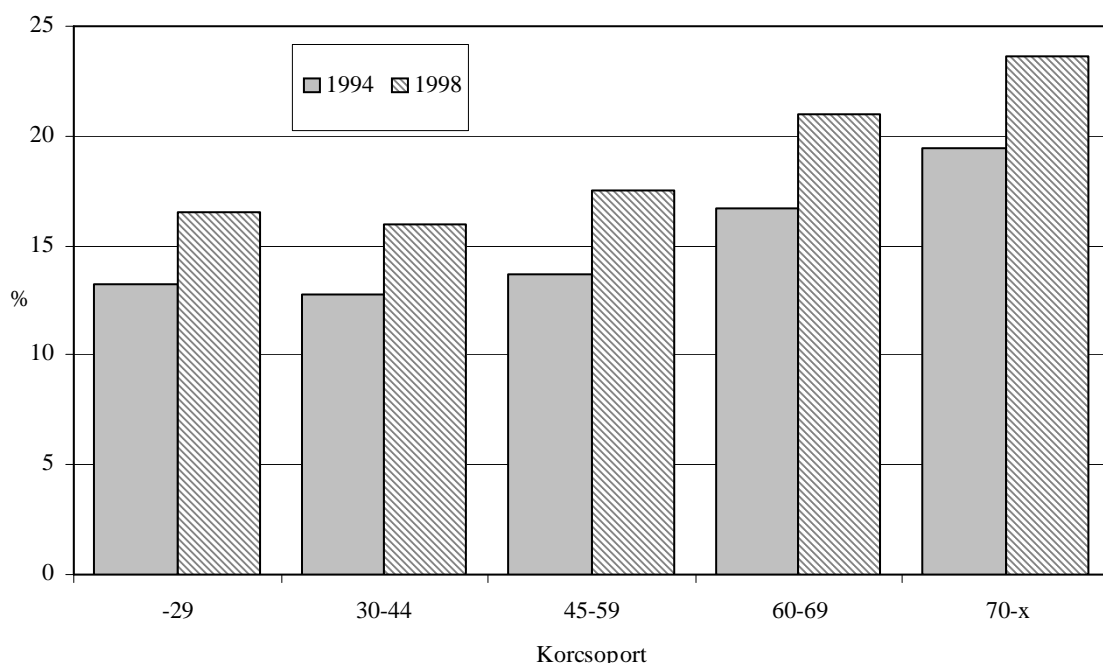
A tanyákon, a nem lakás céljára épült épületekben vagy cigánytelepeken, a hagyományos építésű parasztházakban, a nem zöldövezeti többlakásos épületekben, a paneles lakótelepeken és a városi bérház jellegű épületekben nagyobb az elégedetlenek aránya, mint az elégedetteké.

5. Idős háztartások lakással kapcsolatos kiadásai

Ebben az életkorban a saját lakás megszerzésének gondjai, az egyszeri nagyösszegű lakásberruházás, a hitelek törlesztésének terhe helyett már inkább a lakás fenntartásának folyamatos költségei jelentenek gondot. (Az idős háztartásfők 3 százaléka törleszt jelenleg is lakáshitelt, szemben a fiatalabb háztartásfők 16 százalékával, s az idősök 4 százaléka tagja valamelyik lakás-takarékpénztárnak, szemben a fiatalabbak 6–7 százalékával, és valószínű, hogy az idősök nem is maguknak, hanem gyermekeik, unokáik számára takarékoskodnak.)

A lakásfenntartási költségek a rendszerváltozást követően kezdtek jelentősen növekedni, háztartásstatisztikai adatok szerint az elmúlt tíz évben a lakásfenntartásra fordított kiadások részaránya majdnem megduplázódott: 1989-ben a háztartások fogyasztásának 10 százalékát, 1998-ban már 18 százalékát tették ki. A lakásfenntartási kiadások az élelmiszerfogyasztás után a lakosság kiadásainak legnagyobb hányadát jelentik. Az idős háztartások is érzékenyek erre a változásra, a lakásukkal elégedetlenek többsége azt jelölte meg elégedetlensége okaként, hogy nehezen tudja fenntartani a lakását.

A lakásfenntartási kiadásokban tapasztalható növekedés részben az ellátottsági mutatók javulásával kapcsolatos, de közrejátszott benne a háztartási energiaárak átlagosnál nagyobb mértékű emelkedése is (III. ábra).

III. Az egy főre jutó évi lakásfenntartási kiadások aránya az összes kiadáson belül, korcsoportonként

Forrás: KSH, 1994 és 1998.

A havonta fizetendő lakásrezsi összegét és jövedelmen belüli arányát a 9. táblázat adatai mutatják. A lakásfenntartási költségek magukban foglalják a lakbért, a közös költséget, a villanyt, a vízdíjat, a víz- és csatornadíjat, a szemétszállítást, a fűtés és a biztosítás díját, egyéb (például tv, kábeltévé) költségeket, s a lakásépítési, lakásvásárlási és lakásfelújítási törlesztéseket is.

A fiatalok és az idősek korcsoportjában a háztartás jövedelmének mintegy 30 százalékát lakásfenntartásra fordítják. Az idősek költségei az átlagos havi fenntartási összeg alatt maradnak, jövedelmükhöz képest mégis komoly tételt jelentenek.

9. Lakásfenntartási költségek, 1999

Megnevezés	A lakásfenntartás havi összege (Ft)	Lakásfenntartási költségek aránya a jövedelemben (%)	Háztartások felszorzott száma
Korcsoport			
– 29	21 617	30,3	260 020
30–39	22 752	25,8	56 449
40–49	23 406	24,5	826 782
50–59	20 745	24,2	708 433
60–69	16 514	29,1	669 013
70–X	13 005	29,1	780 073
Összesen	19 351	26,2	3 808 812
<i>Ebből az idős háztartásfők által lakott lakások:</i>			
<i>Háztartás–család összetétele</i>			
Egyedülálló	11 281	40,2	633 702
Házastársával él	16 664	27,4	551 446
Más családtaggal él	18 393	22,5	263 938
<i>Településtípus</i>			
Budapest	18 672	32,2	322 860
Megyeszékhely	15 359	27,9	247 497
Többi város	14 003	28,9	373 883
Község	12 134	27,4	504 846
<i>Komfortosság</i>			
Összkomfortos	18 091	31,1	601 458
Komfortos	13 967	28,9	493 392
Félkomfortos	11 622	25,7	104 323
Komfort nélküli	8 475	22,8	217 983
Szükséglakás	11 310	28,6	31 930
<i>Lakástípus</i>			
Városi bérház	16 774	31,3	181 501
Lakótelepi panel	19 059	33,0	161 152
Lakótelepi nem panel	15 210	30,2	98 586
Többlakásos zöldövezeti	17 435	28,4	60 069
Többlakásos nem zöldövezeti	14 194	28,1	41 436
Többszintes iker vagy családi ház	16 903	29,4	111 212
Egyszintes iker vagy családi ház	13 985	28,5	559 933
Parasztház	9 498	24,8	214 951
Tanya	6 888	16,3	11 557

A háztartásnagyság és a lakásfenntartás összege között egyenes arányú, a háztartásnagyság és a rezsi jövedelembeli aránya között fordított arányú a kapcsolat: bár nagyobb létszám esetén a különböző közüzemi szolgáltatások igénybevétele intenzívebb, több háztartás-tag révén a jövedelemnek mégis kisebb hányadát kell lakásfenntartásra fordítani. Éppen ezért az egyedülálló idősöknek jelenti a legnagyobb terhet a lakásrezsi fizetése, mely jövedelmük 40 százalékát is meghaladja. Nemcsak jövedelembeli arányát, hanem összegét tekintve is magasabb a rezsi a fővárosban, különösen a bérházakban és a lakótelepi panel épületekben lévő idős háztartásfők által lakott lakásokban. Magas komfortfokozat magasabb költségekkel jár együtt. A rosszabb felszereltség, a kevésbé energiaigényes lakáshasználat alacsonyabb fenntartási költségeket von maga után (parasztházak, tanyán lévő lakások).

Az idősök között a népesség átlagához képest alig vannak, akik valamilyen közüzemi számlát, közös költséget vagy lakbért nem egyenlítették ki. Leggyakrabban a közüzemi díjak

esetében fordul elő, hogy a háztartásnak legalább két hónapon keresztül hátraléka volt, a 60 év feletti háztartásfők esetében 2 százalék az arányuk, az 59 éveseknél és fiatalabbaknál 8 százalék. A közös költség- és lakbérhátralékosok aránya az időseknél még a fél százalékot sem éri el, a népesség másik részében 2 százalékot tesz ki.

A lakással kapcsolatos kiadások között a lakásfenntartási költségeken kívül érdemes szemügyre venni a háztartási és lakásfelszerelési kiadásokat is (10. táblázat).

10. Az egy főre jutó évi háztartás- és lakásfelszerelési kiadások 1998-ban, Ft

Megnevezés	A háztartásfő						Összesen
	- 29	30-44	45-49	60-64	65-69	70-X	
	éves						
Szobabútor	1889	984	1051	1317	766	428	1051
Konyha- és egyéb bútor	1031	495	501	470	852	167	538
Hűtőszekrény, fagyasztó	799	502	525	733	886	496	574
Mosógép, centrifuga, szárító- és mosogatógép	755	523	526	295	441	230	501
Fűtő- és világítóberendezés	791	433	876	901	1348	943	742
Főzőberendezés	514	511	572	625	695	271	524
Egyéb háztartási gép	464	504	481	356	282	273	448
Lakástextília, bútorszövet	765	521	515	496	809	187	526
Egyéb háztartási textil	412	376	596	640	867	459	502
Edény és konyhafelszerelés	981	579	569	845	1162	375	645
Lakásfelszerelési cikk	1255	643	1051	775	1029	606	864
Barkácsgépek, kellékek	112	115	196	64	430	223	166
Dísznövény, virág	314	318	542	630	636	607	454
Háztartási fogyóanyag	1714	1205	1462	1611	1728	1626	1436
Mosó- és tisztítószer	4626	4374	5374	5924	6579	6273	5124
Hobby-, pihenőkert	-	9	88	61	101	77	49
Háztartási berendezés javítása	549	431	742	1340	1140	1565	749
Takarítási, mosatási szolgáltatás	8	57	169	85	297	838	181
Összesen	16977	12581	15836	17169	20049	15645	15074

Forrás: KSH, 1988.

Az egy főre jutó kiadások alapján a 60-69 éves háztartásfők költenek a legtöbbet háztartási- és lakásfelszerelési célokra. Az idős háztartásfők mindhárom korcsoportjában a többi háztartáshoz képest többet fordítanak fűtő- és világítóberendezésekre, dísznövényekre, virágokra, mosó- és tisztítószerekre, háztartási berendezések javítására. Kevesebbet költenek viszont mosógépre, szárító- és mosogatógépre, valamint egyéb háztartási gépekre. Jellemző még az idősekre, hogy jelentősebb összegeket fordítanak főzőberendezésekre, edényekre, konyhafelszerelésre, háztartási textíliákra, barkácskellékekre, hobbi- és pihenőkerttel kapcsolatos kiadásokra, takarítási, mosatási szolgáltatásokra.

6. Tartós fogyasztási cikkek az idős lakásaiban

Érdekes kérdés, hogy az idős emberek rendelkeznek-e a lakáson belül olyan eszközökkel, melyek megkönnyítik a mindennapjaikat, a főzést, a mosást vagy egyéb háztartási munkákat; illetve rendelkeznek-e szórakoztató elektronikai cikkekkel, melyek nem ritkán a külvilággal való kapcsolatot jelentik számukra.

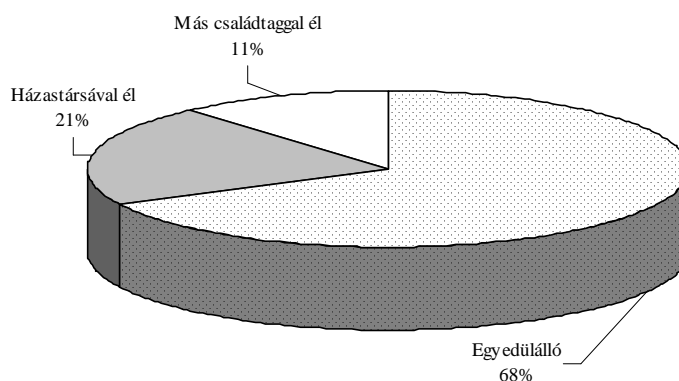
A tartós fogyasztási cikkek száma alapján a háztartások pontszámokat kaptak, s e pontszámok alapján ötödökbe soroltuk őket. Az első ötödbe a fogyasztási cikkek tekintetében legrosszabbul ellátott háztartások kerültek, az ötödikbe a legjobban ellátottak. Azokban a háztartásokban, ahol a háztartásfő 60 év feletti, a közepesnél rosszabb ellátottság jellemző, a 60–69 éveseknek több mint fele, a 70-nél idősebbeknek háromnegyede tartozik a két alsó ötödbe, s csak néhány százalékuk a legfelső ötödbe (11. táblázat).

11. A háztartások megoszlása a háztartásfő kora és a tartós fogyasztási cikkek ötödei szerint, 1999

Ötödök a tartós fogyasztási cikkek alapján	A háztartásfő							Összesen
	– 29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–69	70–X	
	éves							
Alsó 1.	16,8	13,1	10,4	13,1	16,0	24,1	43,6	21,9
2.	11,2	12,1	9,6	9,6	16,8	29,0	30,4	18,9
3.	23,1	18,1	18,4	17,6	20,0	22,5	16,9	19,2
4.	27,4	27,5	29,4	26,7	22,6	14,7	6,0	19,9
Felső 5.	21,5	29,1	32,1	33,1	24,6	9,6	3,1	20,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az idős emberek valószínűleg hozzászoktak már a régebb óta meglévő háztartási gépek használatához, nehezebben szánják rá magukat a modernebb eszközök kipróbálására, vagy kényszerűségből mondanak le bizonyos fogyasztási cikkekről, mert nem tudnak rá annyi pénzt száni, esetleg pazarlásnak érzik: „minek újat venni, amíg a régi is működik”.

A IV. ábra a legelső ötödben elhelyezkedő idős háztartásokat mutatja aszerint, hogy kivel él együtt a háztartásfő.

IV. A tartós fogyasztási cikkek tekintetében a legelső ötödbe tartozó idős háztartásfők a háztartás típusa szerint, 1999

Ha külön-külön nézzük meg az egyes tartós fogyasztási cikkek típusait, találunk néhány figyelemre méltó jellegzetességet. Az idős háztartások több, mint kétharmadában hagyományos mosógépet és centrifugát használnak. Az idős háztartásokban gyakrabban fordul elő fekete-fehér tévé, de varrógép is. Érdekes külön kiemelni a klímaberendezést, ami – bár tényleges előfordulása csekély – gyakoribb az idősek otthonában. Magyarázható ez talán az egészségi állapotukkal, az ő esetükben nehezebb a nyári forróságot elviselni, különösen a pannelakásokban, ahol az idős háztartások 28 százaléka él. Viszont náluk a népesség többi részéhez viszonyítva jóval ritkábban fordul elő mikrohullámú sütő, automata mosógép, mobiltelefon, személyi számítógép, Hifi torony vagy mosogatógép. Különösen ritka ezek előfordulása az egyedülálló időseknél. Az idős házaspárok, illetve a más családtaggal közösen élő idősök háztartásaiban magasabbak ezek az előfordulási értékek – nyilván jobban megéri a beruházás –, de még itt is jóval az átlag alatti a gyakoriság.

Az idősek körében az egyedülálló idősök lakásai a legrosszabbul felszereltek tartós fogyasztási cikkekkel. Ez persze nem jelent automatikusan rosszabb életminőséget, mert egy egyedülálló idős embernek nincs feltétlenül szüksége képmagnóra, videokamerára, Hifi toronyra, nem lenne gazdaságos mosogatógépet vagy mélyhűtőt üzemeltetnie, de egy vezetékes telefon vagy egy automata mosógép megkönnyíthetné a mindennapjait (12. táblázat).

12. Tartós fogyasztási cikkek előfordulása a háztartás típusa szerint, 1999

Tartós fogyasztási cikk típusa	60 éves vagy idősebb háztartásfő			60 évesnél fiatalabb háztartásfő	Összesen
	egyedülálló	házastársával él	más családtaggal él		
Mikrohullámú sütő	10,5	29,7	31,7	50,4	39,6
Automata mosógép	21,8	43,7	43,4	63,0	52,1
Egyéb mosógép	70,7	64,1	65,2	48,0	55,4
Centrifuga	66,3	64,9	65,6	49,7	55,8
Hűtőszekrény	94,9	98,6	97,7	97,4	97,2
Mélyhűtő	40,0	75,9	70,2	68,1	64,8
Vezetékes telefon	53,2	75,8	73,5	77,8	73,2
Mobiltelefon	1,2	3,4	11,2	21,1	14,6
Személyi számítógép	0,8	3,2	11,8	27,9	15,0
Hifi torony	2,7	7,2	17,7	31,7	22,5
Színes televízió	69,8	87,1	84,8	90,7	86,3
Fekete-fehér televízió	31,4	25,9	29,2	21,2	24,1
Képmagnó	5,5	19,8	37,3	47,1	42,0
Videokamera	0,6	2,6	2,9	5,8	4,3
Kábeltévé csatlakozás	26,6	37,9	37,7	46,1	41,2
Saját műholdvevő	4,2	10,1	14,7	18,0	14,3
Mosogatógép	0,3	0,6	1,3	2,5	1,8
Klímaberendezés	0,1	0,2	0,5	0,1	0,7

7. Összefoglalás

A lakásállomány 38 százalékában, 1 millió 453 ezer lakásban idős háztartásfő él. E lakások a legrégebben épült lakásállomány részét képezik, minden negyedik idős háztartásfő által lakott lakás vályogból épült, s e lakások az országos átlagnál rosszabb minőségűek, a felszereltségi (vízzel, fürdőszobával, WC-vel való ellátottság), komfortossági és az összevont lakásminőségi mutatók alapján egyaránt. Az idős lakásainak mérete is elmarad az országos átlagtól, a szobaszám és az alapterület tekintetében is. Egyedül laksűrűségi mutatóik tükrözik az átlagosnál jobb helyzetet, ami az egyszemélyes háztartások magas arányával magyarázható.

Az idős háztartásfők 44 százaléka egyedülálló, egyedül él a lakásban. Ők képezik az idős korosztályon belül azt a csoportot, amelyre a legnagyobb figyelmet kell fordítani a lakáspolitikának és a szociálpolitikának. A lakásukkal valamilyen szempontból elégedetlenek között ők másfélszer annyian vannak, mint a házastársukkal élők, s kétszer annyian, mint az egyéb családtagokkal együtt élők. A lakásrezsi fizetése is nekik jelenti a legnagyobb terhet, jövedelmük 40 százalékát is meghaladják a lakásfenntartási kiadások. Az egyedülálló idős lakásai vannak a legrosszabbul ellátva tartós fogyasztási cikkekkel, s nyilván nekik vannak leginkább ellátási, kapcsolattartási problémáik is.

Összességében az idősök – különösen az egyedülálló idősök – lakáskörülményei a népesség átlagához viszonyítva kedvezőtlen.

Irodalom

Hegedűs J.–Tosics I. (1998) A közép-kelet európai lakásrendszerek átalakulása. Szociológiai Szemle, 2: 5–32.

Időskorúak a mai Magyarországon (1999). KSH, Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest.

Klinger A. (1994) A családok jelenlegi helyzete Magyarországon. Demográfia 3–4: 270–297.

Az időskorúak életmódja, életkörülményei (1995) KSH Budapest.

A nyugdíjasok helyzete Magyarországon (1997) KSH Budapest.

A lakásállomány állapota, minősége (1998) KSH Budapest.

Lakásviszonyok I. 1999. (2000) Társadalomstatistikai füzetek 27. KSH Budapest.

Medgyesi M.–Sági M.–Szivós P. (1999) A harmadik kor: az idősök jövedelmi helyzete és lakáskörülményei. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 13. Budapest.

Lakáshelyzet '80. (1984) Ifjúságstatistikai Közlemények. KSH Budapest: 444.

Lakatos Miklós

A CSALÁDI KAPCSOLATOK ÉS A FIZIKAI AKTIVITÁS SZEREPE AZ IDŐSKORÚAK ÉLETÉBEN

Az 1999. évi háztartási költségvetési felvétel alapján¹

Az időskorúak helyzetével foglalkozó statisztikai, szociológiai felvételek egyik központi kérdése, hogy az időskorú személyek az életkor előrehaladtával mennyire maradnak egyedül, milyen kötődéseik vannak családjukhoz, mennyire számíthatnak családtagjaik segítségére. A kérdés fontosságát kiemeli annak ismerete, hogy az időskorú személyek fizikai aktivitása milyen mértékű, mennyire tudják magukat ellátni, és amennyiben fizikai aktivitásuk – betegség vagy az életkor miatt – csökken, kikre számíthatnak. Az 1999. első negyedévi háztartási költségvetési felvétel során az időskorúakra (a 60 évesekre és az idősebbekre) vonatkozóan speciális kiegészítő adatgyűjtés készült ebben a témában, ennek eredményeire támaszkodik a tanulmány.

1. A családi kapcsolatok szerepe az időskorúak életében

1.1. Az időskorúak és a velük élő személyek

Adatfelvételünk az időskorúak családjához tartozók részletes számbavétele és a köztük fennálló kapcsolatok vizsgálata mellett kiemelt figyelmet fordított az idősek máshol élő gyermekeikkel és rokonaikkal fenntartott kapcsolataira, azaz figyelembe vette a tágabban értelmezett családot is. Az időskorúakat külön csoportosítottuk aszerint, hogy egyedül, vagy más idősko-

¹ Az adatfelvétel mintája a magyarországi háztartások 0,26%-át tartalmazza. A teljeskörűsítés felszorozó faktorok segítségével történt, amelyek megyénként és településnagyság-kategóriánként az összes lakott lakás továbbvezetett száma és e felvételben közreműködő háztartások lakásszámának hányadosai.

rúval, illetve fiatalabb személlyel (személyekkel) laknak együtt. Az így képzett három nagy csoport az egyedülállókból, a csak időskorúakból, illetve az időskorúakból és a fiatalabbakból álló lakóközösséget jelenti.

Az időskorúak 29%-a egyedül lakik lakásában. Viszonylag kedvezőbb azoknak a helyzetük, akik ugyancsak idős házastársukkal ketten laknak (41%), illetve azoknak, akik idős házastársukkal és/vagy más időskorú személlyel együtt élnek otthonukban (3%). Összességében az időskorúak 73%-a él egyedül, vagy csak időskorú személlyel. Figyelembe véve az életkorból adódó nehézségeket, az egészségi állapot romló tendenciáit, megállapíthatjuk, hogy az időskorúak csaknem háromnegyed részére a segítség elsősorban a lakáson kívülről érkezik, és ez komoly feladat elé állítja nemcsak a hozzátartozókat, hanem az államot és a civil szervezeteket is.

Az adatokból az is következik, hogy a kor előrehaladtával egyre nő azoknak az időskorúaknak az aránya, akik kénytelenek egyedül élni. A 70 éveseknek és idősebbeknek 38%-a lakik egyedül a lakásában (1. táblázat).

1. Az időskorúak a lakásban élés módja és korcsoport szerint 1999-ben

Megnevezés	Egyedül	Házastársával	lakik a lakásban		Összesen
			Családot alkotó személlyel ^{a)}	Családot nem alkotó személlyel ^{b)}	
<i>Csak időskorú él a lakásban</i>					
60–69	29,7	66,5	2,0	1,8	100,0
70–79	46,4	52,0	0,3	1,3	100,0
80– X	58,3	28,4	4,0	9,3	100,0
Összesen	39,7	56,4	1,5	2,4	100,0
<i>Időskorú és fiatal él a lakásban</i>					
60–69	–	33,9	19,8	46,3	100,0
70–79	–	4,0	39,3	56,7	100,0
80– X	–	0,4	57,6	42,0	100,0
Összesen	–	22,3	29,0	48,7	100,0
<i>Együtt</i>					
60–69	19,8	55,6	8,0	16,6	100,0
70–79	37,1	42,5	8,1	12,3	100,0
80– X	42,1	20,7	18,8	18,4	100,0
Összesen	28,7	47,0	9,1	15,2	100,0

^{a)} Családot alkotó személlyel lakik együtt a lakásban például az az időskorú, aki gyermekével és annak házastársával és unokájával, vagy egyedül élő gyermekével és unokájával nagyszülőként él együtt.

^{b)} Családot nem alkotó személlyel lakik a lakásban például az az időskorú, aki testvérével vagy barátnőjével, vagy unokájával él együtt.

Az elmúlt évtizedekben végrehajtott népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek azt mutatják, hogy növekedett az egyedülálló – ezen belül az egyedülálló időskorúak – aránya, ugyanakkor csökkent az időskorú személyekkel együtt lakók aránya. Ezt a tendenciát

jelzi az az 1990. évi, a 70 évesnél idősebbekre irányuló adatfelvétel is, amely szerint az egyedül élő idősorúak aránya még csak 29% volt.

A lakásban élés módja településtípusonként jelentős eltéréseket mutat. A fő különbség az, hogy a községekben – főleg Budapesthez képest – nagyobb azoknak az idősorúaknak az aránya, akik fiatalabbakkal közösen laknak (2. táblázat).

2. Az idősorúak a lakásban élés módja és településtípus szerint 1999-ben

Megnevezés	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község	Összesen
Csak idősorú él a lakásban	77,8	78,0	71,8	67,8	72,4
Idősorú és fiatal él a lakásban	22,2	22,0	28,2	32,2	27,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A településtípusok között az idősorú egyedül lakók arányában is van különbség. Budapesten például egyharmad, a községekben 27% az ily módon élők aránya. A községekben lakó idősorúak tehát kedvezőbb helyzetben vannak a fiatalabbakkal való együttélés szempontjából, mint a Budapesten vagy a városokban élő idősorúak. Ugyanakkor a községekben az egyedül vagy az idős háztársukkal élő idősorúak az egészségügyi és szociális infrastruktúra elmaradottsága miatt hátrányban vannak a városokban élőkhez képest. A csak idősorúak által lakott lakásban lakók aránya az elmúlt évtizedben emelkedett. A már említett 1990. évi adatfelvétel szerint, amely csak a 70 évesekre és idősebbekre terjedt ki, Budapesten és a községekben egyaránt 70–70% volt azoknak az aránya, akik csak egyedül vagy más idősorúval éltek, míg az 1999. évi háztartási költségvetési felvétel szerint ez a mutató Budapesten 82%-ot, a községekben 74%-ot tett ki.

1.2. A gyermekek szerepe az idősorúak életében

Az idősorúak 86%-ának van életben lévő gyermeke. Ha nem számolunk azokkal az idősorúakkal, akik esetében meghiúsult a háztartási költségvetési felvétel (86 ezer fő), akkor ez az arány 90%. Ez azt jelenti, hogy – elvben – az idősorúak nagy többségének van olyan egyenesági leszármazottja, aki adott esetben segít, vagy segíteni tudna. Közülük 35% az egy, 46% a kettő és 19% a három vagy több életben lévő gyermekesek aránya. Az idősorúakra is jellemző, hogy minél képzetesebb, magasabb iskolázottságúakról van szó, annál kevesebb az életben lévő gyermekek száma. Például az általános iskolai vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező idősorúak 22%-ának három vagy több élő gyermeke van, ugyanez

a mutató a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők körében 11%. Az adatokból világosan látható, hogy már e generáció termékenységére is befolyást gyakorolt az urbanizáció és a műveltségi szint emelkedése. Míg a Budapesten lakó idősorúak körében a három- vagy többgyermekesek aránya csak 10%, addig a községekben élő idősorúak között ez a mutató némileg meghaladja a 24%-ot. (Az elérés részben az iskolai végzettség szerinti különbséget mutatja, mivel az idősorúakra is igaz, hogy a Budapesten élők iskolai végzettsége magasabb, mint a községekben élőké.)

A gyermekekkel történő kapcsolattartás szempontjából nem közömbös, hogy az idősorúak gyermekeikkel egy lakásban, vagy legalább azonos településen élnek-e (3. táblázat).

3. Az idősorúak a gyermekükkel élés és településtípus szerint, 1999-ben

Településtípus	Életben lévő gyermeke		
	vele egy lakásban él	vele egy településen él	más településen él
	az összes gyermekes idősorú százalékában, minden gyermek figyelembevételével		
Budapest	23,8	75,9	26,3
Megyei jogú város	17,0	76,0	41,0
Egyéb város	23,4	68,1	48,2
Község	29,4	55,6	62,2
Összesen	24,8	65,8	48,8

Az idősorúak (akiknek van életben lévő gyermekük) közel egynegyede egy lakásban lakik gyermekével, amely a legkedvezőbb szituáció az idősorúak segítése szempontjából. Már a lakásban élés módjának elemzésekor jeleztük, hogy a községekben nagyobb azoknak az aránya, akik fiatalokkal élnek együtt, és ez – értelemszerűen – igaz azokra a községekben lakó idősorúakra, akiknek van életben lévő gyermekük. A gyermekkel való kapcsolattartás szempontjából az is előnyös, ha az idősorú ugyanazon a településen él, mint (egyik) gyermeke. Az ilyen helyzetben lévő idősorú aránya viszonylag jelentős, kétharmadot tesz ki. (Ha valakinek több élő gyermeke van, akkor előfordulhat, hogy az egyik gyermekével egy lakásban, a másikkal egy településen él.) A városokban, különösen a nagyobb városokban élő idősorúaknak nagyobb esélyük van arra, hogy gyermekükkel azonos településen éljenek. Budapesten – ahol leginkább található munkát a fiatalok – az idősorúak több mint háromnegyedének gyermeke (gyermekei) szintén a fővárosban lakik. A községekben lakó idősorúak olyan értelemben kedvezőbb helyzetben vannak, hogy nagyobb azoknak az idősorúaknak az aránya, akik gyermekükkel egy lakásban laknak; viszont abban a tekintetben kedvezőtlenebb a helyzetük, hogy viszonylag kisebb arányban élnek gyermekükkel azonos községben. A Budapesten egyedül élő idősorú tehát nagyobb valószínűséggel élhet egy településen gyermekével, mint községben lakó hasonló helyzetben lévő nemzedéktársa, aki – a földrajzi távolság miatt is – nehezebben tud kapcsolatot tartani gyermekével.

A szülő–gyermek kapcsolat intenzitásának vizsgálatához megkérdeztük az időskorúakat, hogy nehéz élethelyzetben – pl. betegség esetén – kire számíthatnak, illetve, ha a szükség úgy hozná, kapnának-e segítséget bizonyos fajta tevékenység végzéséhez (pl. a háztartási teendők ellátásában) (4. táblázat).

4. Az időskorúak a gyermekeik száma és nehéz élethelyzetben történő segítség szerint, 1999-ben

Életben lévő gyermekek száma	Nehéz élethelyzetben számíthat-e gyermekére			
	az ügyintézésben	a háztartási teendők ellátásában	anyagi segítség formájában	betegség esetén ápolás formájában
	az összesen százalékában			
1 gyermek	84,1	75,5	72,7	80,9
2 gyermek	88,7	81,8	73,1	86,4
3 gyermek	90,4	86,3	72,5	86,3
4 gyermek	90,0	85,4	71,2	86,6
5 gyermek	95,6	91,8	80,8	91,8
6–X gyermek	98,8	89,4	72,4	88,5
Összesen	87,6	80,6	72,9	84,6

A nyilatkozatok alapján az időskorúak nagy többsége számíthat gyermekére. Természetesen a támogatásfajták között van eltérés, könnyen belátható, hogy a háztartásban történő segítség – különösen nem együttélők esetén – nehezebb, mintha az ügyintézésben kellene segíteni. Az anyagi támogatás sok esetben a gyermekek anyagi lehetőségétől függ. Figyelemre méltó, hogy azoknak az időskorúaknak, akiknek van életben lévő gyermekük, közel 85%-a jelezte, hogy súlyosabb megbetegedés esetén számíthat gyermekére. A támogatásfajták többségéről elmondható, hogy minél több élő gyermeke van valakinek, annál nagyobb mértékben számíthat gyermekei támogatására. Egyedül az anyagi segítséggel kapcsolatban nem mutatható ki ilyen tendencia, aminek az lehet az egyik oka, hogy a sokgyermekes időskorúak a társadalom nehéz helyzetben lévő rétegében találhatók, s feltehetően gyermekeik is nehéz anyagi helyzetben vannak.

A szülő–gyermek kapcsolat milyenségére utal az anyagi támogatás – akár pénzbeli, akár természetbeni – mértéke is. Ez lehet kétirányú az időskorú szülő és gyermeke között. Az időskorú személy gyermekének adott, illetve a gyermekétől kapott támogatás mértéke némileg eltér egymástól (5. táblázat).

Az időskorú gyermekes szülők 13%-a rendszeres, 63%-a alkalmankénti anyagi támogatást kap gyermekétől, azaz az időskorú szülők 76%-a részesül valamilyen anyagi támogatásban gyermekétől. Bár ismereteseek az időskorú személyek nehéz anyagi helyzetéről szóló felmérések, statisztikák, mégis az időskorúak 17%-a rendszeresen, 51%-a alkalmanként támogatja anyagilag gyermekeit. Összességében elmondható, hogy az időskorúak inkább kapnak anyagi támogatást a

gyermeküktől, de azoknak az aránya is jelentősnek mondható, akik adnak. Az adatok értékelésekor főleg a rendszeresen adott vagy kapott támogatást érdemes figyelembe venni, mert főleg ez az adat utal – az anyagiak szempontjából – a kapcsolat állandóságára.

5. Az időskorúak a gyermeküktől kapott, illetve a gyermeküknek adott anyagi támogatás szerint, 1999-ben (%)

Gyermekétől kapott anyagi támogatás	Összesen	Anyagilag támogatja gyermekét			Nem támogatja gyermekét
		együtt	rendszeresen	alkalmanként	
<i>Gyermekétől anyagi támogatást</i>					
rendszeresen kap	13,1	11,4	20,0	8,6	16,7
esetenként kap	62,5	66,8	53,9	70,9	53,9
együtt	75,6	78,2	73,9	79,5	70,6
soha nem kap	23,4	21,1	24,9	19,9	28,8
nem tudja	1,0	0,7	1,2	0,6	0,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Gyermekétől anyagi támogatást ^{a)}</i>					
rendszeresen kap	100,0	58,5	25,2	33,4	40,1
esetenként kap	100,0	72,1	14,2	57,8	27,1
együtt	100,0	69,7	16,1	53,6	29,3
soha nem kap	100,0	60,8	17,5	43,3	38,5
nem tudja	100,0	46,7	19,3	27,4	17,2
Összesen	100,0	67,4	16,5	50,9	31,3

^{a)} A feltett kérdésre nem adott (nem tudja) válaszokkal együtt adja ki a 100%-ot.

A szülő–gyermek kapcsolatban az anyagi támogatás adása, illetve kapása sok esetben átfedi egymást. Az adatok ilyen szempontú áttekintése alapján megállapítható, hogy körülbelül egynegyedre tehető azoknak a gyermekes időskorúaknak az aránya, akiknek saját bevallásuk szerint anyagi szempontból nincs kapcsolatuk gyermekeikkel. Természetesen tekintetbe kell venni a kérdésre adott válaszok szubjektív jellegét. Például az időskorú személy büszkeségből vagy szeméremből esetleg nem vallja be, hogy gyermekétől anyagi támogatásban részesül. A kérdésre adott bizonytalan válaszokat figyelembe véve is megállapíthatjuk, hogy a gyermekes időskorúak jelentős része anyagilag teljesen magára hagyatott, és ez jelzi az állami szociálpolitika jelentős szerepét számukra. Ha azoknak az időskorúaknak a többségét is ide számítjuk, akiknek nem volt, vagy már meghalt a gyermekük, még jelentősebb rétegről beszélhetünk.

Rendszeres anyagi támogatást a fiatalabb személyekkel együtt lakó időskorúak kaptak leginkább (18%) gyermeküktől. Legkevésbé azokat az időskorúakat támogatta rendszeresen gyermekük, akik csak időskorúakkal – nagyobb részben házastársukkal – éltek együtt. (Az ebbe a körbe tartozó időskorúak 9%-a részesült gyermekétől rendszeres anyagi támogatásban.) A gyermektől kapott anyagi támogatás tehát akkor a legkevésbé rendszeres, ha mindkét szülő él. Ebben nyilvánvalóan közrejátszik az is, hogy az időskorú házaspárok valamivel jobb anyagi

helyzetben vannak, illetve lakásuk fenntartási költsége és egyéb háztartási kiadásuk fajlagosan kisebb, mint az egyedül élőké. A valószínűleg legnehezebb helyzetben lévő egyedül élő időskorúak rendszeres anyagi támogatottsága az együttélő időskorúakénál jobb, a fiatalabb személyekkel együttélőkénél rosszabb volt.

A gyermekeknek adott rendszeres anyagi támogatás ugyancsak a fiatalabb személyekkel együtt élő időskorúak körében volt a legelterjedtebb. Valószínűleg mind az adott, mind a kapott támogatás esetében befolyásolta a válaszokat az, hogy az időskorúak milyen arányban viselik a lakás fenntartásával, a közös háztartás vitelével kapcsolatos költségeket. Közös együttlakás esetén az időskorú inkább tudja – különböző módokon – támogatni gyermekét (illetve ha több gyermek van, akkor a nem vele együttélő gyermekeit is). Jellemző, hogy az egyedül élő időskorú képes legkevésbé támogatni gyermekét; míg azok az időskorúak, akik szintén időskorú házastársukkal élnek együtt, e tekintetben a másik két csoport között helyezkednek el.

1.3. Az unokák szerepe az időskorúak életében

Közismert, hogy az unokák szerepe az idősök életében azért fontos, mert segítik őket a külvilággal való kapcsolattartásban, az idős korral együttjáró elszigeteltség-érzés oldásában. Ugyanakkor az unokák életében sem elhanyagolható jelentőségű a nagyszülők szerepe. Az életkor előrehaladtával az unokák többnyire már nem a gyermekkorúak, hanem a fiatalkorúak vagy a fiatal felnőttek közé tartoznak.

Az időskorúak 80%-ának van életben lévő unokája. Ha azokkal az időskorúakkal nem számolunk, akik esetében meghiúsult a háztartási költségvetési felvétel (86 ezer fő), akkor az arány 84%. Bármelyik adatot vesszük is figyelembe, mindegyik kevesebb, mint a gyermekes időskorúak aránya, ami természetes is, mivel az időskorúak gyermekei közül nem mindegyiknek van saját gyermeke. Az időskorú nőknek a fiatalabb női generációkéhoz képest nagyobb termékenysége következtében e nemzedék szerencsésnek mondhatja magát abban, hogy sok unokája van. Azon időskorúak körében, akiknek van unokája, több mint 14%-nál hat vagy annál több az unokák száma. Az unokákkal történő kapcsolattartás gyakorisága és szintje természetesen függ attól, hogy az időskorúak unokáikkal egy lakásban, illetve azonos településen élnek-e (6. táblázat).

6. Az időskorúak az unokájukkal való együttlakás és településtípus szerint, 1999-ben (%)

Településtípus	Életben lévő unokája		
	vele egy lakásban él	vele egy településen él	más településen él
az összes unokával bíró időskorú százalékában, minden unoka figyelembevételével			
Budapest	10,7	80,4	28,0
Megyei jogú város	8,7	79,5	43,7
Egyéb város	16,8	71,8	54,2
Község	14,4	55,8	70,4
Összesen	12,1	68,0	54,9

Az unokával bíró időskorú nagyszülők 12%-a él egy lakásban egy vagy több unokájával, ami jóval alacsonyabb a gyermekével együtt élő időskorúakéhoz képest. Ez érthető, hiszen az időskorúak inkább gyermekükkel élnek egy fedél alatt, bár sok esetben a gyermekkel történő együttélés egyben az unokával történő együttélést is jelenti. Jelentős azoknak az aránya, akik unokájukkal egy településen laknak, különösen Budapesten és a nagyobb városokban magas ez az érték.

Adatfelvételünkben megvizsgáltuk azt is, hogy az időskorúak nehéz élethelyzet esetén mennyire számíthatnak unokáikra. Belátható, hogy az időskorúak gyermekeikhez képest unokáik segítségére kevésbé számíthatnak. Például az unokával bíró időskorúak 36%-a jelezte azt, hogy – betegség bekövetkeztekor – számít unokája segítségére, a gyermekek esetében ez a mutató 85% volt. Az is természetes – hiszen az unokák többnyire az eltartottak vagy a családot alapító fiatalok közé tartoznak –, hogy legkevésbé a nehéz anyagi helyzet esetén számíthatnak rájuk az időskorúak. (Az arány 20% körül alakul.)

1.4. Az időskorúak egyéb társadalmi kapcsolatai

A társadalmi kapcsolatok egyik lényeges mutatója, hogy az időskorúak nehéz élethelyzetben mennyire számíthatnak barátaik, szomszédjuk vagy valamilyen intézmény segítségére. A választásokat némileg befolyásolta az, hogy az időskorúak számíthatnak-e rokon (gyermek, unoka stb.) segítségére vagy sem. Leginkább a rokoni segítséget nem kapó időskorúak voltak abban a helyzetben, hogy fontos volt számukra idegen emberek, illetve intézmények segítése (7. táblázat).

Az időskorúak döntő többsége, 92%-a gondolta úgy, hogy számíthat rokonai segítségére, és 3,5% volt azoknak az aránya, akik – ebből a szempontból – nehéz helyzetben voltak, csak külső támogatásban reménykedtek. Ha azokkal az időskorúakkal is számolunk, akik esetében megghiúsult a háztartási költségvetési felvétel (86 ezer fő), a rokoni támogatással bírók még jelentősebb arányt mutatnak (96%, illetve 4%).

7. A időskorúak segítése nehéz élethelyzetben, településtípus szerint, 1999-ben (%)

Megnevezés	Összesen	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
Rokonai segítségére számít	96,3	92,5	96,0	97,7	97,2
Rokonai segítségére nem számít	3,7	7,5	4,0	2,3	2,8
Összesen ^{a)}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Rokonai segítségére nem számítóak közül					
Külső segítségére számít	66,9	62,3	68,7	72,5	68,6
Külső segítségére nem számít	33,1	37,7	31,3	27,5	31,4
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

^{a)} Azon időskorúak nélkül, akik esetében a háztartási költségvetési felvétel meghiúsult.

Az időskorúak legkevésbé Budapesten és leginkább a kisebb városokban és községekben számíthatnak rokonaik segítségére, annak ellenére, hogy – amint fentebb láttuk – a gyermekekkel vagy unokákkal egy településen lakó időskorúak aránya Budapesten jóval nagyobb, mint az említett településeken (8. táblázat).

8. Az időskorúak segítése nehéz élethelyzetben azok között, akik rokonaik segítségére is számíthatnak, településtípus szerint, 1999-ben (%)

Nehéz élethelyzetben számíthat-e	Összesen	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
	az összes rokoni segítségére is számítók százalékában				
Barátai segítségére					
ügyintézésben	19,2	19,2	23,3	18,9	17,6
háztartási teendők ellátásában	10,6	11,2	10,9	10,2	10,4
anyagi segítségben	5,7	9,3	6,6	5,6	3,7
betegség esetén ápolásra	8,4	11,3	10,2	9,1	5,9
Szomszédai segítségére					
ügyintézésben	34,4	26,0	34,4	36,4	36,8
háztartási teendők ellátásában	17,3	12,9	13,1	20,6	18,9
anyagi segítségben	5,1	6,0	3,0	6,9	4,6
betegség esetén ápolásra	12,9	12,4	10,1	16,5	12,0
Intézmény segítségére					
ügyintézésben	2,6	4,2	1,9	3,8	1,4
háztartási teendők ellátásában	1,6	2,5	0,5	2,9	0,9
anyagi segítségben	1,7	1,8	1,4	3,1	0,9
betegség esetén ápolásra	3,1	3,5	1,5	4,3	2,8
Önkormányzat segítségére					
ügyintézésben	12,2	12,6	2,8	10,3	17,5
háztartási teendők ellátásában	3,7	7,2	2,2	3,0	3,3
anyagi segítségben	9,9	12,1	9,5	12,3	7,5
betegség esetén ápolásra	4,5	8,2	3,7	4,5	3,3
Egyház segítségére					
ügyintézésben	4,7	5,7	4,0	4,0	4,9
háztartási teendők ellátásában	2,7	4,8	3,5	2,1	1,7
anyagi segítségben	2,6	4,4	3,3	3,8	0,7
betegség esetén ápolásra	3,8	5,6	4,5	4,3	2,4

A rokoni segítségre is számítók közül átlagosan a baráti és a szomszédi segítségre számítók aránya a legmagasabb, az intézményi (pl. szociális intézet), önkormányzati és egyházi segítségre számítók hányada viszonylag alacsony. Természetesen segítségfajta szerint eltérnek az arányok: nyilvánvaló, hogy az időskorúak ügyeinek intézése könnyebben megoldható, mint az anyagi támogatás. A rokoni és külső segítségre egyaránt számítók érhető módon – a külső segítség valószínűségének mérlegelésekor – figyelembe veszik, hogy – ha a külső segítség elmarad – még számíthatnak rokoni segítségre. Ugyanez nem mondható el azoknál, akik csak külső segítségre számíthatnak, így ebben a körben minden segítségfajta és a külső segítség minden formája esetén magasabb a külső segítségre számítók aránya (9. táblázat).

9. Az időskorúak segítése nehéz élethelyzetben azok között, akik csak külső segítségre számíthatnak, településtípus szerint, 1999-ben (%)

Nehéz élethelyzetben számíthat-e	Összesen	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község
	az összes csak külső segítségre számítók százalékában				
Baráti segítségére					
ügyintézésben	25,8	27,5	28,6	23,7	22,9
háztartási teendők ellátásában	16,8	16,8	23,0	16,6	13,0
anyagi segítségben	12,0	16,4	3,9	11,2	12,0
betegség esetén ápolásra	16,2	17,3	19,4	9,6	16,4
Szomszédai segítségére					
ügyintézésben	40,9	33,8	36,5	56,8	44,0
háztartási teendők ellátásában	36,6	32,9	29,6	43,2	42,0
anyagi segítségben	14,1	19,2	–	20,9	12,7
betegség esetén ápolásra	28,3	24,6	18,2	39,1	33,6
Intézmény segítségére					
ügyintézésben	3,7	2,9	1,9	4,9	5,3
háztartási teendők ellátásában	4,3	1,2	1,9	10,1	6,5
anyagi segítségben	3,0	5,1	-	2,2	2,8
betegség esetén ápolásra	6,5	2,9	1,9	12,3	10,6
Önkormányzat segítségére					
ügyintézésben	12,4	9,2	8,7	8,7	20,7
háztartási teendők ellátásában	9,0	5,9	12,6	9,3	10,6
anyagi segítségben	13,3	7,0	18,9	17,4	15,7
betegség esetén ápolásra	9,8	6,7	7,6	11,7	14,1
Egyház segítségére					
ügyintézésben	7,7	4,6	11,2	15,5	5,4
háztartási teendők ellátásában	6,7	4,6	11,2	11,1	4,0
anyagi segítségben	5,0	5,5	4,3	8,4	2,8
betegség esetén ápolásra	8,8	8,1	11,2	11,1	6,9

Baráti kapcsolatokra inkább Budapesten és a nagyobb városokban, míg a szomszédokra inkább a kisebb városokban és a községekben számíthatnak az időskorúak, ha az ügyintézésben vagy a háztartási teendők ellátásában kell segítség.

A csak külső segítségben bízó, községben lakó időskorúak jelentősebb arányban számíthatnak szociális jellegű intézmények és a helyi önkormányzat támogatására, mint a fővárosban élő időskorúak. Ez a tény nyilván összefüggésben lehet azzal, hogy a falvakban élő időskorúak rászorultságáról az önkormányzatok és az egyéb szociális intézmények könnyebben jutnak információhoz, így a szociális támogatás egyes formái inkább elérhetőek a támogatásra szorulóknak részére. Ennek nem mond ellent az az érdekes adat, hogy a községek lakó időskorúak pénzbeli támogatást kevésbé remélhetnek barátaiktól, szomszédaiktól, az intézményektől, sőt, az egyháztól is, mint budapesti (vagy nagyvárosi) kortársaik. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a nagyobb városok intézményei és egyházi szervezetei inkább vannak olyan anyagi helyzetben, hogy ezt a támogatási formát alkalmazzák.

Adatainkból látható, hogy az időskorúak életében a családi kapcsolatok szerepe a meghatározó. Azt is tudjuk azonban, hogy nem elhanyagolható az egyedül vagy csak időskorú házastárssal élő időskorúak aránya, akik élet- és lakáskörülményeik tekintetében hátrányosabb helyzetben vannak azokkal szemben, akik gyermekeikkel, unokáikkal együtt laknak.

Az állam, az önkormányzat vagy a civil szervezetek szerepe az időskorúak gondozása terén a szűkebb vagy a tágabb családéhoz képest nem mondható jelentősnek. E szervezetek részvételét az időskorúak szociális ellátásában úgy célszerű növelni, hogy kiegészítsék, segítsék az időskorúakat körülvevő családot a testi, lelki gondozási feladatok ellátásában, illetve a rokoni segítségre nem számító időskorúak támogatásában meghatározó jelentőségre tegyenek szert.

2. A fizikai aktivitás szerepe a 70 évesek és idősebbek életében

Az időskorúak egészségi állapotának pontosabb felmérése érdekében az adatfelvétel során kérdéseket tettünk fel a mozgásképességgel, a fizikai aktivitással és a látásképességgel kapcsolatban. A válaszokból következtetni lehet az időskorúak általános fizikai állapotára és arra, hogy életmódjukat, életkörülményeiket mennyire befolyásolja ez az állapot. Ezeket az egészségi állapotra közvetetten utaló kérdéseket csak a 70 éves és idősebb személyeknek tettük fel, mert a korábbi felvételek tapasztalatai azt mutatták, hogy a fiatalabb személyek esetében az e kérdésekre adott negatív válaszok száma olyan kicsi, hogy nehézségbe ütközik az egyes kategóriák közötti eltérések elemzése.

Az életkor emelkedésével a fizikai állóképesség a 70 évesek és idősebbek körében is csökken. Arra a kérdésre például, hogy tud-e támogatás, segédeszköz nélkül két kilométert

sétálni, a 70–79 évesek 54%-a, míg a 80 évesek és idősebbek 30%-a válaszolt igennel (10. táblázat).

10. A 70 évesek és idősebbek mozgásképeség, nemek és korcsoport szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Tud-e támogatás, segédeszköz nélkül	Összesen			Férfi			Nő		
	együtt	70–79	80–X	együtt	70–79	80–X	együtt	70–79	80–X
az adott kategória összesenének százalékában									
2 km-nyit sétálni									
igen	49,1	54,4	29,9	60,2	63,1	46,5	43,1	49,3	23,0
nem	46,1	40,8	65,2	35,9	32,7	50,7	51,7	45,6	71,1
10 lépcsőfokot felmenni									
igen	46,6	51,7	27,9	57,7	61,2	41,2	40,5	46,2	22,4
nem	47,9	42,8	66,7	36,7	33,0	53,8	54,1	48,5	72,0
2 órát talpon lenni									
igen	58,4	62,7	42,5	66,3	67,6	60,1	54,0	59,8	35,3
nem	38,9	34,8	53,9	30,7	29,4	36,7	43,5	38,0	60,9
2 órát ülni									
igen	78,3	80,4	70,7	81,6	81,7	81,1	76,5	79,6	66,5
nem	19,7	17,7	26,8	16,5	16,2	18,1	21,4	18,7	30,4
Guggolni, térdelni									
igen	33,8	37,5	20,2	41,5	43,8	31,0	29,6	33,9	15,7
nem	61,6	58,0	74,9	5,3	52,2	64,1	65,7	61,4	79,4
Feje fölé nyúlni									
igen	82,6	85,2	73,2	85,2	86,2	80,6	81,2	84,6	70,2
nem	15,9	13,6	24,3	13,5	12,8	16,5	17,2	14,0	27,5
Karját kinyújtani									
igen	88,9	90,0	85,0	89,4	89,3	89,9	88,6	90,4	83,0
nem	10,2	9,2	13,9	9,7	9,7	9,4	10,5	8,8	15,8
Kezével markolni									
igen	86,7	88,0	82,0	87,8	88,1	86,5	86,1	88,0	80,1
nem	12,0	10,9	16,3	11,2	10,8	12,7	12,5	10,9	17,7
10–12 kg-ot emelni									
igen	28,1	31,4	16,2	40,6	43,2	28,6	21,3	24,4	11,2
nem	65,0	61,9	76,5	52,7	49,6	66,8	71,8	69,1	80,5
5–6 kg-ot emelni									
igen	52,9	57,4	36,6	63,2	65,6	51,8	47,3	52,5	30,4
nem	42,4	38,3	57,2	32,8	30,4	44,1	47,6	43,0	62,5

^{a)} A feltett kérdésre nem adott (nem tudja) válaszokkal együtt adja ki a 100%-ot.

A fizikai állóképesség természetesen függ az egészségi állapottól. Az egészségesek között nyilván jóval nagyobb – az életkor sajátosságait figyelembe véve – a jó fizikai állapotban lévők aránya, mint a betegek között. Mivel adatfelvételünkben nem volt mód a konkrét egészségi állapot (tartós betegség, fogyatékoság, egészségügyi panasz) felmérésére, a fizikai állapotra vonatkozó adatok együtt mutatják az egészséges és a beteg idősök válaszait.

A férfiak a fizikai állóképességet tudakoló kérdésekre általában pozitívabb választ adtak, mint a nők. Ez egyrészt a férfiak egészségi állapottal kapcsolatos attitűdjének tulajdonítható, ami eltér a nőkéétől. A férfiak kevésbé érzik rossznak egészségi állapotukat, mint a nők, bizonyos fokig „presztízskérdést” csinálnak abból, hogy fizikai állapotukat jobbnak értékel-

jék, mint amilyen a tényleges helyzet. Az említett példánál maradva a férfiak közül 60% válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy tud-e segítség nélkül két kilométert sétálni, míg a nőknél ez az arány csak 43%. A felmérésben kérdezett tevékenységek nehézségi foka eltérő. A kart kinyújtani, vagy két órán át egyfolytában ülni könnyebb, mint 10–12 kg-os súlyt felemelni. Az életmódot, az életkörülményeket minősíti, hogy 70 év felett az időskorúak hány százaléka képes viszonylag nagyobb távolságot megtenni, vagy lépcsőn járni. Ez utóbbi tevékenység főleg a nagyvárosokban lakó időskorúak számára fontos.

Az időskorú népesség fizikai aktivitását jól körülhatárolják azok a kérdések, amelyek a mindennapi élet során előforduló tevékenységekre vonatkoznak. Ezek közé tartozik például a fürdés, a mosakodás, az öltözködés, a főzés, a vásárlás, a könnyű és a nehéz házimunka. Az életkor emelkedésével egyre több nehézséget okoz ezeknek a tevékenységeknek az elvégzése (*11. táblázat*).

A szociális ellátás, az időskorúak gondozása szempontjából fontos tudni, hogy hány időskorú személy és milyen mértékben szorul segítségre. A fizikai aktivitásra vonatkozó kérdések jelentős része a lakáson belüli tevékenységre vonatkozott. A tevékenységfajták többségét az időskorúak különösebb nehézségek nélkül el tudják végezni. Kivételt képez ez alól a nehéz házimunka (például felmosás, tüzelő bekészítése), mivel ezt csak 29% tudja különösebb nehézség nélkül elvégezni. Tevékenység fajtánként viszonylag magas azoknak az aránya, akik el tudják ugyan végezni az adott tevékenységet, de az kisebb nehézségbe ütközik. Az időskorúakkal foglalkozóknak megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk azokra, akik a mindennapos teendőket csak nagy nehézségek árán, vagy egyáltalán nem tudják elvégezni, főképp ha az egyéni higiénia biztosításáról, a mindennapi élethez nélkülözhetetlen tevékenységekről van szó (mosakodás, WC-használat, öltözködés).

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a lakáson kívül végzett tevékenységek – például vásárlás, saját ügyek intézése – nagyobb nehézséget okoznak, mint a lakáson belüli tevékenységek. Ez azt jelenti, hogy az időskorúak számára nagy segítséget jelent, ezért kiemelt jelentősége van a vásárlásban, az ügyek intézésében részükre nyújtott külső támogatásnak.

11. A 70 éves és idősebbek fizikai aktivitás, nemek és korcsoport szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Okoz-e nehézséget a(z)	Összesen			Férfi			Nő		
	együtt	70-79	80-X	együtt	70-79	80-X	együtt	70-79	80-X
az adott kategória összesenének százalékában									
Fürdés, zuhanyozás, mosakodás									
nem okoz nehézséget	51,1	56,5	31,4	57,8	62,2	37,5	47,4	53,2	28,9
kis nehézséget okoz	30,6	28,9	36,6	26,2	24,1	35,6	33,0	31,8	37,0
sok nehézséget okoz	11,5	10,0	17,0	8,5	7,9	11,3	13,1	11,2	19,3
Öltözködés									
nem okoz nehézséget	58,9	64,2	39,7	64,8	69,0	45,4	55,7	61,4	37,4
kis nehézséget okoz	28,2	25,5	38,0	23,6	20,9	35,9	30,8	28,3	38,8
sok nehézséget okoz	8,7	7,4	13,6	7,0	6,3	10,3	9,7	8,0	15,0
Ágyból felkelés, székől felállás									
nem okoz nehézséget	59,8	64,6	42,3	66,2	70,2	47,6	56,3	61,3	40,1
kis nehézséget okoz	27,9	25,5	36,5	23,4	21,0	34,9	30,4	28,2	37,2
sok nehézséget okoz	8,7	7,3	13,8	6,6	5,9	9,7	9,9	8,1	15,4
Lakáson belüli járkálás									
nem okoz nehézséget	72,1	76,6	55,6	77,6	80,6	63,9	69,1	74,3	52,2
kis nehézséget okoz	18,4	16,2	26,5	13,2	12,1	17,9	21,3	18,7	30,0
sok nehézséget okoz	6,0	4,5	11,6	5,8	4,3	12,7	6,2	4,6	11,2
Lakásból eltávolítás									
nem okoz nehézséget	51,4	58,3	26,2	63,7	68,2	42,8	44,6	52,4	19,4
kis nehézséget okoz	20,8	19,4	26,1	15,8	13,4	27,2	23,6	22,9	25,6
sok nehézséget okoz	14,7	13,6	18,8	10,3	10,1	11,3	17,2	15,7	21,9
WC használata									
nem okoz nehézséget	69,1	74,4	49,7	73,3	77,5	53,5	66,8	72,6	48,1
kis nehézséget okoz	21,0	18,0	31,9	18,6	15,2	34,9	22,3	19,7	30,7
sok nehézséget okoz	6,6	5,3	11,5	4,6	4,4	5,2	7,7	5,7	14,1
Főzés									
nem okoz nehézséget	54,3	59,4	35,5	42,2	44,8	30,3	60,8	68,0	37,6
kis nehézséget okoz	15,2	14,1	19,3	5,6	4,7	9,5	20,5	19,7	23,3
sok nehézséget okoz	6,4	5,9	8,2	3,2	3,0	3,9	8,2	7,6	9,9
Vásárlás									
nem okoz nehézséget	43,0	49,4	19,5	53,6	58,1	32,7	37,2	44,3	14,1
kis nehézséget okoz	20,6	20,3	21,8	17,0	14,8	27,4	22,6	23,5	19,5
sok nehézséget okoz	12,7	12,4	13,8	7,2	6,8	9,2	15,7	15,6	15,8
Ügyeinek intézése									
nem okoz nehézséget	39,4	45,7	16,2	51,2	56,2	27,9	32,9	39,5	11,4
kis nehézséget okoz	20,7	21,2	18,7	17,5	16,6	22,1	22,4	24,0	17,3
sok nehézséget okoz	14,0	13,7	15,3	9,4	8,7	12,5	16,6	16,6	16,5
Nehéz házimunka									
nem okoz nehézséget	28,7	32,9	13,3	36,4	39,7	21,2	24,4	28,8	10,1
kis nehézséget okoz	26,7	27,6	23,1	25,2	23,2	34,3	27,5	30,2	18,6
sok nehézséget okoz	21,5	20,7	24,2	14,2	14,0	15,1	25,5	24,8	27,9
Könnyebb házimunka									
nem okoz nehézséget	51,1	56,8	24,8	54,9	58,3	38,9	49,0	55,9	26,5
kis nehézséget okoz	28,3	26,6	34,6	21,1	19,2	29,8	32,2	30,9	36,6
sok nehézséget okoz	9,2	7,9	14,0	6,3	5,8	8,7	10,8	9,1	16,2

^{a)} Az adott tevékenységet elvégezni nem tudók válaszaival és a feltett kérdésre nem adott válaszokkal (nem tudja) együtt adja ki a 100%-ot.

Az adatfelvétel során információkat gyűjtöttünk az időskorúak látásképességéről is. Különösen fontosak azok az adatok, amelyek az időskorúak biztonsága és életmódja szempontjából kiemelt jelentőségűek. Az utóbbiak közé tartozik például a televízió-nézés. Az időskorúak nagy többségének (84%) nem okoz gondot a televízió-nézés. (A kérdés nem csak arra vonatkozott, hogy valaki szokott-e TV-t nézni, hanem arra is, hogy tudna-e TV-t nézni, ha lenne TV-je.) Azok az időskorúak, akik már nem képesek erre a tevékenységre, megkülön-

böztetett ellátást igényelnek, mivel a külvilággal való kapcsolat teljes hiánya jelentős mértékben befolyásolhatja mentálhigiénés állapotukat (12. táblázat).

12. 70 éves és idősebbek látásképesség, nemek és korcsoport szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Képes-e szabad szemmel vagy szemüveggel	Összesen			Férfi			Nő		
	együtt	70–79	80–X	együtt	70–79	80–X	együtt	70–79	80–X
	az adott kategória összesenének százalékában								
1–2 m távolságról arcvonásokat felismerni									
igen	89,0	91,3	80,3	89,9	91,6	82,2	88,4	91,2	79,5
nem	10,5	8,3	18,7	9,9	8,2	17,8	10,8	8,3	19,1
3–4 m távolságból TV-t nézni									
igen	84,0	87,0	73,1	86,8	87,7	82,2	82,5	86,6	69,3
nem	14,7	11,8	25,5	12,5	11,5	16,8	16,0	11,9	29,1
Újságot olvasni									
igen	82,0	86,1	67,3	84,0	85,8	75,8	80,9	86,2	63,9
nem	17,4	13,5	31,6	15,9	14,1	24,2	18,3	13,2	34,6
Járdáról, lépcsőről lelépni									
igen	82,8	86,9	67,6	85,6	87,9	75,0	81,2	86,4	64,6
nem	16,1	12,4	29,7	13,7	11,6	23,4	17,5	12,9	32,2
Az út túloldalán barátot megismerni									
igen	71,5	77,0	51,5	75,2	78,5	59,8	69,5	76,1	48,1
nem	24,5	19,9	41,3	21,3	18,3	35,1	26,2	20,8	43,8

^{a)} Az adott kérdésre nem adott válaszokkal (nem tudja) együtt adja ki a 100%-ot.

A háztartási költségvetési felvétel lehetővé teszi két olyan fontos terület együttes vizsgálatát, mint az időskorúak fizikai állapota és jövedelmi helyzete. A 70 évesek és idősebbek jövedelmi helyzete is jelentős szóródást mutat. Ennek érzékeltetésére az időskorúakat a jövedelem-eloszlás szempontjából tíz csoportra osztottuk. A legrosszabb helyzetben az első, a legjobb helyzetben a tizedik decilisbe tartozó időskorúak vannak. Az adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a fizikai állapot és a jövedelmi helyzet szoros összefüggést mutat. Minél jobb anyagi helyzetben van valaki, annál nagyobb az esélye, hogy fizikai állapota is kielégítő legyen. Egyes tevékenységek esetén az eltérések kisebbek, másoknál nagyobbak. Például míg 1–2 kilométeres sétát a legrosszabb és a legjobb jövedelmi helyzetben lévő idősök nem nagyon eltérő arányban (55, illetve 61%) tudnak megtenni, addig a lépcsőjárás esetében lényegesen nagyobb a jövedelmi csoportok közötti különbség (az alsó decilis értéke 42%, a felső decilisé 64%) (13. táblázat).

13. A 70 évesek és idősebbek mozgásképeség és jövedelem-eloszlás szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Tud-e támogatás, segédeszköz nélkül	Az időskorúak jövedelmi helyzete									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
decilis szerint										
2 km-nyit sétálni										
igen	55,3	39,8	40,1	41,9	42,7	44,1	47,7	54,6	56,0	61,0
nem	44,7	55,2	58,1	51,7	52,6	50,6	46,9	41,2	40,4	32,5
10 lépcsőfokot felmenni										
igen	42,0	36,8	37,9	32,6	40,4	44,0	44,7	50,6	55,8	63,7
nem	51,5	51,4	56,0	57,9	55,2	52,8	48,7	44,3	40,6	30,5
2 órát talpon lenni										
igen	60,3	48,5	51,8	51,7	52,4	56,5	55,3	62,9	64,5	68,5
nem	39,7	50,0	46,9	46,6	43,5	41,0	40,4	34,7	33,4	29,2
2 órát ülni										
igen	72,3	77,8	73,6	78,0	75,4	76,4	74,6	81,6	82,2	83,1
nem	20,7	18,5	23,4	21,0	22,7	21,2	21,8	17,1	17,0	15,1
Guggolni, térdelni										
igen	45,1	23,9	21,1	29,9	26,8	30,5	30,1	38,0	42,4	46,0
nem	51,2	73,8	73,8	67,1	66,8	65,8	62,4	57,7	55,6	49,8
Feje fölé nyúlni										
igen	73,4	82,7	79,0	78,5	82,3	81,4	80,5	84,5	86,0	87,6
nem	22,5	13,3	19,7	20,0	16,1	17,7	17,3	15,0	12,3	10,8
Karját kinyújtani										
igen	85,6	88,0	86,4	88,8	87,9	89,9	86,3	91,1	89,9	89,7
nem	14,4	9,9	12,9	10,9	11,3	9,3	12,0	8,7	9,2	8,2
Kezével markolni										
igen	86,0	84,4	86,8	84,0	86,6	85,2	85,1	89,4	88,9	87,2
nem	9,9	11,6	12,5	15,7	12,5	14,1	12,9	10,2	9,9	10,1
10–12 kg-ot emelni										
igen	27,7	23,6	15,9	24,0	21,8	29,0	26,9	30,1	31,8	41,3
nem	68,6	71,4	75,0	68,9	71,0	64,9	63,0	64,7	64,0	50,5
5–6 kg-ot emelni										
igen	44,7	45,9	42,6	56,6	46,4	50,4	51,1	55,4	58,4	60,2
nem	55,3	47,8	53,4	38,9	47,1	44,9	43,6	39,8	38,3	35,2

^{a)}A feltett kérdésre nem adott (nem tudja) válaszokkal együtt adja ki a 100%-ot.

A mozgásképeséggel (13. táblázat), a fizikai aktivitással (14. táblázat), a látásképeséggel (15. táblázat) kapcsolatos adatok arra utalnak, hogy az időskorúak jelentős tömegei igényelnek intenzív egészségügyi és szociális gondoskodást. Különösen az alacsony jövedelmű, tartós betegséggel, fogyatékkal élő, szűkebb és tágabb családi kapcsolattal nem rendelkező időskorúak vannak veszélyeztetett helyzetben. Ezért kiemelt jelentősége van annak, hogy legyenek az időskorúak közelében olyan hozzátartozók vagy szociális gondozók, akik segíteni tudnak a mindennapi életükhöz kapcsolódó tevékenységükben, gondjaik megoldásában.

14. A 70 éves és idősebbek fizikai aktivitás és jövedelem-eloszlás szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Okoz-e nehézséget a(z)	Az időskorúak jövedelmi helyzete									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	decilis szerint									
Fürdés, zuhanyozás, mosakodás										
nem okoz nehézséget	46,8	45,5	38,1	42,8	45,1	44,9	48,2	57,1	60,8	63,9
nehézséget okoz	37,4	44,8	54,3	49,6	46,7	43,5	45,5	39,4	34,2	30,9
Öltözködés										
nem okoz nehézséget	46,8	50,0	45,7	47,3	54,0	52,4	58,1	67,3	66,8	69,5
nehézséget okoz	40,8	42,9	52,5	47,4	41,8	40,7	37,8	30,4	30,3	27,2
Ágyból felkelés, székből felállás										
nem okoz nehézséget	43,4	55,2	46,8	53,8	53,6	51,3	59,0	66,3	69,1	70,7
nehézséget okoz	47,6	39,6	50,0	42,3	42,9	42,7	37,6	31,4	28,5	26,4
Lakáson belüli járkálás										
nem okoz nehézséget	61,8	63,7	60,2	68,6	67,7	65,3	71,8	78,7	78,0	79,8
nehézséget okoz	34,1	31,1	36,5	27,1	28,9	29,9	24,8	18,8	19,4	17,0
Lakásból eltávozás										
nem okoz nehézséget	52,6	37,0	40,9	45,7	44,4	47,7	49,6	55,6	61,0	61,9
nehézséget okoz	28,2	40,4	37,9	42,6	39,6	36,3	37,5	34,7	28,7	29,0
WC használata										
nem okoz nehézséget	58,6	58,7	50,8	60,2	65,3	61,6	69,1	76,8	76,3	80,4
nehézséget okoz	32,4	37,4	46,6	36,9	31,7	32,4	27,8	21,2	21,3	16,1
Főzés										
nem okoz nehézséget	45,8	40,9	40,7	49,8	47,2	46,7	52,2	61,2	64,7	65,1
nehézséget okoz	34,4	17,6	30,0	22,8	24,7	24,3	23,2	19,1	18,8	14,3
Vásárlás										
nem okoz nehézséget	42,8	27,8	31,2	36,6	35,0	39,9	42,5	47,4	50,6	55,5
nehézséget okoz	27,3	33,7	37,0	34,8	37,4	31,2	35,2	34,0	29,8	28,8
Ügyeinek intézése										
nem okoz nehézséget	34,0	20,5	29,0	36,8	30,9	34,6	38,7	43,8	48,1	51,2
nehézséget okoz	30,1	36,7	34,1	33,6	37,8	33,8	35,9	36,8	31,3	31,0
Nehéz házimunka										
nem okoz nehézséget	30,1	9,1	18,0	25,6	20,1	25,7	29,1	33,9	34,5	39,3
nehézséget okoz	36,1	57,7	58,1	50,6	53,8	46,1	47,9	49,2	44,3	38,4
Könnyebb házimunka										
nem okoz nehézséget	40,4	40,7	39,3	43,8	42,8	43,0	51,6	56,4	60,6	65,7
nehézséget okoz	37,8	37,5	48,7	45,2	42,1	41,1	39,6	36,1	29,1	23,7

^{a)}Az adott tevékenységet elvégezni nem tudók válaszaival és a feltett kérdésre nem adott válaszokkal (nem tudja) együtt adja ki a 100%-ot.

15. A 70 évesek és idősebbek látásképeség és jövedelem-eloszlás szerint, 1999-ben (%)^{a)}

Képes-e szabad szemmel vagy szemüveggel	Az időskorúak jövedelmi helyzete									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	decilis szerint									
1–2 m távolságról arcvonásokat felismerni										
igen	82,4	77,1	85,3	90,6	86,5	87,1	89,0	92,5	90,9	88,5
nem	17,6	22,9	14,1	9,0	13,3	12,5	10,1	7,0	8,5	10,8
3–4 m távolságból TV-t nézni										
igen	72,8	78,1	81,8	82,0	81,6	80,2	82,1	87,3	90,3	86,2
nem	16,9	19,2	16,4	17,7	16,8	19,3	14,8	12,7	9,0	12,6
Újságot olvasni										
igen	75,5	60,4	75,5	78,6	75,8	81,3	82,3	86,0	88,1	85,5
nem	22,1	39,6	23,2	20,7	23,6	18,3	16,8	13,9	11,6	13,9
Járdaról, lépcsőről lelépni										
igen	67,6	74,9	79,1	80,6	79,2	77,3	83,7	86,0	88,3	86,9
nem	28,3	25,1	19,6	18,7	20,5	21,4	14,8	13,7	10,6	9,7
Az út túloldalán barátot megismerni										
igen	53,2	47,7	65,3	67,9	67,5	70,3	71,7	76,7	76,6	75,8
nem	39,9	50,2	28,4	26,9	27,7	27,0	24,4	19,9	19,6	19,6

^{a)}Az adott kérdésre nem adott válaszokkal (nem tudja) együtt adja ki a 100%-ot.

Irodalom

Czibulka Z.–Lakatos M.(1996) Az időskorúak életkörülményei és egészségi állapota. Statisztikai Szemle, 2: 143–165.

Időskorúak egészségi állapota (1994) KSH Budapest: 221.

Az időskorúak életmódja, életkörülményei (1995) KSH Budapest: 195.

3. Kap-e anyagi támogatást magánszemélytől, intézménytől?

rendszeresen = 1 - esetenként = 2 - nem kíván válaszolni = 3 - soha = 9

- a) gyermekeitől: b) unokáitól: c) testvéreitől: d) szüleitől, felmenő rokonaitól:
 e) egyéb rokonától: f) ismerősétől: g) intézménytől:

4. Anyagilag támogat-e valakit?

rendszeresen = 1 - esetenként = 2 - nem kíván válaszolni = 3 - soha = 9

- a) gyermekeit: b) unokáit: c) testvéreit: d) szüleit, felmenő rokonait:
 e) egyéb rokonát: f) ismerősét:

5. Szed-e rendszeresen gyógyszert?

igen = 1 - nem = 2 - nincs válasz = 9

Ha igen, kap-e ehhez valamilyen önkormányzati vagy egyéb támogatást (beleértve a közgyógyellátási igazolványt is):

A 6-8. kérdéseket az 1928-ban vagy korábban született személyekről kell kitölteni!

6. Okoz-e nehézséget a következő tevékenységek valamelyike?

kis nehézséget okoz = 1 - sok nehézséget okoz = 2 - egészségügyi okokból nem tudja egyedül megtenni = 3 - fizikai erőnlét hiánya miatt nem tudja megtenni = 4 - soha nem csinálta = 5 - nem okoz nehézséget = 6 - nem tudja = 9

a) fürdés, zuhanyozás, mosakodás	☐	g) evőeszköz használata	☐
b) öltözködés	☐	h) főzés	☐
c) ágyból felkelés	☐	i) lakáson belüli járkálás	☐
d) a WC használata (megközelítése is)	☐	j) lakásból eltávozás	☐
e) nehéz házimunka (pl. felmosás, tüzelő bekészítése)	☐	k) vásárlás	☐
f) könnyebb házimunka (pl. rendcsinálás)	☐	l) ügyeinek intézése	☐

7. Támogatás, segédeszköz nélkül tud-e

igen = 1 - nem = 2 - nem tudja = 9

a) két km-nyit sétálni	☐	f) feje fölé nyúlni	☐
b) tíz lépcsőfokot pihenés nélkül felmenni	☐	g) karját kinyújtani	☐
c) két óra hosszat talpon lenni	☐	h) kezével valamit megmarkolni ...	☐
d) két óra hosszat ülni	☐	i) 10-12 kg-nyit emelni, vinni	☐
e) guggolni, görnyedni, térdelni	☐	j) 5-6 kg-nyit emelni, vinni	☐

8. Jól lát-e (szabad szemmel vagy szemüveggel), hogy

igen = 1 - nem = 2 - nem tudja = 9

a) 1-2 méter távolságból felismerje az emberek vonásait	☐
b) 3-4 méter távolságból nézze a TV-t	☐
c) újságot olvasson	☐
d) járdáról vagy lépcsőről lelépjen	☐
e) megismerje barátját, ismerősét, aki az út túloldalán megy	☐

A DEMOGRÁFIAI ÖREGEDÉS FOGALMA, MÉRÉSE ÉS TÉNYEZŐI

1. A népesség korösszetétele változásának transzverzális elemzése

Tanulmányunkban a korösszetétel változását közvetlenül meghatározó demográfiai tényezők szerepe kvantifikálásának két módszerét mutatjuk be. Az első a komparatív népesség-előreszámítások módszere (*Ogawa, 1985; Grinblat, 1986 és Valkovics, 1990*), amely a különböző korcsoportok népességen belüli arányának változását vizsgálja. A második a nyers népmozgalmi arányszámok értékein és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorán alapul (*Preston–Himes–Eggers, 1989; Preston–Lahiri, 1991 és Valkovics, 1991*), célja a népesség átlagos életkorában bekövetkezett változás tényezőkre bontása.

Előjáróban felidézzük, hogy a népesség korösszetétele a termékenység, a halandóság és a külső vándorlás múltbeli alakulásának eredménye, és módosulása e tényezők változásának, illetve változásaik kombinációjának a következménye. Történetileg a népesség öregedésének elsődleges előidézője a termékenységi szint hanyatlása volt, ami közvetlenül vezetett a fiatalok arányának csökkenéséhez és az időskorúak arányának növekedéséhez.

A halandóság korösszetételt befolyásoló hatása ennél sokkal összetettebb. Ha a halandóság szintje minden egyes életkorban azonos arányban változik (süllyed vagy emelkedik), a korösszetétel változatlan marad, illetve, ha mégis megváltozik, ez nem a halandóság változásának következménye. Ha a halandósági szint süllyedése elsősorban a csecsemő- és gyermek-halandóság szintjének süllyedését jelenti, ez a fiatalok arányának növekedését, a népesség demográfiai fiatalodását vonja maga után. A halandósági szint süllyedésének fiatalító hatása történetileg főként e süllyedés kezdeti időszakában mutatható ki, amikor a halandóság és a termékenység szintje még egyaránt igen magas. Amikor a halandóság szintje már alacsony, további süllyedése elsősorban az öregkori halandóság javulását s ezáltal az öregkorúak arányának növekedését jelenti. Ekkor a halandóság csökkenése az öregedés fontos tényezőjévé válik. Ez utóbbi esetben a termékenység általában már igen alacsony, az öregek aránya pedig egyébként is igen jelentős.

Zárt népességek esetében, ahol nincs, vagy elhanyagolható a külső vándorlás, az öregedés igen fontos demográfiai tényezője még a kezdeti népességstruktúra. A korösszetétel ugyanis abban az esetben is változik (nem stabil népesség esetén), ha a termékenység és a halandóság szintje változatlan. A népesség jövőbeni öregedését jelenlegi vagy múltbeli korösszetétele önmagában is kiválthatja. A kezdeti korstruktúra természetesen szintén a termékenység és a halandóság múltbeli fejlődésének az eredménye, amelynek a korösszetétel alakulására gyakorolt hatását „generációs”, illetve „kohorsz-effektusnak” nevezhetjük, mert a múltban született különféle létszámú születési évjáratok népessége él tovább, mozog előre az időben. A termékenység és a halandóság hatása ehhez viszonyítva „naptári időszaki (transzverzális) hatás”. A kezdeti korösszetétel különösen rövid- és középtávon fontos tényezője a korösszetétel bármilyen irányú megváltozásának, így a népesség öregedésének is. Igen hosszú távú elemzések esetében a korösszetétel a „múló hatású tényező” szerepét tölti be.

A külső vándorlás, ha létezik, szintén tényezője a népesség öregedésének. Hatására a kibocsátó régiók népessége általában öregszik, míg a befogadó régiók népessége fiatalodik, mivel a vándorlók többnyire gyermekeikkel együtt költöző fiatal felnőttek. A vándorlóknak a letelepedés helyéül választott országban születő gyermekei is a befogadó ország népességét fiatalítják. A külső vándorlás korösszetételre gyakorolt hatása a vándorlás során figyelembe vett területi egységek nagyságának csökkenésével általában erősödik. Egy-egy ország vagy országrész esetében jelentősebb a szerepe, mint például világrészek esetében. A hatás mértéke tehát attól is függ, mit tekintünk külső vándorlásnak. A módszerek azonban, amelyekkel a külső vándorlásnak az öregedésre gyakorolt hatását elemezzük, kisebb és nagyobb területi egységek esetén is ugyanazok.

2. A komparatív népességelőreszámítások transzverzális módszere

Valamely zárt népesség korösszetételének változása, mint jeleztük, múltbeli termékenységtől, halandóságtól, és ha a népesség nem változatlan korösszetételű stabil (vagy stacionér) népesség, attól a kezdeti korösszetételből függ, mellyel a tanulmányozni kívánt későbbi korösszetételt a különbözőséget előidéző tényezők szerepének kvantifikálása céljából egybevetjük.

A termékenységi szint süllyedése, mint szintén jeleztük, mindig a népesség öregedéséhez vezet, a halandósági szint süllyedése viszont a népesség fiatalodását és öregedését egyaránt előidézhetheti. A népesség kezdeti korösszetételének hatása ugyanakkor viszonylag független a termékenység és a halandóság változásától.

A népesség korstruktúrájának tényleges módosulása úgy tekinthető, mint a kezdeti korstruktúra, a változó termékenység (FV) és a változó halandóság (MV) együttes eredménye. A komparatív népességelőreszámítások végzése során azonban változatlanoknak tekinthetjük a termékenységet ($FCMV$), változatlanoknak tekinthetjük a halandóságot ($FVMC$) és változatlanoknak tekinthetjük a termékenységet és halandóságot egyaránt ($FCMC$) is.

A változó termékenységnek a végső korösszetételre gyakorolt hatása $dA(F)$ úgy különíthető el, hogy egybevetjük egymással az $FVMV$ -t és az $FCMV$ -t, vagy pedig úgy, hogy egybevetjük egymással az $FVMC$ -t és az $FCMC$ -t. A két eljárás egymástól nem túlságosan eltérő eredményt ad, végső eredménynek legcélszerűbb a két eredmény átlagát (összegének felét) tekintenünk.

A változó halandóságnak a végső korösszetételre gyakorolt hatása $dA(M)$ úgy izolálható, hogy egybevetjük egymással az $FVMV$ -t és az $FVMC$ -t, illetve az $FCMV$ -t és az $FCMC$ -t. A két eljárás eredménye ebben az esetben sem tér el jelentősen egymástól, végső eredménynek a két eredmény átlagát (összegének felét) tekinthetjük.

A kezdeti korösszetételnek a végső korösszetételre gyakorolt hatása $dA(S)$ reziduális, vagyis a termékenység és a halandóság változása által meg nem magyarázott hatásként értékelhető. Olyan hatás ez, mely a tényleges végső korstruktúra és az olyan végső korstruktúra közötti különbség formájában ragadható meg, melyet azonos kezdeti korstruktúrából kiindulva úgy számítottunk ki, hogy a termékenységet és a halandóságot mindvégig változatlanul hagytuk.

Ha valamely korcsoport népességének az össznépességen belüli kezdeti arányát A_0 -val, végső tényleges arányát pedig $A(FVMV)$ -vel jelöljük, a következő összefüggéseket írhatjuk fel:

$$\begin{aligned}dA(F) &= 1/2 \{ [A(FVMC) - A(FCMC)] + [A(FVMV) - A(FCMV)] \} \\dA(M) &= 1/2 \{ [A(FVMV) - A(FVMC)] + [A(FCMV) - A(FCMC)] \} \\dA(S) &= A(FVMV) - A_0 - dA(F) - dA(M) = A(FCMC) - A_0\end{aligned}$$

Az 1. táblázat e három tényező hatását mutatja be két korcsoport (a 0–14 évesek, valamint a 60 évesek és idősebbek) arányának 1950 és 1970, 1970 és 1985, továbbá 1985 és 2020 közötti változására a világ fejlett és fejlődő régióiban, az ENSZ Nemzetközi Gazdasági és Szociális Ügyek Osztálya népesség-előreszámításának közepes változata alapján.

1. A 0–14 évesek, valamint a 60 évesek és idősebbek korcsoportarány-változásának tényezőkre bontása

Tényező	A korcsoportarány-változás					
	A fejlett régiókban az			a fejlődő régiókban az		
	1950–1970	1970–1985	1985–2020	1950–1970	1970–1985	1985–2020
	közötti időszakban					
	A 0–14 éves népesség					
Kezdeti arány	27,8	26,5	22,2	37,9	41,8	36,9
Végső arány	26,5	22,2	19,8	41,8	36,9	27,1
Abszolút változás *	-1,3	-4,3	-2,4	+3,9	-4,9	-9,8
Termékenység hatása	-1,3	-4,0	0,8	-0,6	-7,1	-6,7
Halandóság hatása	+0,2	-0,2	-0,3	+1,7	+0,7	+0,7
Kezdeti korösszetétel hatása	-0,2	-0,1	-2,9	+2,8	+1,5	3,8
	A 60 éves és idősebb népesség					
Kezdeti arány	11,4	14,3	15,8	6,4	6,0	6,6
Végső arány	14,3	15,8	22,4	6,0	6,6	10,9
Abszolút változás **	+2,9	+1,5	+6,6	-0,4	+0,6	+4,3
Termékenység hatása	+0,3	+1,1	-0,3	0,0	+0,9	+1,5
Halandóság hatása	+0,5	+0,6	+1,1	+0,3	+0,1	+0,4
Kezdeti korösszetétel hatása	+2,1	-0,2	+5,8	-0,7	-0,3	+2,4

* Abszolút változás = végső arány – kezdeti arány.

** Abszolút változás = termékenység hatása + halandóság hatása + kezdeti korösszetétel hatása.

Megjegyzés: E tábla alsó szegmentumának adatai alapján a vonatkozó időszakok alatt megfigyelt öregedés átlagos sebessége (és gyorsulása) is összehasonlítható, és a termékenység hatását, a halandóság hatását és a kezdeti korösszetétel hatását jelentő tényezőkre bontható.

A fentiekhez kiegészítésként néhány megjegyzést kell fűznünk. A termékenységi változások valamely adott sorozatának hatása nem független a kezdeti korstruktúrától és attól a halandósági szinttől és struktúrától, melyet az előreszámítás során változatlanul hagyunk. Más kezdeti korstruktúra és más változatlanul hagyott halandóság esetében ugyanazok a termékenységi változások más végső korstruktúrához vezetnek. A halandósági változásoknak a végső korösszetételre gyakorolt hatása szintén más, ha más a kezdeti korstruktúra és a változatlanul hagyott termékenység. Végül, a kezdeti korstruktúrának a végső korösszetételre gyakorolt hatása függ a változatlanul hagyott termékenység és halandóság sajátosságaitól. Más változatlan termékenység és halandóság esetén ugyanaz a kezdeti korstruktúra más végső korstruktúrává alakul át.

A bemutatott módszer felhasználásával, a szükséges adatok rendelkezésre állása esetén kvantifikálni tudjuk a különböző korcsoportok – így többek között az öregkorúak – részaránya alakulását közvetlenül meghatározó tényezőknek az arányváltozásban betöltött szerepét.

Joggal merül fel azonban az a kérdés, hogy az öregkorúak arányának változása valóban minden igényt kielégítő mutatója-e a népesség öregedésének? Erre a kérdésre sajnos nemmel kell válaszolnunk, annak ellenére, hogy a népesség öregedésén a demográfusok túlnyomó többsége is az öregkorúak aránya növekedését és a fiatalok aránya csökkenését érti. Számos szerző hozzátette már ehhez, hogy amennyiben az öregek és a fiatalok aránya egyidejűleg nő, a népesség átlagos életkorának vagy medián életkorának növekedése (vagy

csökkenése) tájékoztat bennünket arról, hogy a népesség öregszi-e vagy sem. Hasonló a helyzet, ha az öregek és a fiatalok aránya egyidejűleg csökken.³²

A problémák természetesen a népesség demográfiai öregedése mértékének nemzetközi összehasonlítása során is felmerülhetnek. Magyarország és Franciaország népessége 1989. január 1. és 1990. január 1. közötti öregedésének összehasonlítása során például megállapítható volt, hogy a 60 évesek és idősebbek aránya alapján Franciaország férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége 1989 elején is és végén is idősebb volt, mint Magyarorszáé. Az öregkorúak aránya ugyanakkor 1989 folyamán mindkét országban nőtt, a népesség demográfiai öregedése e mutató értékváltozásának alapján megítélve folytatódott (2. táblázat).

Más következtetésekre jutunk, ha Franciaország és Magyarország népességének 1989 alatti öregedését a népesség átlagos életkora mutatójának felhasználásával hasonlítjuk össze. Kitűnik, hogy a népesség átlagos életkorának mutatója alapján megítélve Franciaország férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége 1989 elején is és végén is fiatalabb volt, mint Magyarorszáé. A népesség demográfiai öregedése ugyanakkor 1989-ben e mutató értéke változásának alapján megítélve is folytatódott.

2. Franciaország és Magyarország népessége 1989. I. 1. és 1990. I. 1. közötti öregedésének összehasonlítása
(A: Franciaország; B: Magyarország)

	A 60+ évesek aránya(%)						Átlagos életkor (év)					
	Férfi		Nő		Együtt		Férfi		Nő		Együtt	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1989. I. 1.	15,99	15,58	21,76	21,65	18,95	18,72	35,207	35,370	38,384	38,814	36,836	37,159
1990. I. 1.	16,19	15,79	21,95	21,75	19,14	18,99	35,365	35,463	38,531	38,955	36,988	37,277
Változás	+0,20	+0,21	+0,19	+0,10	+0,19	+0,27	+0,158	+0,093	+0,147	+0,141	+0,152	+0,118

³² Az 1989. július 3. és 7. között Prágában megtartott Nemzetközi Népeségtudományi Konferencián tartott főreferátumában e tanulmány szerzője is előadta és elfogadta az alábbiakat:

„Amikor a fiatalok aránya csökken, a népesség átlagos életkora és medián életkora, valamint az öregek aránya általában nő. Kialakulhat azonban az a helyzet is, hogy a fiatalok és az öregek aránya (a középkorúak arányának csökkenése mellett) egyidejűleg nő, és nem könnyű eldönteni, hogy a népesség öregszi-e vagy fiatalodik. Kétségtelen, hogy a népesség öregszi, ha a fiatalok arányának csökkenését és az öregek arányának növekedését az átlagéletkor és a medián életkor egyidejű emelkedése kíséri. Az is kétségtelen, hogy a népesség fiatalodik, ha a fiatalok arányának növekedését az öregek arányának csökkenése és az átlagéletkor, valamint a medián életkor süllyedése kíséri. Ha az öregek és fiatalok aránya egyidejűleg nő, az átlagos életkor, illetve a medián életkor változásának iránya tájékozthat bennünket arról, hogy a két folyamat közül melyik jelentősebb, hogy a népesség egészének korösszetétele öregedett-e vagy fiatalodott.

Hasonló a helyzet, ha a fiatalok és öregek aránya egyidejűleg csökken. A népesség egészének öregedéséről vagy fiatalodásáról ebben az esetben is az átlagos életkor, illetve medián életkor változásának az iránya tájékoztat. Előfordul, hogy az öregek aránya nő, de az átlagos életkor, illetve a medián életkor csökken, vagyis a népesség az öregek arányának növekedése ellenére fiatalodik. Előfordulhat az is, hogy az öregek aránya csökken, de az átlagos életkor, illetve a medián életkor nő, vagyis a népesség az öregek arányának csökkenése ellenére öregszi stb. Ha az öregedés társadalmi-gazdasági következményeit kívánjuk tanulmányozni, többnyire az öregek száma és aránya növekedésének következményeire gondolunk (abban az esetben is, ha a népesség fiatalodik). Ha kizárólag az érdekel bennünket, hogy a népesség öregszi-e vagy fiatalodik, mindenekelőtt az átlagéletkor, illetve a medián életkor változásának a természetére vagyunk tekintettel. A korösszetétel változásának tanulmányozása során e mutatók mindkét csoportját használnunk kell tehát, mert különböző célokat szolgálnak.”

Ebben az esetben a demográfiai öregedés pusztá ténye mindkét populáció esetén bizonyítottan látszik, arra az egyszerű kérdésre azonban, hogy 1989 elején vagy végén Magyarország vagy Franciaország népessége volt-e öregebb, nem tudunk, illetve csak a már előadottak elfogadása esetén tudunk egyértelmű választ adni.

Vizsgáljuk meg ezután, hogyan dekomponálható, azaz hogyan bontható tényezőkre a népesség átlagos életkorának valamely naptári időszak (például egy naptári év) alatti változása.

3. Az átlagéletkor változása tényezőkre bontásának a nyers népmozgalmi arányszámok értékein és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorán alapuló módszere

Az átlagéletkor időegység (például egy naptári év) alatti változása (dA_p/dt) többek között a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorának függvényeként is felfogható (Preston–Himes–Eggers 1989). Külső vándorlásokkal szemben zárt népességben:

$$dA_p / dt = 1 - bA_p - d(A_D - A_p),$$

ahol:

A_p – a népesség átlagos életkora

b – a nyers születési arányszám

A_D – a meghaltak átlagos életkora

d – a nyers halálozási arányszám.

Olyan népességben, melyben nem fordulnak elő elveszületések és halálozások (és vándorlások sem) a népesség átlagéletkora évenként egy évvel nő. Egy év alatt mindenki egy évvel idősebb lesz, ha nincsenek a népességbe újonnan belépők és a népesség soraiból kiválok. Az öregedés az idő múlásának tehát természetes tendenciája. A születések és a halálozások létezésének pusztá ténye ellene szegül e tendenciának. Az újszülöttek mindig egzaktan 0 évesen lépnek be a népességbe, ami csökkenti az átlagéletkort. Azok, akik meghalnak, korösszetételüket tekintve többnyire idősebbek az életben maradottaknál, kiválásuk a népességből tehát szintén csökkenti az átlagéletkort.

Élveszületések és halálozások nélkül tehát

$$dA_p / dt = 1 \text{ illetve } dA_p = dt.$$

Ha a nyers születési arányszám értéke egyenlő a nyers halálozási arányszám értékével

$$dA_p / dt = 1 - (d \cdot A_D).$$

Ha a külső vándormozgalom hatásával is számolnunk kell, figyelembe veendő a nyers bevándorlási arány (i) és kivándorlási arány (o), valamint a bevándorlók átlagos életkora (A_i) és a kivándorlók átlagos életkora (A_o) is. Ebben az esetben az átlagos életkor időegység alatti változásának kiszámítására szolgáló formula az alábbi lesz:

$$dA_p / dt = 1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p).^{33}$$

A 3. táblázatból kitűnik, hogy a külső vándorlásokkal szemben csaknem teljesen zárt Japánban például 1975 és 1980 között a népesség megfigyelt átlagos életkora évente átlagosan 0,290 évvel nőtt. A fenti formulába behelyettesítve a táblázat adatait ($A_p = 33,222$; $A_D = 67,365$; $b = 0,01502$; $d = 0,00609$) 0,292-et kitevő évi átlagos növekedést kapunk, ami mindössze -0,002-del tér el a megfigyelt értéktől. Ugyanakkor a külső vándorlásokkal szemben nyitott Hollandia népességének 1970 és 1975 közötti öregedését ezzel a módszerrel elemezve csak a nyers bevándorlási és kivándorlási arány, valamint a bevándorlók és kivándorlók átlagos életkorának pótlólagos figyelembevételével kapunk az átlagos életkor statisztikailag megfigyelt változásának mértékétől nem jelentős mértékben eltérő eredményt.

Ha az átlagéletkor időegység alatti változása direkt módon is megfigyelhető, vagyis két átlagéletkor különbségeként is előállítható, a változásának dekomponálására szolgáló paraméterek valamelyike azonban ismeretlen, a fenti egyenlet ennek az ismeretlen paraméternek a becslésére is felhasználható.³⁴

3. Az átlagéletkor változásának tényezői és az átlagéletkor változásának kiszámítása néhány ország adatainak alapulvételével³⁵

A változók megnevezése	Zárt népességek		Nyitott népességek	
	Japán (1975-1980)	U.S.A. (külső vándorlások nélküli előreszámítás) (1985-1990)	Hollandia (1970-1975)	U.S.A. (1970-1980)
A népesség átlagos életkora (A_p)	33,222	35,145	33,022	33,166
A meghaltak átlagos életkora (A_D)	67,365	69,886	70,136	67,256
Nyers születési arányszám értéke (b)	0,01502	0,01575	0,01489	0,01542
Nyers halálozási arányszám értéke (d)	0,00609	0,00871	0,00830	0,00895
Az élveszületések fiatalító hatása (bA_p)	0,499	0,554	0,492	0,512
A halálozások fiatalító hatása $d(A_D - A_p)$	0,209	0,303	0,308	0,305
Az átlagéletkor változása a $dA_p/dt = 1 - bA_p - d(A_D - A_p)$ egyenlet alapján	0,292	0,143	0,200	0,183
Az átlagéletkor megfigyelt változása	0,290	0,142	0,173	0,166
Az átlagéletkor megfigyelt és becsült változása közötti különbség	-0,002	-0,001	-0,026	-0,017
A bevándorlók átlagéletkora (A_i)	-	-	24,574	27,572
A kivándorlók átlagéletkora (A_o)	-	-	26,499	38,919
Nyers bevándorlási arányszám (i)	-	-	0,00648	0,00208
Nyers kivándorlási arányszám (o)	-	-	0,00358	0,00005
A külső vándormozgalom fiatalító hatása $i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p)$	-	-	0,032	0,013
Az átlagéletkor változása a külső vándormozgalommal is számoló egyenlet alapján	-	-	0,168	0,169
Az átlagéletkor megfigyelt és becsült változása közötti különbség	-	-	0,005	-0,004

³³ Az átlagéletkor időegység alatti változását leíró és dekomponáló egyenletek érvényességének matematikai kifejtése az 1. Mellékletben található.

³⁴ A részletes leírást a 2. Melléklet tartalmazza.

³⁵ A táblázatban szereplő adatokat csak az átlagéletkor változásának dekomponálására használt formula alkalmazási lehetőségének biztosítása céljából reprodukáltuk. A tábla négy első sorában szereplő adatok forrása Preston–Himes–Eggers, 1989.

A 3. táblázatban szereplő nyers születési és halálozási arányszámok kiszámítása során a nevező szerepét a felölelt öt naptári év közepéig továbbvezetett népességszámok összege töltötte be. A számláló az öt naptári év alatti élveszületések, illetve halálozások összege volt. Az utóbbiak és az évközepi népességszámok összegének hányadosa adta a nyers születési, illetve halálozási arányszámoknak a táblában szereplő értékét. A népesség és a különböző alnépességek átlagos életkorának kiszámítása koréves részletezésű adatok felhasználásával történt. Az abszcissza értékek a csoportközepek értékeivel ($x+0,5$) voltak egyenlők. Kivételt képeztek az Amerikai Egyesült Államok 1985–1990 közötti időszakra vonatkozó adatai, melyek kiszámítása ötéves korcsoportokra vonatkozó adatok felhasználásával történt és az 1985. évi és 1990. évi átlagos halálozási korok geometriai átlaga töltötte be az ötéves periódus alatti átlagos halálozási kor szerepét. A népesség átlagos életkora ebben az egy esetben szintén a szóban forgó átlagos életkorok geometriai átlaga volt.

Megjegyezzük, hogy az átlagéletkor változását leíró egyenletek általános érvényűek abban az értelemben, hogy – mutatis mutandis – minden aggregátum átlagos életkora változásának dekomponálására felhasználhatók. Így elemezhető például segítségükkel a gazdaságilag aktív népesség, valamely meghatározott családi állapotú népesség, valamely politikai párt tagsága stb. átlagéletkorának változása is. A bevándorlás minden beleszületésen kívüli csatlakozással, a kivándorlás minden halálozáson kívüli kiválással azonosítható. Az átlagéletkoron kívül átlagos specifikus tartamok módosulásait is elemezhetjük e formulák felhasználásával.

A szövegben és a mellékletekben közölt formulák (és egyenlőségek) használatára lehetőséget ad a releváns magyar adatokat tartalmazó, hazánk népességének öregedését a közölt formulák által is reprodukálható és elemezhető formában tartalmazó 4.1, 4.2. és 4.3. táblázat is. A táblázatok mindegyike hazánk férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége öregedésének és öregedése tényezőinek egyes évek alatti múltbeli alakulását írja le az átlagéletkor, valamint a 60 évesek és idősebbek aránya alakulásának alapján. Valamennyi táblázatban az a következőket jelentik az egyes oszlopok:

(1) Az év eleji népességszám	(8) Az év eleji népesség átlagos életkora (év)
(2) Az élveszületések száma	(9) Az élveszületések fiatalító hatása
(3) A halálozások száma	(10) A halálozások fiatalító hatása
(4) A nyers élveszületési arányszám	(11) Az átlagéletkor változása ténylegesen
(5) A nyers halálozási arányszám	(12) Az átlagéletkor változása becslés alapján
(6) A természetes szaporodási arányszám	(13) A 60 évesek és idősebbek aránya az év eleji népességben
(7) A meghaltak átlagos életkora (év)	

**4.1. Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása
Magyarország férfi népessége esetében (1973–1998)**

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D-A_p)$	$A_{p,t+1}-A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	5050271	80657	64094	0,01594	0,01267	0,00327	63,54	34,62	0,552	0,366	0,08	0,08	15,9
1974	5066834	95887	65492	0,01887	0,01289	0,00598	62,89	34,70	0,655	0,364	-0,03	-0,02	16,0
1975	5097229	99907	68229	0,01954	0,01334	0,00620	63,16	34,67	0,677	0,380	-0,06	-0,06	16,1
1976	5128907	95350	68405	0,01854	0,01330	0,00524	63,87	34,61	0,641	0,389	-0,04	-0,03	15,9
1977	5155852	91063	68955	0,01762	0,01335	0,00428	64,24	34,57	0,609	0,396	-0,01	-0,01	15,4
1978	5177960	86455	73079	0,01668	0,01410	0,00258	64,63	34,56	0,576	0,424	-0,01	0,00	14,9
1979	5191336	82172	72124	0,01583	0,01390	0,00194	64,49	34,55	0,547	0,416	0,03	0,04	14,4
1980	5188709	76115	76729	0,01467	0,01479	-0,00012	64,87	34,58	0,508	0,448	0,04	0,04	14,6
1981	5188095	72920	76500	0,01406	0,01475	-0,00062	64,81	34,62	0,487	0,445	0,06	0,07	14,7
1982	5184515	68778	76220	0,01328	0,01471	-0,00144	65,12	34,68	0,461	0,447	0,08	0,09	14,8
1983	5177073	65082	78651	0,01259	0,01521	-0,00262	64,98	34,76	0,438	0,459	0,10	0,10	14,9
1984	5163504	64067	78239	0,01242	0,01517	-0,00275	64,88	34,86	0,434	0,455	0,10	0,11	15,1
1985	5149332	66826	78034	0,01299	0,01517	-0,00218	64,88	34,96	0,455	0,453	0,09	0,09	15,1
1986	5138124	65537	77059	0,01277	0,01501	-0,00224	64,90	35,05	0,448	0,447	0,10	0,10	15,3
1987	5126662	64579	74917	0,01261	0,01463	-0,00202	64,93	35,15	0,444	0,435	0,11	0,12	15,4
1988	5116264	63790	73339	0,01248	0,01435	-0,00187	65,11	35,26	0,441	0,427	0,12	0,13	15,5
1989	5106715	63296	76521	0,01254	0,01517	-0,00262	64,81	35,38	0,444	0,446	0,09	0,11	15,6
1990	4984904	64216	76936	0,01290	0,01545	-0,00255	64,75	35,46	0,458	0,452	0,09	0,09	15,8
1991	4972184	65107	76762	0,01311	0,01546	-0,00235	64,57	35,55	0,466	0,448	0,07	0,09	15,9
1992	4960529	62514	79633	0,01262	0,01608	-0,00346	64,42	35,62	0,450	0,462	0,08	0,09	15,9
1993	4943410	60037	80498	0,01217	0,01632	-0,00415	64,56	35,70	0,435	0,470	0,09	0,10	16,0
1994	4922949	59409	78654	0,01209	0,01601	-0,00392	64,53	35,79	0,433	0,459	0,10	0,11	16,0
1995	4903704	57556	77344	0,01176	0,01580	-0,00404	64,84	35,89	0,423	0,457	0,11	0,12	16,0
1996	4883916	54188	74827	0,01112	0,01535	-0,00423	65,50	36,00	0,401	0,452	0,14	0,15	15,9
1997	4863277	51907	73278	0,01070	0,01510	-0,00440	65,59	36,14	0,388	0,443	0,16	0,17	15,9
1998	4841906	49956	74300	0,01034	0,01538	-0,00504	65,48	36,30	0,377	0,448	0,17	0,18	15,9

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

**4.2. Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása
Magyarország női népessége esetében (1973–1998)**

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D-A_p)$	$A_{p,t+1}-A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	5365355	75567	59272	0,01406	0,01103	0,00303	68,96	37,38	0,526	0,348	0,12	0,13	20,0
1974	5381650	90401	60324	0,01675	0,01118	0,00557	68,33	37,50	0,628	0,345	0,03	0,03	20,3
1975	5411727	94333	62873	0,01738	0,01158	0,00580	68,86	37,53	0,652	0,363	-0,02	-0,02	20,5
1976	5443187	90055	63835	0,01650	0,01170	0,00481	69,28	37,51	0,619	0,372	0,00	0,01	20,4
1977	5469407	86511	63076	0,01578	0,01151	0,00428	69,82	37,51	0,592	0,372	0,03	0,04	20,0
1978	5492842	81705	67042	0,01485	0,01219	0,00267	70,55	37,54	0,558	0,402	0,03	0,04	19,6
1979	5507505	78192	64705	0,01418	0,01173	0,00245	70,42	37,57	0,534	0,384	0,15	0,08	19,1
1980	5520754	72558	68626	0,01314	0,01243	0,00071	70,86	37,72	0,496	0,411	0,08	0,09	19,4
1981	5524684	69970	68257	0,01266	0,01235	0,00031	71,03	37,80	0,479	0,410	0,11	0,11	19,7
1982	5526399	64781	68098	0,01173	0,01233	-0,00060	71,46	37,91	0,445	0,413	0,13	0,14	20,0
1983	5523082	62176	69992	0,01127	0,01268	-0,00142	71,65	38,04	0,429	0,425	0,14	0,15	20,3
1984	5515266	61292	68470	0,01112	0,01242	-0,00130	71,58	38,18	0,425	0,414	0,16	0,16	20,6
1985	5508088	63374	69580	0,01151	0,01264	-0,00113	71,72	38,34	0,442	0,421	0,13	0,14	20,7
1986	5501882	62667	70030	0,01140	0,01275	-0,00135	71,94	38,47	0,439	0,426	0,13	0,13	21,0
1987	5494519	61261	67684	0,01116	0,01233	-0,00117	72,13	38,60	0,432	0,413	0,15	0,16	21,2
1988	5488096	60506	66703	0,01103	0,01216	-0,00113	72,25	38,75	0,428	0,406	0,16	0,17	21,4
1989	5481899	60008	68174	0,01104	0,01254	-0,00150	72,24	38,91	0,430	0,418	0,04	0,15	21,6
1990	5398919	61463	68724	0,01141	0,01276	-0,00135	72,41	38,95	0,445	0,426	0,13	0,13	21,8
1991	5382658	62100	68051	0,01154	0,01265	-0,00111	72,41	39,08	0,452	0,421	0,12	0,13	22,0
1992	5376707	59210	69148	0,01102	0,01287	-0,00185	72,51	39,20	0,433	0,428	0,13	0,14	22,1
1993	5366769	56996	69746	0,01063	0,01301	-0,00238	72,64	39,33	0,419	0,432	0,14	0,15	22,1
1994	5354019	56189	68235	0,01051	0,01276	-0,00225	72,84	39,47	0,416	0,425	0,16	0,16	22,3
1995	5341973	54498	68087	0,01021	0,01276	-0,00255	73,13	39,63	0,405	0,426	0,16	0,17	22,5
1996	5328384	51084	68303	0,00960	0,01284	-0,00324	73,67	39,79	0,383	0,434	0,17	0,18	22,6
1997	5311165	48443	66156	0,00914	0,01248	-0,00334	73,64	39,96	0,366	0,419	0,21	0,21	22,7
1998	5293452	47345	66570	0,00896	0,01260	-0,00364	73,82	40,17	0,361	0,423	0,21	0,22	22,8

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

*4.3. Az öregedés és az öregedés tényezőinek múltbeli alakulása
Magyarország mindkét nembeli népessége esetében (1973–1989)*

Év	N_t	B	D	b	d	r	A_D	$A_{p,t}$	bA_p	$d(A_D-A_p)$	$A_{p,t+1}-A_{p,t}$	dA_p/dt	%
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1973	10415626	156224	123366	0,01498	0,01183	0,00315	66,14	36,04	0,541	0,355	0,10	0,10	18,0
1974	10448484	186288	125816	0,01778	0,01201	0,00577	65,50	36,14	0,643	0,353	0,00	0,00	18,2
1975	10508956	194240	131102	0,01843	0,01244	0,00599	65,90	36,14	0,666	0,370	-0,04	-0,04	18,4
1976	10572094	185405	132240	0,01749	0,01248	0,00502	66,48	36,10	0,631	0,379	-0,02	-0,01	18,2
1977	10625259	177574	132031	0,01668	0,01240	0,00428	66,91	36,08	0,602	0,382	0,01	0,02	17,8
1978	10670802	168160	140121	0,01574	0,01311	0,00262	67,46	36,09	0,568	0,411	0,02	0,02	17,3
1979	10698841	160364	136829	0,01498	0,01278	0,00220	67,30	36,11	0,542	0,398	0,09	0,06	16,9
1980	10709463	148673	145355	0,01388	0,01357	0,00031	67,69	36,20	0,503	0,427	0,06	0,07	17,1
1981	10712781	142890	144757	0,01334	0,01351	-0,00017	67,74	36,26	0,484	0,425	0,09	0,09	17,2
1982	10710914	133559	144318	0,01248	0,01348	-0,00100	68,12	36,35	0,454	0,428	0,11	0,12	17,5
1983	10700155	127258	148643	0,01190	0,01391	-0,00200	68,12	36,46	0,435	0,440	0,12	0,13	17,7
1984	10678770	125359	146709	0,01175	0,01375	-0,00200	68,01	36,58	0,431	0,431	0,13	0,14	17,9
1985	10657420	130200	147614	0,01223	0,01386	-0,00164	68,10	36,71	0,450	0,434	0,11	0,12	18,0
1986	10640006	128204	147089	0,01206	0,01384	-0,00178	68,25	36,82	0,445	0,434	0,11	0,12	18,2
1987	10621121	125840	142601	0,01186	0,01344	-0,00158	68,35	36,93	0,439	0,421	0,13	0,14	18,4
1988	10604360	124296	140042	0,01173	0,01322	-0,00149	68,51	37,06	0,436	0,415	0,15	0,15	18,5
1989	10588614	123304	144695	0,01176	0,01380	-0,00204	68,31	37,21	0,438	0,429	0,12	0,13	18,7
1990	10374823	125679	145660	0,01213	0,01405	-0,00192	68,36	37,28	0,453	0,436	0,10	0,11	18,9
1991	10354842	127207	144813	0,01230	0,01400	-0,00170	68,25	37,38	0,460	0,432	0,10	0,11	19,1
1992	10337236	121724	148781	0,01179	0,01441	-0,00262	68,18	37,48	0,443	0,442	0,11	0,12	19,2
1993	10310179	117033	150244	0,01137	0,01460	-0,00323	68,31	37,59	0,429	0,447	0,12	0,12	19,2
1994	10276968	115598	146889	0,01127	0,01431	-0,00304	68,38	37,71	0,424	0,440	0,13	0,14	19,3
1995	10245677	112054	145431	0,01095	0,01422	-0,00327	68,72	37,84	0,415	0,438	0,14	0,15	19,4
1996	10212300	105272	143130	0,01033	0,01409	-0,00371	69,40	37,98	0,393	0,440	0,16	0,17	19,4
1997	10174442	100350	139434	0,00988	0,01373	-0,00385	69,41	38,14	0,378	0,428	0,18	0,19	19,5
1998	10135538	97301	140890	0,00962	0,01393	-0,00431	69,42	38,32	0,370	0,432	0,19	0,20	19,5

A jelmagyarázatot lásd a szövegben.

Az öregedés alakulásának elemzése az év eleji népesség átlagos életkora (e táblázatok 8. oszlopa) és a 60 évesek és idősebbek aránya (e táblázatok 13. oszlopa) alapján is problematikus. Az 1970-es évek második felében például az öregkorúak aránya elsősorban az első világháború alatti kis létszámú születési évjáratok öregkorúvá válása következtében határozottan csökken, átlagéletkorának növekedése viszont jelentéktelen ingadozásokkal folytatódik. Hazánk férfi népessége, női népessége és mindkét nembeli népessége tehát az 1970-es évek második felében is öregedett, annak ellenére, hogy az öregkorúak aránya csökkent. Kitűnik, hogy arra az egyszerűnek tűnő kérdésre sem tudunk minden esetben egyértelmű választ adni, hogy hazánk népessége öregszik-e, vagy sem, ha nem döntjük el, hogy melyik mutatót tekintjük a demográfiai öregedés igazi mutatójának. Nem stabil népességben, s ma már Földünk egyetlen népessége sem tekinthető a stabilhoz közelállónak sem, az átlagéletkor mutatóját kell a demográfiai öregedés igazi mutatójának tekintenünk.

Az 5.1. és az 5.2. táblázat Magyarország és Franciaország népessége korábban említett 1989 alatti öregedése egymásnak ellentmondani látszó elemzési eredményeit kísérli meg részletezni. Az 5.1. táblázat az átlagéletkor változásának elemzéséhez szükséges adatokat tartalmazza.

Az 5.2. táblázat azt mutatja be, hogy 1989-ben az élveszületések fiatalító hatása, Magyarország férfi népessége öregedésének kivételével, mindkét ország esetében jelentősebb volt, mint a halálozásoké, ha az öregedést az átlagéletkor változása alapján ítéljük meg. Franciaországra vonatkozóan a bevándorlási többlet fiatalító hatása is kiszámítható volt. Igen ki-

csi, de pozitív előjelű eredményeket kapunk, ami azt jelenti, hogy a Franciaországba bevándorlók, különösen a női népesség esetében, összességükben fiatalabbak voltak a kivándorlónál. E táblázat két utolsó oszlopa adatainak egybevetéséből kitűnik, hogy az átlagéletkor tényleges és becsült változása (növekedése) között tulajdonképpen nincsen értékelhető különbség.

5.1. A népesség és a népmozgalmi események számának, valamint a nyers népmozgalmi arányszámok értékének alakulása Franciaországban és Magyarországon 1989-ben

A népesség száma			Az élve- születek száma (B)	A halálo- zások száma (D)	A beván- dorlók számának többlete (S=I-O)	A nyers születési arányszám (b)	A nyers halálozási arányszám (d)	A nettó bevándorlási arány (s=i-o)	A termé- szetes szaporodás arányzá- ma (r)	A tényle- ges szapo- rodás arányzá- ma (R)
az év elején (N _i)	az év végén (N _{t+1})	az év köze- pén (N)								
Franciaország férfi népessége esetében										
27 289 573	27 437 981	27 363 777	391 649	274 263	31 022	0,014313	0,010023	0,001134	0,004290	0,005424
Franciaország női népessége esetében										
28 727 412	28 865 194	28 796 303	373 824	255 020	18 978	0,012982	0,008856	0,000659	0,004126	0,004785
Franciaország mindkét nembeli népessége esetében										
56 016 985	56 303 175	56 160 080	765 473	529 283	50 000	0,013630	0,009425	0,000890	0,004206	0,005096
Magyarország férfi népessége esetében										
4 998 129	4 984 904	4 991 517	63 296	76 521	–	0,012681	0,015330	0,000000	-0,002649	-0,002649
Magyarország női népessége esetében										
5 398 085	5 389 919	5 394 002	60 008	68 174	–	0,011125	0,012639	0,000000	-0,001514	-0,001514
Magyarország mindkét nembeli népessége esetében										
10 396 214	10 374 823	10 385 519	123 304	144 695	–	0,011873	0,013932	0,000000	-0,002060	-0,002060

5.2. A népesség átlagéletkora és 1989 alatti változásának tényezői Franciaországban és Magyarországon

A népesség átlagéletkora			A meghal- tak átlagos életkora (A _D)	A bevándor- lók többle- tének átlag- életkora (A _s)	A születések fiatalító hatása (bxA _p)	A halálozá- sok fiatalító hatása d(A _D -A _p)	A bevándor- lási többlet fiatalító hatása s(A _p -A _s)	Az átlagos életkor tényleges változása A _{p,t+1} -A _{p,t}	Az átlagos életkor becsült változása dA _p /dt
az év elején (A _{p,t})	az év végén (A _{p,t+1})	az év közepén (A _p)							
Franciaország férfi népessége esetében									
35,207	35,365	35,286	68,643	32,984	0,50505	0,33434	0,00261	0,158	0,158
Franciaország női népessége esetében									
38,384	38,531	38,457	77,907	31,811	0,49925	0,34937	0,00438	0,147	0,147
Franciaország mindkét nembeli népessége esetében									
36,836	36,988	36,912	73,107	32,539	0,50311	0,34114	0,00389	0,152	0,152
Magyarország férfi népessége esetében									
35,370	35,463	35,417	65,311	–	0,44912	0,45828	–	0,093	0,093
Magyarország női népessége esetében									
38,814	38,955	38,884	72,633	–	0,43258	0,42655	–	0,141	0,141
Magyarország mindkét nembeli népessége esetében									
37,159	37,277	37,218	68,761	–	0,44189	0,43946	–	0,118	0,119

Ha a népesség a külső vándorlásokkal szemben nem zárt, a korábban megadott formulák a 3. Mellékletben megadottak szerint módosulnak.

A tanulmányban bemutatott egyenletrendszerek nemcsak a demográfiai öregedés tényezői szerepének feltárására alkalmasak, hanem lehetővé teszik a teljes népességi, valamint természetes népmozgalmi és vándormozgalmi statisztika megbízhatóságának és összehangolásának áttekintését és ellenőrzését is.

Irodalom

- Acsádi Gy. (1968) A népesség korösszetétele. Bevezetés a demográfiába. Szerk.: Szabady Egon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest: 78–98.
- Acsádi Gy.–Szabady E. (1967) A korösszetétel. Földünk lakossága. Kossuth Könyvkiadó, Budapest: 46–58.
- Arthur, W. B. (1981) The Ergodic Theorems in Demography, A Simple Proof. *Demography* (Washington D. C.), 19 (4): 430–445.
- Arthur, W. B.–Vaupel, J. W. (1984) Some General Relationships in Population Dynamics. *Population Index*, 50 (2): 214–226.
- Benett, N. G.–Horiuchi, S. (1981) Estimating the Completeness of Death Registration in a Closed Population. *Population Index*, 42 (2): 207–221.
- Calot, G. (1999) L'Analyse Démographique Conjoncturelle. In: The Joy of Demography ... and Other Disciplines. Essays in Honour of Dirk van de Kaa. NethurD Publications. THELA THESIS, Amsterdam: 295–323.
- Coale, A. J. (1972) The Growth and Structure of Human populations. A Mathematical Investigation. Princeton, New Jersey, Princeton University Press: 227.
- Coale, A.J.–Demeny, P. (1983) Regional Model Life Tables and Stable Populations. Second Edition. Academic Press, New York: 496.
- Couvet, C.–Court, Y. (1991) La situation démographique en 1989. Mouvement de la population, INSEE: 248.
- Demográfiai Évkönyv, 1989 és 1990. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Grinblat, J. A. (1990) Le vieillissement des populations mondiales: tendances démographiques récentes et futures. (In: Populations âgées et révolution grise, U.C.L., Chaire Quetelet '86), Ciaco: 53–76.
- Horiuchi S. (1991) Assessing the effects of mortality reduction on population ageing. *Population Bulletin of the United Nations*, (31/32): 38–51.
- Horiuchi, S.–Coale, A. J. (1982) A simple equation for estimating the expectation of life at old ages. *Population Studies*, Vol. 36. N° 2: 317–326.
- Horiuchi, Sh.–Preston, S. H. (1988) Age-specific growth rates: The legacy of past population dynamics. *Demography*, 25: 429–442.
- Klinger A. (1983) Az öregedés demográfiai vonatkozásai. *Demográfia*, 1: 1–49.
- Loriaux, M. (1990) Il sera une fois .. la révolution grise. Jeux et enjeux autour d'une profonde mutation sociétale. (In: Populations âgées et révolution grise, U.C.L., Chaire Quetelet '86), Ciaco: 33–52.
- Mitra, S. (1984) Estimating the expectation of life at older ages. *Population Studies*, Vol. 38. N° 2: 313–319.
- Ogawa, N. (1985) Consequences of mortality change on aging. In: Consequences of mortality trends and differentials. *United Nations*, New York. (Sales No. E. 85. XIII. 3.): 175–184.
- Poulain, M. (1985) La migration. Concept et méthodes de mesure. (In: Migrations internes. Collecte des données et méthodes d'analyse. U.C.L., Chaire Quetelet '83), Cabay, 7–38.
- Preston, S.H.–Coale, A. J. (1982) Age Structure, Growth, Attrition and Accesion: A New Synthesis. *Population Index*, Vol. 48. N° 2: 217–259.
- Preston, S.H.–Himes, Ch.–Eggers, M. (1989) Demographic Conditions Responsible for Population Ageing. *Demography*, Vol. 26. N° 4: 691–704.
- Preston, S.H.–Lahiri, S. (1991) A Short-Cut Method for Estimating Death Registration Completeness in Destabilized Populations. *Mathematical Population Studies*, Vol. 3. N° 1: 39–51.
- Rogers, A. (1990) Requiem for the Net Migrant. *Geographical Analysis*, Vol. 22. N° 4: 283–300.
- Schoen, R.–Kim, Y. J. (1992) Covariances, roots, and the dynamics of age-specific growth. *Population Index*, 58 (1): 4–17.
- Tabutin, D. (1984) La collecte des données en démographie. Méthodes, organization et exploitation. Département de Démographie de l'U.C.L., Ordina Editions: 258.
- United Nations (1988) Economic and Social Implication of Aging. *U.N. Department of International Economic and Social Affairs*, ST/ESA/SER. R. (85 New York): 430.
- Valkovics E. (1990) A népesség öregedésének tendenciái. *Statisztikai Szemle*, 11: 869–899.

- Valkovics E. (1990) A népesség öregedésének tendenciái. *Statisztikai Szemle*, 11: 869–899.
- Valkovics E. (1990) Some considerations on the speed and acceleration of the ageing process. *Working Paper* 13/90. Istituto di Ricerche sulla *Popolazione*, Roma: 42.
- Valkovics E. (1991) Az öregedés elemzése a nyers népmozgalmi arányszámok és a népmozgalmi eseményeket átélők átlagos életkorának függvényében. *Demográfia*, 3–4: 432–460.
- Valkovics E. (1991) Problems of comparability of data in international comparisons of demographic aging. *U.C.L. Chaire Quetelet '91*, Manuscript: 15.
- Valkovics E. (1992) A népességstruktúra és a népmozgalom kapcsolatára vonatkozó új becslési rendszerek gyakorlati alkalmazása hazánk népességfejlődésének elemzésére. *Demográfia*, 2: 229–266.
- Valkovics E. (1992) Problems of demographic ageing in new light. In: *Materialen zur Bevölkerungswissenschaft, heft 75, Referate zum deutsch-polnisch- ungarischen Arbeitstreffen auf dem Gebiet der Demographie von 14. Bis 18. Oktober 1991 in Wiesbaden, Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung*, Wiesbaden: 241–270.
- Valkovics E. (1996) Az eltartási arányokat meghatározó demográfiai tényezők kvantifikálása I-II. *Statisztikai Szemle*, októberi száma (805–828.) és novemberi száma (940–952.).
- Valkovics E. (1996) Hogyan mérhető a különböző halálokok szerepe a halandósági szintkülönbségek kialakításában? *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek*, 7.
- Vukovich Gy. (1986) Az öregedés társadalmi vonatkozásai Magyarországon. *Demográfia*, 2–3: 145–168.
- Vukovich Gy. (1989) Népesedési helyzetünk nemzetközi megközelítésben. *Magyar Tudomány*, 7–8: 529–544.
- Wunsch, G. (1990) Relations générales entre mouvement et structure démographiques: Synthèse des méthodes et applications récentes. *Revue européenne de démographie*, Vol. 5. N° 1: 71–89.

1. Melléklet

Hogyan látható be matematikailag az átlagéletkor időegység alatti változását leíró és dekomponáló egyenleteknek az érvényessége?

Preston–Himes–Eggers (1989) jelöléseit alkalmazva és gondolatmenetét követve legyen az egyenlet származtatása során felhasznált szimbólumok közül

$N(t)$ a t időpontban megfigyelt népesség száma;

$A(t)$ a t időpontban megfigyelt népesség életkorainak összege, más szavakkal: az általa leélt összes idő, összes évek száma $A(t) = \sum N(i, t) = N(t)A_p(t)$;

$A_p(t)$ a t időpontban megfigyelt népesség átlagéletkora [$A_p(t) = A(t)/N(t)$];

$\varepsilon(t)$ a halálozások kumulált száma t időpontban;

$\gamma(t)$ az elveszületések kumulált száma t időpontban.

Mínt hogy $A(t) = N(t)A_p(t)$, a szorzat deriválásának szabályai szerint

$$dA(t)/dt = N(t)[\delta A_p(t)/dt] + A_p(t)[\delta N(t)/dt].$$

A t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban, ha a népesség a külső vándorlásokkal szemben zárt, a népesség által leélt évek $A(t)$ -vel jelzett száma a továbbélők által leélt évek számából, az intervallum alatti elveszületettek által leélt évek számából és az intervallum alatt meghaltak által leélt évek számából tevődik össze. Ha a t időpontbeli népesség halálozások nélkül továbbélne, az általa leélt összes évek száma $N(t)\Delta t$ -vel növekedne. A halálozások miatt kiesett évek száma $[\varepsilon(t+\Delta t) - \varepsilon(t)] \hat{A}(t)$ -től $t+\Delta t$ -ig, ahol $\hat{A}(t)$ -től Δt -ig a meghaltak $t+\Delta t$ időpontbeli átlagéletkora lenne, ha a t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban nem haltak volna meg. Az elveszületettek által hozzáadott idő a t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban $[\gamma(t+\Delta t) - \gamma(t)] \hat{A}(t)$ -től $t+\Delta t$ -ig, ahol $\hat{A}(t)$ -től $t+\Delta t$ -ig az elveszületettek $t+\Delta t$ időpontbeli átlagéletkora lenne, ha eddig az időpontig valamilyen módon továbbéltek. Ha egy gyermek élve megszületik, majd a $t+\Delta t$ időpont eltérése előtt meghal, az általa leélt idő a halálozások miatti veszteségeket szimbolizáló $[\varepsilon(t+\Delta t) - \varepsilon(t)] \hat{A}(t)$ -től $t+\Delta t$ -ig tényező értékének képezi részét.

Az összes leélt időnek, illetve az összes leélt évek számának t és $t+\Delta t$ közötti teljes gyarapodása tehát az alábbi lesz:

$$A(t + \Delta t) - A(t) = N(t) - [\varepsilon(t + \Delta t) - \varepsilon(t)] \hat{A}(t) + \\ + [\gamma(t + \Delta t) - \gamma(t)] \hat{A}(t)$$

Az egyenlet mindkét oldalát Δt -vel osztva és feltéve, hogy $\Delta t \rightarrow 0$, kapjuk, hogy

$$dA(t)/dt = N(t) - D(t)A_p(t) + B(t) \cdot 0,$$

ahol $D(t) = d\varepsilon(t)/dt$, $B(t) = d\gamma(t)/dt$ és $A_p(t)$ a t és $t+\Delta t$ közötti időintervallumban meghaltak átlagéletkora, ha $t \rightarrow 0$. Az $\hat{A}(t)$ -től $t+\Delta t$ -ig határértéke 0, ha $\Delta t \rightarrow 0$.

Az első és az utolsó egyenletet kombinálva kapjuk, hogy

$$N(t)[\delta A_p(t)/dt] + A_p(t)[\delta N(t)/dt] = N(t) - D(t)A_p(t).$$

Ennek mindkét oldalát $N(t)$ -vel osztva és az egyenletet rendezve kitűnik, hogy

$$dA_p(t)/dt = 1 - d(t)A_p(t) - r(t)A_p(t),$$

ahol $r(t) = [dN(t)/dt]/N(t)$, vagyis a népesség t időpontbeli természetes szaporodási arányszáma. Könnyen belátható, hogy $d(t) = D(t)/N(t)$, ami a népesség t időpontbeli halálozási arányszáma. Mínt hogy a természetes szaporodási arányszáma születési és halálozási arányszám különbségeként is definiálható, vagyis $r(t) = b(t) - d(t)$, az utolsó egyenlet a

$$dA_p(t)/dt = 1 - d(t)[A_p(t) - A_p(t)] - b(t)A_p(t)$$

alakban is írható.

Mínt hogy a $dA_p(t)/dt$ kifejezés, ami az átlagéletkornak a naptári idő szerinti első deriváltja, az átlagéletkor időegység alatti változását fejezi ki, a folytonos jelölésmódot diszkrét jelölésmódra változtatva írhatjuk, hogy

$$dA_p(t)/dt = 1 - d(t) = A_{p,t+1} - A_{p,t},$$

ahol t valamely t -vel jelzett naptári év elejét, $t+1$ pedig a végét, illetve a következő naptári év elejét jelenti. Az az átlagéletkor, ami az egy naptári év alatti változást kifejező formulába helyettesítünk, az évközepi népesség átlagéletkora. Az évközepi népesség közelítő pontossággal előállítható az év eleji és az év végi (ill. következő év eleji) népesség aritmetikai, vagy geometriai átlagaként is. Az évközepi népesség átlagéletkorának becslése során is megengedhető, hogy az év eleji és év végi átlagéletkorok aritmetikai, illetve geometriai átlagaként állítsuk elő Preston és munkatársai (1989) geometriai átlagaként állítják elő. Néhány később részletezendő megfontolás alapján célszerűnek tekinthető a geometriai átlagaként való meghatározás. A nyers születési és halálozási arányszám, valamint a természetes szaporodási arányszám értéke a t és $t+1$ időpontok által határolt naptári évnvi periódusra vonatkozik. A meghaltak átlagéletkora is a t és $t+1$ időpontok által határolt naptári évnvi periódus alatt meghaltak átlagéletkorát jelenti. E mutatókkal kapcsolatban ezért az időszak minden jelölését elhagyjuk és az átlagéletkor időegység alatti változását külső vándorlással szemben zárt népességben megadó egyenletet az alábbi formában írjuk:

$$A_{p,t+1} - A_{p,t} = 1 - b A_p - d(A_D - A_p) = 1 - r A_p - d A_D,$$

ahol

$$A_p \approx \sqrt{A_{p,t} \cdot A_{p,t+1}} \approx \frac{A_{p,t+1} + A_{p,t}}{2}$$

2. Melléklet

Az átlagéletkor időegység alatti változását megadó egyenletből a nyers népmozgalmi arányszámok értékének és a népmozgalmi események számának, valamint a meghaltak átlagos életkorának és a népesség év eleji, év végi és évközepi számának reprodukálására szolgáló formulák is előállíthatók, melyek közül a nyers halálozási arányszám (d) kiszámítására szolgáló formulát *Preston és Lahir (1991)* tanulmánya is tartalmazza.

Az átlagéletkor időegység alatti változását megadó egyenlet alapján a nyers születési arányszám (b) értéke zárt népességben:

$$b = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A nyers halálozási arányszám (d) értéke zárt népességben:

$$d = \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D}$$

A természetes szaporodási arányszám (r) értéke:

$$r = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A meghaltak átlagos életkora zárt népességben:

$$A_D = \frac{1 - bA_p + dA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}$$

Az év eleji népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$A_{p,t} = A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) - 1 \approx A_p - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}$$

Az év végi népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$A_{p,t+1} = A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) + 1 = A_{p,t} - rA_p - dA_D + 1 \approx A_p + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}$$

Az évközepi népesség átlagos életkora zárt népességben:

$$\begin{aligned} A_p &= \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} \approx \sqrt{A_{p,t} \cdot A_{p,t+1}} \approx \\ &\approx \frac{A_{p,t} + A_{p,t+1}}{2} \approx A_{p,t} + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2} \approx A_{p,t+1} - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2} \end{aligned}$$

A meghaltak és az élők átlagos életkorának különbsége zárt népességben:

$$A_D - A_p = \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}$$

Érvényesek a fentiek alapján a következő egyenlőségek:

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + bA_p = 1 - d(A_D - A_p)$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + dA_D = 1 - rA_p$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + rA_p = 1 - dA_D$$

$$(A_{p,t+1} - A_{p,t}) + d(A_D - A_p) = 1 - dA_p$$

Könnyen látható továbbá, hogy:

$$d(A_D - A_p) + bA_p(A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1$$

$$dA_D + rA_p + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = 1.$$

Jelöljük az év eleji népességszámot N_t -vel, az év végét N_{t+1} -gyel, az évközépet pedig N -nel és fogadjuk el, hogy zárt népességbe

$$N_t = \frac{N_{t+1}}{1+r} = N_{t+1} - B + D \approx N - \frac{N_{t+1} - N_t}{2} \approx 2N - N_{t+1} \approx \frac{N^2}{N_{t+1}}$$

$$N_{t+1} = N_t(1+r) = N_t + B - D \approx N + \frac{N_{t+1} - N_t}{2} \approx 2N - N_t \approx \frac{N^2}{N_t}$$

$$N = \frac{N_t + N_{t+1}}{2} \approx \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}.$$

Legyen az elveszületések évi száma B , a halálozások évi száma D , az évi természetes szaporodás pedig $B-D$ és fogadjuk el, hogy zárt népességben

$$B = bN \approx b \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx b \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$D = dN \approx d \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx d \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

és

$$B - D = bN - dN = (b - d)N = rN \approx r \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx r \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}.$$

Ha az utóbbi ismert összefüggéseken kívül a nyers születési arányszám (b), nyers halálozási arányszám (d), természetes szaporodási arányszám (r), a meghaltak átlagos életkora (A_D), valamint az élők év eleji, év végi és évközépi átlagos életkora ($A_{p,b}$, $A_{p,t+1}$ és A_p) meghatározására szolgáló formulákat is figyelembe vesszük, kitűnik, hogy zárt népességben az elveszületések évi száma:

$$B = bN = \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}},$$

a halálozások évi száma:

$$\begin{aligned} D = dN &= \frac{N - BA_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \\ &= \frac{N - (bN - dN)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \frac{N - N[rA_p + (A_{p,t+1} - A_{p,t})]}{A_D} = \\ &= \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_D - A_p)N^{-1}} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D N^{-1}}, \end{aligned}$$

az évi természetes szaporodás pedig:

$$B - D = rN = \frac{N - DA_D - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} = \frac{1 - dA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}.$$

A természetes népmozgalmi események évi számainak és arányszámainak birtokában az évközépi népességszám zárt népességben:

$$N = \frac{B}{b} = \frac{D}{d} = \frac{B - D}{r},$$

illetve:

$$N \approx N_t + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} = N_{t+1} - \frac{B}{2} + \frac{D}{2}.$$

Az év eleji népességszám:

$$N_t \approx N - \frac{B}{2} + \frac{D}{2},$$

az év végi népességszám pedig:

$$N_{t+1} \approx N + \frac{B}{2} - \frac{D}{2},$$

melyek kiszámítása során a *Preston–Himes–Eggers* (1989) formulából származtatott egyenleteink is alkalmazhatók.

Az évközepi népességszám kiszámítása az első formula szerint azon a minden zárt népességre vonatkozó tényen alapszik, hogy

$$\begin{aligned} \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{bA_p} &= \frac{1 - bA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d(A_D - A_p)} = \\ &= \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dA_D} = \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{rA_p} = 1 \end{aligned}$$

és $1 \times N = N$; a B , a D és a $B-D$ kiszámítása során ugyanis a $bN=B$, $dN=D$, és $rN=B-D$ egyenlőségekből indultunk ki, melyek maguk az $N-t$ ismertnek tételezik fel és explicit formában már magukban foglalják. E formulák ennek ellenére hasznosnak bizonyulhatnak, ha a B , a D és a $B-D$ megfigyelés eredményeként, illetve számítási végeredményként áll rendelkezésünkre.

A fentiek értelmében

$$N_t \approx N - \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_p} + \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_D} = \text{stb.}$$

és

$$N_{t+1} \approx N + \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_p} - \frac{N - (B - D)A_p - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2A_D} = \text{stb.}$$

Hogyan számítható ki zárt népességben a valamely év alatt meghaltak által, valamint az év eleji, az év végi és az évközepi népesség által leélt évek száma?

Az év folyamán meghaltak által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} \sum xD_x = DA_D &= \frac{D - bDA_p + dDA_p - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \frac{D - rDA_p - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= \frac{1 - bA_p + dA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dD^{-1}} = \frac{1 - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dD^{-1}}. \end{aligned}$$

Az év eleji népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned} A_t = \sum xN_{t,x} &= N_t A_{p,t} = N_t A_{p,t+1} + bN_t A_p + dN_t (A_D - A_p) - N_t = \\ &= \frac{A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) - 1}{N_t^{-1}} \approx N_t A_p - \frac{N_t (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

Az év végi népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned}
A_{t+1} &= \sum xN_{t+1,x} = N_{t+1}A_{p,t+1} = N_{t+1}A_p - dN_{t+1}(A_D - A_p) + N_{t+1} = \\
&= N_{t+1}A_{p,t} - rN_{t+1}A_p - dN_{t+1}A_D + N_{t+1} = \frac{A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \\
&= \frac{A_{p,t} - rA_p - dA_D + 1}{N_{t+1}^{-1}} \approx N_{t+1}A_p + \frac{N_{t+1}(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}.
\end{aligned}$$

Az évközepi népesség által leélt évek száma zárt népességben:

$$\begin{aligned}
A &= \sum xN_x = NA_p = \frac{N - D(A_D - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \\
&= \frac{N - DA_D - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} = \frac{1 - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{bN^{-1}} = \\
&= \frac{1 - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{rN^{-1}} \approx NA_{p,t} + \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} \approx NA_{p,t+1} - \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}.
\end{aligned}$$

3. Melléklet

A nyers születési arányszám (b) értéke nyitott népességben:

$$b = \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_D - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A nyers halálozási arányszám (d) értéke nyitott népességben:

$$\begin{aligned} d &= \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \\ &= \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} \end{aligned}$$

A bevándorlási arány (i) értéke nyitott népességben:

$$i = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p - A_i}$$

A kivándorlási arány (o) értéke nyitott népességben:

$$o = \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_o - A_p}$$

A természetes szaporodási arányszám (r) értéke nyitott népességben:

$$r = \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p}$$

A meghaltak átlagos életkora nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_D &= \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= A_p + \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} \end{aligned}$$

A meghaltak és az élők átlagos életkorának különbsége nyitott népességben:

$$A_D - A_p = \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d}$$

A hazai és a bevándorló népesség átlagos életkorának különbsége:

$$\begin{aligned} A_p - A_i &= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\ &= \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} \end{aligned}$$

A kivándorló és a hazai népesség átlagos életkorának különbsége:

$$\begin{aligned} A_o - A_p &= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} = \\ &= \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} \end{aligned}$$

Az év eleji népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_{p,t} &= A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) - 1 \approx \\ &\approx A_p - \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2} \end{aligned}$$

Az év végi népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_{p,t+1} &= A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) + 1 = \\ &= A_{p,t} - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) + 1 \approx \\ &\approx A_p + \frac{A_{p,t+1} - A_{p,t}}{2}. \end{aligned}$$

Az évközepi népesség átlagos életkora nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_p &= \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \\ &= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} = \\ &= A_D - \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= A_i + \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\ &= A_i + \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\ &= A_o - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} = \\ &= A_o + \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o}. \end{aligned}$$

A bevándorlók átlagos életkora:

$$\begin{aligned} A_i &= A_p - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i} = \\ &= A_p - \frac{1 - rA_p - dA_D - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{i}. \end{aligned}$$

A kivándorlók átlagos életkora:

$$\begin{aligned} A_o &= A_p + \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o} = \\ &= A_p + \frac{1 - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{o}. \end{aligned}$$

A fentiek alapján nyitott népességre vonatkozóan érvényesek a következő egyenlőségek:

$$\begin{aligned} (A_{p,t+1} - A_{p,t}) + bA_p + d(A_D - A_p) &= 1 - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) \\ (A_{p,t+1} - A_p) + dA_D + rA_p &= 1 - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p). \end{aligned}$$

Könnyen belátható, hogy

$$\begin{aligned} bA_p + d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) &= 1 \\ dA_D + rA_p + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) + (A_{p,t+1} - A_{p,t}) &= 1, \end{aligned}$$

vagyis

$$\begin{aligned} i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) &= 1 - bA_p - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t}) = \\ &= 1 - dA_D - rA_p - (A_{p,t+1} - A_{p,t}). \end{aligned}$$

Külső vándorlásokkal szemben nyitott népességben:

$$N_{t+1} - N_t = B - D + I + O \text{ és } N_t = N_{t+1} - B + D - I + O,$$

ahol I a bevándorlók, O a kivándorlók évi számát, $(B+I)-(D+O)$ pedig a tényleges szaporodást jelenti. Fogadjuk el, hogy nyitott népességre is vonatkozik, hogy

$$N_t \approx N - \frac{N_{t+1} - N_t}{2} = 2N - N_{t+1} \approx \frac{N^2}{N_{t+1}}$$

$$N_{t+1} \approx N + \frac{N_{t+1} - N_t}{2} = 2N - N_t \approx \frac{N^2}{N_t}$$

és

$$N \approx \frac{N_t + N_{t+1}}{2} \approx \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$B = bN \approx b \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx b \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$D = dN \approx d \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx d \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$I = iN \approx i \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx i \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}$$

$$O = oN \approx o \left(\frac{N_t + N_{t+1}}{2} \right) \approx o \sqrt{N_t \cdot N_{t+1}}.$$

A tényleges szaporodás nyitott népességben:

$$(B+I) - (D+O) = (b+i)N - (d+o)N = [(b+i) - (d+o)]N = RN,$$

ahol R nem a természetes, hanem a tényleges szaporodás arányszáma és egyenlő $[(b+i)-(d+o)]$ -val.

Nyitott népességben az elveszületések évi száma:

$$\begin{aligned} B = bN &= \frac{N - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} = \\ &= \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}, \end{aligned}$$

a halálozások évi száma:

$$\begin{aligned} D = dN &= \frac{N - BA_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D - A_p} = \\ &= \frac{N - (B - D)A_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \\ &= \frac{N - (bN - dN)A_p - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D} = \\ &= \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_D - A_p)N^{-1}} = \\ &= \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_D N^{-1}}, \end{aligned}$$

az évi természetes szaporodás:

$$B - D = rN = \frac{N - DA_D - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p} =$$

$$= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p N^{-1}}.$$

Az évi tényleges szaporodás nyitott népességben általában nem egyenlő a természetes szaporodással, hanem nagyobb vagy kisebb annál.

A bevándorlók évi száma nyitott népességben:

$$I = iN = \frac{N - BA_p - D(A_D - A_p) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_p - A_i} =$$

$$= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_p - A_i)N^{-1}}.$$

A kivándorlók évi száma nyitott népességben:

$$O = oN = \frac{N - BA_p - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{A_o - A_p} =$$

$$= \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{(A_o - A_p)N^{-1}}.$$

A fenti formulák birtokában viszonylag könnyen kiszámítható az évi tényleges szaporodás $[(B+I)-(D+O)]$, és az utóbbi arányszáma $[(b+i)-(d+o)]$.

Míntfogya

$$R = (b+i) - (d+o) = (b-d) + (i-o) = r + (i-o),$$

az évi tényleges szaporodás az $N[r+(i-o)]$ formulával is kiszámítható.

Ha a bevándorlók száma meghaladja a kivándorlókéét, vagyis a külső vándormozgalom egyenlege pozitív, a bevándorlók és kivándorlók arányának különbsége (s) is pozitív és egyenlő a tényleges szaporodás és a természetes szaporodás arányszámának szintén pozitív előjelű különbségével.

$$s = i - o = R - r.$$

Ennek alapján:

$$R = s + r = i + r - o$$

$$r = R - s = R + o - i$$

$$i = s + o = R + o - r$$

$$o = i - s = r + i - R.$$

Ha figyelembe vesszük, hogy $r=b-d$,

$$s = i - o = R + d - b$$

$$R = b + s - d = b + i - d - o = (b+i) - (d+o)$$

$$b = R + d - s = R + d + o - i$$

$$d = b + s - R = b + i - o - R$$

$$r = 2R + 2o - 2i + (d-b)$$

$$i = R + o + d - b = R - r + o$$

$$o = i - s = b - d - R + i = r + R + i,$$

stb.

Ha csak a bevándorlók számának a kivándorlók számát meghaladó többletét ($I-O$) ismerjük, s így csak ez utóbbiak arányát áll módunkban direkt módon becsülni [$(I-O)/P=s=i-o$], a bevándorlók többletének átlagéletkorát az alábbi formulák valamelyikével számítjuk ki:

$$A_s = A_p - \frac{1 - bA_p - d(A_D - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{s} =$$

$$= A_p - \frac{1 - rA_p - dA_D - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{s}.$$

Ez az átlagéletkor kisebb az összes bevándorlók átlagéletkoránál, ha a kivándorlók átlagéletkora magasabb a bevándorlókénál és nagyobb az összes bevándorlók átlagéletkoránál, ha a kivándorlók átlagéletkora alacsonyabb a bevándorlókénál. E megállapítás érvényessége empirikusan is igazolható, ha ismerjük a kivándorlók arányát és átlagéletkorát is, mégis kiszámítjuk a bevándorlók számának a kivándorlók számát meghaladó többletét és a bevándorlók többletének átlagéletkorát (A_s) is. Kitűnik, hogy

$$A_i = \frac{(i-o)A_s + oA_o}{i} = \frac{sA_s + oA_o}{i},$$

vagyis

$$iA_i = sA_s + oA_o = (i-o)A_s + oA_o$$

és

$$i = \frac{sA_s + oA_o}{A_i} = \frac{(i-o)A_s + oA_o}{A_i},$$

továbbá

$$sA_s = iA_i - oA_o$$

$$A_s = \frac{iA_i - oA_o}{s} = \frac{iA_i - oA_o}{i-o}$$

és

$$s = \frac{iA_i - oA_o}{A_s}.$$

Továbbá:

$$oA_o = iA_i - sA_s = iA_i - (i-o)A_s$$

$$A_o = \frac{iA_i - sA_s}{o} = \frac{iA_i - (i-o)A_s}{o}$$

és

$$o = \frac{iA_i - sA_s}{A_o} = \frac{iA_i - (i-o)A_s}{A_o}.$$

E formulák alkalmazhatósága azon a megfontoláson alapszik, hogy a bevándorlók közül azoknak az átlagéletkora, akiknek száma a kivándorlásból származó veszteséget pótolja, egyenlő a kivándorlók átlagéletkorával.

Hasonló megfontolások alapján állíthatók elő a kivándorlási többlet, vagyis negatív előjelű s fennforgása esetén alkalmazható formulák is.

A bevándorlók és kivándorlók újonnan definiált arányszámait, valamint ezen arányszámok pozitív, illetve negatív előjelű különbségét ($s=i-o$) és a bevándorlók és kivándorlók újonnan definiált átlagéletkorát korábban közölt formulákkal kapcsolatba hozva könnyen kimutathatjuk, hogy nyitott népességben az eddig bemutatott mutatók mindegyikének az eddig közltekénél sokkal több korrekt matematikai meghatározása adható, de ezek bemutatásától e helyen eltekintünk.

A népmozgalmi események évi számainak és arányszámainak birtokában maga az évközepi népességszám nyitott népességben:

$$N = \frac{B}{b} = \frac{D}{d} = \frac{B-D}{r} = \frac{I}{i} = \frac{O}{o} = \frac{(B+I)-(D+O)}{R} = \frac{I-O}{R-r} = \frac{I-O}{i-o} = \frac{I-O}{s},$$

illetve:

$$N \approx N_t + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} + \frac{I}{2} - \frac{O}{2} = N_{t+1} - \frac{B}{2} + \frac{D}{2} - \frac{I}{2} + \frac{O}{2}.$$

Az év eleji népességszám:

$$N_t \approx N - \frac{B}{2} + \frac{D}{2} - \frac{I}{2} + \frac{O}{2},$$

az év végi népességszám pedig:

$$N_{t+1} \approx N + \frac{B}{2} - \frac{D}{2} + \frac{I}{2} - \frac{O}{2},$$

melyek kiszámítása során a *Preston–Himes–Eggers* (1989) formulából származtatott egyenleteinket is használhatjuk, ha figyelembe vesszük azokat a megoldásokat, melyeket e formulák zárt népességre vonatkozó változásaival kapcsolatban adtunk elő.

Hogyan számíthatók ki nyitott népességben a valamely év alatt meghaltak által, valamint az év eleji, az év végi és az évközepi népesség által leélt évek száma?

Az év folyamán meghaltak által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} \sum xD_x &= DA_D = \frac{D - (b-d)DA_p - iD(A_p - A_i) - oD(A_o - A_p) - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= DA_p + \frac{D - bDA_p - iD(A_p - A_i) - oD(A_o - A_p) - D(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{d} = \\ &= \frac{1 - rA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dD^{-1}} = \\ &= DA_p + \frac{1 - bA_p - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{dD^{-1}}. \end{aligned}$$

Az év eleji népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned} A_{tN} &= \sum xN_{t,x} = N_t A_{p,t} = N_t A_{p,t+1} + bN_t A_p + dN_t (A_D - A_p) + \epsilon_t (A_p - A_i) + oN_t (A_o - A_p) - N_t = \\ &= \frac{A_{p,t+1} + bA_p + d(A_D - A_p) + i(A_p - A_i) + o(A_o - A_p) - 1}{N_t^{-1}} \approx \\ &\approx N_t A_p - \frac{N_t (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}. \end{aligned}$$

Az év végi népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned}
A_{t+1} &= \sum xN_{t+1} = N_{t+1}A_{p,t+1} = \\
&= N_{t+1}A_{p,t} - rN_{t+1}A_p - dN_{t+1}A_D - iN_{t+1}(A_p - A_i) - oN_{t+1}(A_o - A_p) + N_{t+1} \approx \\
&\approx \frac{A_{p,t} - bA_p - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \\
&= \frac{A_{p,t} - rA_p - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) + 1}{N_{t+1}^{-1}} = \\
&= N_{t+1}A_p + \frac{N_{t+1}(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2}.
\end{aligned}$$

Az évközepi népesség által leélt évek száma nyitott népességben:

$$\begin{aligned}
A &= \sum xN_x = NA_p = \frac{N - D(A_D - A_p) - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{b} = \\
&= \frac{N - DA_D - I(A_p - A_i) - O(A_o - A_p) - N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{r} = \\
&= \frac{1 - d(A_D - A_p) - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{bN^{-1}} = \\
&= \frac{1 - dA_D - i(A_p - A_i) - o(A_o - A_p) - (A_{p,t+1} - A_{p,t})}{rN^{-1}} \approx \\
&\approx NA_{p,t} + \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} \approx NA_{p,t+1} + \frac{N(A_{p,t+1} - A_{p,t})}{2} = \text{stb.}
\end{aligned}$$

Daróczy Etelka

AZ IDŐSEK HALANDÓSÁGA MAGYARORSZÁGON, 1954–1999

„A halandóság nagyságát nem ok nélkül tekintik a kultúra indexének. Valójában a halandóság mindenkori foka visszatükrözi azokat a gazdaság-társadalmi (termelési és a fogyasztás mértékét ezzel együtt meghatározó jövedelemeloszlási), valamint kulturális okokat, amelyek a halandóság mértékét egyéb, főleg természeti (klíma) és élettani (faj, kiválasztás, átöröklés), tehát emberi beavatkozással kevésbé módosítható okokkal együtt meghatározzák.”(Schneller 1929: 11.)

1. Öregedés, egészség és halandóság

A demográfiai öregedés, azaz az időskorúak népességben belüli arányának emelkedése, illetve a népesség átlagos (illetve modális vagy medián) életkorának növekedése elsősorban az alacsony termékenység következménye. A gazdaságilag legfejlettebb országokban azonban az alacsony termékenység mellett egyre nagyobb szerepet játszik a másik tényező, az életésélyek javulása, az idősök abszolút számának jelentős emelkedése. A csecsemők, a gyermekek és a fiatal felnőttek halandóságának már korábban elért alacsony szintjei miatt a várható élettartam növekedése ezekben az országokban főképp az időskori halandóság csökkenésének eredménye. A halálóki struktúra tekintetében a folyamat mindenekelőtt a „természetes elhasználódással” járó (degeneratív) betegségekben szenvedők halandóságának mérséklődését (magasabb életkorokra tolódását) mutatja, ami az epidemiológiai átmenet új szakaszát jelenti (*Olshansky–Ault, 1986*). Az idős népesség abszolút számának és népességben belüli arányának jelentős emelkedése a legfejlettebb országokban is óriási kihívást jelent a jóléti rendszerek számára.

A lehetséges jövőképek megformálásának egyik sokat vitatott kérdése: meddig nőhet a várható élettartam, van-e az emberi életnek felső határa? A természettudósok inkább a korlátokat, a társadalomtudomány képviselői inkább a további lehetőségeket sorolják. Mertens (1994) megkülönbözteti a főként biológusokból álló *természetes korlátok* iskoláját ('Natural Limits School') és a demográfusokból, valamint egészségügyi szakemberekből álló *hosszabb élet* iskoláját ('Longer Life School'), bár hangsúlyozza a közös elemeket és az átfedéseket is. A *természe-*

tes korlátok iskolájának hívei az öregedés alapvető biológiai folyamatával érvelnek. A testi működést fenntartó és javító mechanizmusok csak a reprodukív életkor végéig működnek hatékonyan. Az első 30–40 év után testi funkcióink fenntartása velünk született korlátokba ütközik. Génállományunk szerint nem vagyunk sem hosszú életre, sem halhatatlanságra programozva. Az emberi nem halandóságának változatlan jellemzője, hogy az élet negyedik évtizedétől kezdve a halálozási ráta 8–9 évenként megkétszereződik (Mortality Rate Doubling Time, MRDT). A *természetes korlátok* iskolájának képviselői szerint az időskori halandóság újabban tapasztalható csökkenése rendellenes, kivételes pillanat az emberiség százezer éves történetében, ami nem tartható fenn. Véleményük szerint a demográfusok és az epidemiológusok tévednek, amikor a pillanatot a jövőre, a rendkívülit az egészre kivetítve irreális képet festenek. A hosszú élet keveseknek adatik meg, és semmiképp nem válik általánossá.

A *hosszabb élet* iskola követői szerint nemcsak a genetikai (endogén) tényezőket kell figyelembe venni, hanem az életmód, a környezet és az egészségvédelem terén meglévő tartalékokat is. A biológiai korlátok nem rögzített, hanem mozgó korlátok, amelyek az exogén tényezők káros hatásának visszaszorításával kitolhatók. A degeneratív endogén folyamatokat befolyásolja például a csökkent fizikai aktivitás vagy a szegényes táplálkozás. Véleményük szerint a halandóság javításának további lehetőségeit bizonyítják a halál előtti társadalmi különbségek és az alacsony és magas halandóságú országok közötti kulturális különbségek.

A másik vitatéma az egészségben eltöltött élettartam hosszának és a várható élettartamon belüli arányának alakulása. Nem véletlenül, hiszen az öregedés miatt növekvő társadalmi és gazdasági terhek nagyságát végső soron az határozza meg, milyen lesz az idős emberek egészségi állapota, hogyan változik a jövőben az időskori morbiditás. A halandóság és a megbetegedés múltbeli és lehetséges jövőbeli alakulására vonatkozóan is két egymástól eltérő modell született. Az egyik elmélet a betegségben leélt időszak megnyúlását (expansion of morbidity) feltételezi. Képviselői (például *Gruenberg, 1977; Olshansky et al., 1991*) abból indulnak ki, hogy az egyre magasabb élettartam inkább a krónikus betegségek halálozási arányában bekövetkezett kedvező változásnak, mintsem e betegségek ritkulásának tulajdonítható. A halál idejének kitolódása azonban növeli a krónikus betegségek súlyosságát, vagyis a hosszabb várható élettartam nem jár együtt az egészségesen eltöltött évek számának gyarapodásával. „A biológiai óra megbolygatása csak a szenvedés idejét hosszabbítja meg.” (*Martens, 1994: 9–14*). Ezzel szemben *Fries (1980, 1989)* elmélete, a betegen leélt életszakasz lerövidülése (compression of morbidity) értelmében az egészségromlás egyre később következik be. Mivel – feltételezése szerint – a születéskor várható átlagos élettartam nem fogja meghaladni a 85 évet, így a betegségek az élet végének egyre rövidebb időszakára zsúfolódnak. Az elméletek kombinációjából két további lehetőség adódik: (1) a betegen töltött időszak viszonylagos lerövidülése (relative compression of morbidity), amely szerint a betegen eltöltött évek száma nő, de arányuk a várható élettartamon belül csökken, valamint (2) a betegség idejének viszonylagos megnyúlása (relative expansion of morbidity), amikor betegen eltöltött évek száma csökken, de arányuk a várható élettartamon belül nő (*Mathers–Robine, 1993*).

Az idős és a legidősebb életkorok halandóságának, illetve az egészségesen leélendő évek alakulásának beható vizsgálata egyelőre az alacsony halandóságú országokra korlátozódik. A demográfusok számára – a természetes érdeklődés mellett – elméleti és módszertani kihívást jelent a 80 éven felüli népesség halandóságának (*Suzman–Willis–Manton, 1992; Kannisto, 1994; Manton–Vaupel, 1995*), vagy a százévesnél idősebb „matuzsálemek” demográfiai jellemzőinek elemzése, modellezése és előrejelzése (*Perls, 1999*). Egyre nyilvánvalóbb ugyanakkor a kutatók növekvő érdeklődése a fejlődő világ,³⁶ illetve a magas halandóságú országok³⁷ népességének demográfiai öregedése iránt, és előbb-utóbb többet fogunk tudni a világ e kevésbé szerencsés helyzetű országaiban élő idős emberek halandóságáról is.

2. A vén Európa

Európa népességének körülbelül 20%-a legalább hatvan éves, és ez az arány 2020-ig várhatóan 25%-ra nő. A halandóság tekintetében erős szélsőségek jellemzik a kontinens országait. Az 1950-es évek elején a törésvonal egyértelműen az észak-nyugati országok (Anglia, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, Izland, továbbá a skandináv államok) és Európa többi része között húzódott, viszonylag magas halandóságával csupán Írország és – a nem skandináv – Finnország jelentett kivételt. A közép-, illetve a dél-európai országok közül viszont Svájc és Görögország tűnt ki Dániához hasonlóan kedvező halandóságával. Az 1960-as évek közepéig a kontinensen belüli különbségek látványosan csökkentek, mindenekelőtt a magas halandóságú déli (Jugoszlávia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország) és szerényebb mértékben a közép-európai államok (Ausztria, Lengyelország, Magyarország, Németország) javuló életkilátásai következtében.

A hatvanas években mintegy varázsütésre és feltűnően „rendszer-specifikusan” változott meg az európai helyzetkép. A szocialista országok kivételével minden alacsony szintről induló országban folytatódott a várható élettartamok lendületes emelkedése. 1960–64 és 1980–84 között Portugáliában például közel kilenc évvel nőtt a férfiak születéskor várható élettartama, de Spanyolországban, sőt a magasabb szintről induló Görögországban is 4–5 éves javulást értek el. A szerencsésebb országokban sem maradt abba a halandóság csökkenése, bár az ütem mérséklődött. Új törésvonal alakult ki, az észak-nyugat–dél-keleti helyett élesen kirajzolódott a kelet-nyugati határ. Az 1980-as évekig mégsem került reflektorfénybe a halandóság nagysága „mint a kultúra indexe”. Nyugat-Európa nem vett tudomást a kontinens keleti

³⁶ A fejlődő országokban – a termékenység csökkenéséhez hasonlóan – sokkal sebesebb tempóban, jóval rövidebb idő alatt zajlik a várható élettartam növekedése és az öregedés, mint ahogy az Európában történt. Franciaországban 115 év (1865–1980) alatt nőtt az idős népesség aránya 7%-ról 17%-ra. Kínában az előreszámítások szerint mindössze 27 év (2000–2027) kell ahhoz, hogy a hatvan éven felüliek aránya 10%-ról 20%-ra nőjön. 2020-ban várhatóan több, mint egy milliárd hatvan éven felüli ember fog élni a Földön, közülük mintegy 700 millió a fejlődő országokban. A világ tíz legtöbb idős népességet számláló országa között lesz Kína, India, Indonézia, Brazília és Pakisztán. <http://www.who.ch>

³⁷ A két országcsoporthoz nem teljesen felel meg egymást. Az 1990-es évek végén az össznépesség (férfiak és nők együttvéve) születéskor várható átlagos élettartama több, mint húsz fejlődő országban haladta meg a 72 évet (a WHO adatai szerint: Argentína 73, Costa Rica 77, Jamaica 75, Koreai Köztársaság 72, Kuba 76, Malaysia 72 és Sri Lanka 73), míg a közép- és kelet-európai országokra inkább a 70 év körüli átlag jellemző.

feléről, míg a szocialista országokban minden negatív társadalmi jelenség tabunak számított. Magyarországon (és talán sorstársainknál is) csak szigorúan titkos jelentések készültek, és amikor ezek – még a rendszerváltás előtt – napvilágra kerülhettek, arra kellett rádöbbernünk, hogy nálunk a legaggasztóbb a helyzet. Csak a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása után, az utódállamokról nyert adatokból tudhattuk meg – szomorú vigasz –, hogy tőlünk keletre még annál is rövidebb ideig élnek az emberek, mint amit (az esetleg kozmetikázott adatok alapján) tudni véltünk (1. táblázat).

1. Európa egyes országaiban a férfi és a női népesség különböző életkorokban várható élettartamai (év) a férfiak 65 éves korban várható élettartama szerint csökkenő sorrendben

Ország	0 éves		1 éves		15 éves		45 éves		65 éves		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Svájc	CH	76,1	82,2	75,4	81,5	61,7	67,7	33,4	38,6	16,5	20,5
Izland	IS	76,9	81,5	76,3	80,8	62,5	67,0	33,8	37,7	16,4	19,8
San Marino	SM	76,4	82,7	76,1	82,6	62,5	68,9	34,0	39,4	16,4	20,8
Görögország	GR	75,3	80,6	74,8	80,1	61,1	66,3	32,9	37,1	16,3	18,8
Svédország	SE	76,7	81,8	76,0	81,1	62,2	67,2	33,3	37,9	16,2	19,9
Franciaország	FR	73,9	81,9	73,3	81,2	59,5	67,4	31,9	38,5	16,1	20,6
Spanyolország	ES	74,3	81,5	73,8	80,9	60,1	67,2	32,4	38,1	16,0	19,8
Norvégia	NO	75,5	81,3	74,9	80,6	61,0	66,7	32,7	37,5	15,7	19,6
Ausztria	AT	74,8	80,9	74,2	80,3	60,3	66,4	31,9	37,1	15,6	19,2
Belgium	BE	74,8	81,1	74,2	80,4	60,4	66,7	32,1	37,6	15,6	19,8
Ciprus	CY	75,0	80,0	74,6	79,6	60,8	65,7	32,7	36,5	15,6	18,4
Olaszország	IT	74,6	81,0	74,2	80,5	60,4	66,7	32,2	37,5	15,5	19,4
Németország	DE	74,0	80,3	73,4	79,6	59,6	65,8	31,3	36,6	15,1	18,8
Luxemburg	LU	73,5	79,6	72,8	79,1	59,1	65,3	30,9	36,3	15,0	19,0
Finnország	FI	73,5	80,8	72,8	80,1	59,0	66,3	30,9	37,1	14,9	19,1
Nagy-Britannia	GB	74,3	79,5	73,8	78,9	60,0	65,1	31,5	35,9	14,8	18,3
Dánia	DK	73,7	78,6	73,1	78,0	59,3	64,2	30,9	35,1	14,7	18,0
Málta	MT	74,4	80,1	74,0	79,3	60,2	65,5	31,7	36,1	14,5	17,9
Hollandia	NL	74,7	80,4	73,7	79,3	59,9	65,4	31,1	36,3	14,4	18,6
Portugália	PT	71,7	78,8	71,2	78,3	57,6	64,6	30,4	35,7	14,4	17,9
Szlovénia	SI	71,1	78,7	70,5	78,0	56,7	64,2	28,9	35,1	13,8	17,5
Bosznia-Hercegovina	BA	69,7	75,2	70,0	75,3	56,4	61,6	28,3	32,5	13,5	15,4
Jugoszlávia	YU	69,9	74,7	70,2	74,7	56,5	61,1	28,4	32,1	13,5	15,2
Csehország	CZ	71,1	78,1	70,5	77,4	56,8	63,6	28,5	34,4	13,4	16,9
Írország	IE	72,5	78,1	72,0	77,5	58,3	63,7	29,8	34,5	13,4	17,0
Lengyelország	PL	68,9	77,3	68,6	77,0	54,8	63,2	27,4	34,2	13,4	17,0
Litvánia	LT	66,5	76,9	66,2	76,5	52,6	62,8	26,5	34,2	13,4	17,4
Macedónia	MK	70,0	74,7	70,6	75,4	57,0	61,8	28,6	32,8	13,3	15,6
Horvátország	HR	69,3	77,2	69,0	76,7	55,2	63,0	28,0	33,9	13,1	16,5
Szlovákia	SK	68,6	76,7	68,3	76,3	54,6	62,6	26,8	33,5	12,8	16,3
Románia	RO	65,5	73,3	66,1	73,8	52,8	60,4	25,9	31,8	12,7	15,3
Törökország	TR	66,5	71,2	68,7	72,9	55,3	59,3	27,8	31,0	12,7	14,3
Észtország	EE	64,4	75,5	64,0	75,1	50,5	61,5	24,4	32,9	12,3	16,4
Bulgária	BG	67,2	74,4	67,7	74,5	54,2	60,9	26,5	32,0	12,2	14,9
Magyarország	HU	66,3	75,1	65,9	74,7	52,2	60,9	24,9	32,2	12,1	15,8
Oroszország	RU	61,3	72,9	61,5	73,0	48,0	59,5	23,5	31,4	11,6	15,3
Ukrajna	UA	62,8	73,2	62,9	73,1	49,5	59,6	23,9	31,2	11,5	14,9
Fehéroroszország	BY	62,7	74,4	62,6	74,0	49,0	60,4	23,3	31,9	11,4	15,6
Lettország	LV	64,1	75,5	64,2	75,5	50,7	61,9	24,8	33,5	11,3	17,3
Moldova	MD	62,9	70,4	63,3	70,7	50,0	57,2	23,9	28,9	11,2	13,5
<i>Terjedelem, év</i>		<i>15,6</i>	<i>12,3</i>	<i>14,8</i>	<i>11,9</i>	<i>14,5</i>	<i>11,7</i>	<i>10,7</i>	<i>10,5</i>	<i>5,3</i>	<i>7,3</i>
<i>Súlyozatlan átlag, év</i>		<i>70,9</i>	<i>78,0</i>	<i>70,6</i>	<i>77,6</i>	<i>57,0</i>	<i>63,9</i>	<i>29,3</i>	<i>34,9</i>	<i>14,1</i>	<i>17,6</i>
<i>Szórás, év</i>		<i>4,6</i>	<i>3,3</i>	<i>4,3</i>	<i>3,0</i>	<i>4,2</i>	<i>2,9</i>	<i>3,3</i>	<i>2,6</i>	<i>1,6</i>	<i>1,9</i>
<i>Relatív szórás, %</i>		<i>6,5</i>	<i>4,2</i>	<i>6,0</i>	<i>3,8</i>	<i>7,3</i>	<i>4,5</i>	<i>11,1</i>	<i>7,4</i>	<i>11,7</i>	<i>11,1</i>

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1999, KSH 2000.

A negyven ország várható élettartamainak súlyozott átlaga minden bizonnyal alacsonyabb lenne, mint a táblázatban szereplő súlyozatlan átlag, hiszen a legnépesebb országok jellemzően a sor közepén – és különös tekintettel Oroszországra – a végén helyezkednek el. Az első húsz hely közül egyetlen egy sem jutott valamelyik volt szocialista országnak, viszont a rangsor második felében Írország és Törökország kivételével csak sorstársainkat találjuk. A férfiak várható élettartamai minden vizsgált életkorban nagyobb országok közötti szóródást mutatnak, mint a nőké. Ez összhangban van azzal a megfigyeléssel, hogy szinte bármilyen társadalmi (biológiai, földrajzi stb.) csoportokat képezzünk is, a férfiak életkilátásai minden csoportképző ismérv szerint nagyobb eltéréseket fognak mutatni, mint a nőké.³⁸ Ami témánkat, az idősök halandóságát illet, érdemes szemügyre venni, hogy a felnőtt életkorokban jóval nagyobb országok közötti különbségeket találunk (természetesen a relatív szórás alapján), mint a születéskor, vagy akár a 15 éves életkorban várható élettartam esetében. Ez egyértelműen arra utal, hogy az egyes országok eltérő gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jellemzői különösen a felnőttek és az idősök életkilátásait befolyásolják. Az okok sokrétűek, közülük két tényezőcsoportra hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt az iskolázottság, az életmód, a lakó- és munkahelyi minőség, a stressz és az orvosi ellátás kedvező, vagy egészségkárosító hatása nem azonnal, hanem időbeli késleltetéssel érvényesül, akkor viszont halmozottan, hiszen a közbenső évek nem múlnak el nyomtalanul. Másrészt a szocialista országok jelentős eredményeket tudtak felmutatni a csecsemő-, gyermek- és ifjúságvédelem terén.

A magyarországi adatokat a legjobb eredményt felmutató országhoz viszonyítva azt tapasztaljuk, hogy a születéskor várható élettartam a férfiaknál 10,6 évvel, a nőké 7,6 évvel marad el a csoport-maximumtól. Még 45 éves életkorban is nagyobb a férfiak hátránya (9,1 év a nők 7,2 évével szemben), ám 65 éves életkorban meglepően kiegyenlítődik, sőt, megfordul a helyzet. A 65 éves magyar férfiak 12,1 éves várható élettartama 4,4 évvel kevesebb ugyan, mint svájci kortársaiké, viszont a 65 éves magyar nők kereken 5 évvel maradnak el a dobogós San Marinótól. A korábban említett nagyhorderejű folyamatok (öregedés, magas halandóság) mellett a két nem halandóságának életkoronként eltérő alakulása is indokoltá teszi az idősök életkilátásainak behatóbb elemzését.

3. A halandóság Magyarországon

Az itt felhasznált adatok legértékesebb forrását Valkovics Emilnek az 1946-tól 1996-ig terjedő időszak minden egyes évére kiszámított rövidített keresztmetszeti (transzverzális) halandósági táblái jelentik.³⁹ A részletekben is rendkívül gazdag táblázatok közül mi itt mindössze a

³⁸ A férfi és a női halandóság közötti eltérés biológiai és társadalmi meghatározottságának gazdag irodalmából lásd például *Waldron, 1985*.

³⁹ Az egyelőre kézirat formában meglévő anyag egy részének átadásáért ezúton is hálámat fejezem ki Valkovics Emil professzor úrnak, aki már nem érthette meg e kötet megjelenését.

teljes férfi és a teljes női népesség elhalálozási valószínűségeivel számolunk. Ami az 1996–1999 közötti éveket illeti, forrásként a Demográfiai Évkönyvek szolgáltak. Az 1995–1996, illetve az 1996–1997 közötti változást azonos forrásból származó adatokból számoltuk. A vizsgált időszakot 1954–1999-re rövidítettük, mert a korábbi évekre vonatkozóan nem minden esetben álltak rendelkezésre megfelelő korcsoport szerinti bontásban az adatok.

3.1. A hazai halandóság alakulásának háború utáni szakaszai

A második világháborút követő fél évszázad a hazai halandóság alakulása szempontjából két fő szakaszra osztható (Valkovics, 1999). Az első az 1946 és 1966 közötti szakasz, amikor mind a férfi, mind a női halandóság látványosan javult. A második 1967-ben kezdődött, amikor megtört a lendület: a női népesség halandóságának csökkenése jelentősen lelassult, a férfiak halandósága pedig emelkedni kezdett. A váltás hasonlóan és nagyjából egyszerre következett be a többi volt szocialista országban is, ami – jelentős késéssel ugyan, de – élénk érdeklődést váltott ki a kutatók körében Kelet- és Nyugat-Európában (Boys–Foster–Józan, 1991; Okólski, 1993, 1994; Bobak–Marmot, 1996), sőt, a tengeren túl is.⁴⁰

A hatvanas évek közepe a születéskor várható átlagos élettartam változásának iránya és üteme szerint jelent szakaszhatárt. A születéskor várható átlagos élettartam kétségtelenül a legkifejezőbb és egyben a legtömörebb mérőszáma a halandóságnak, amelyet a születéstől a halálig (általában száz éves korig) tartó életkorok elhalálozási valószínűségeiből számítunk, azok függvényeként, eredőjeként kapunk. A számításnál azzal az egyszerűsítő feltételezéssel élünk, hogy a korévenkénti elhalálozási valószínűségek egymástól függetlenek. Azt állítjuk tehát, hogy például a gyermekkorúak halandósága független a csecsemőhalandóságtól, az idősek halandósága nem függ a középkorúak halandóságától stb. Kényszerű feltételezésről van szó, amelyre azért van szükség, mert egyrészt nem ismerjük az összefüggések részleteit, másrészt egyelőre megoldhatatlan feladatnak tűnik a függetlenség hipotézise nélküli modellezés (Pollard, 1992). Valójában kétféle összefüggés is fennáll az egyes életkorok, korcsoportok halandósága között. Az egyik a történelmi, naptári vagy keresztmetszeti (transzverzális) összefüggés. Ez azt jelenti, hogy az egy időben élő korosztályokat időről időre hasonló, kedvező vagy kedvezőtlen hatás éri (bő termés, gazdasági fellendülés, illetve járvány, háború), és emiatt párhuzamosan változik, javul vagy romlik a halandóságuk. A másik típusú összefüggés a generációs/kohorsz (longitudinális vagy szelekciós) hatás. Erre vonatkozóan példaként említhető, hogy ha egy adott évben született gyermekek csecsemőhalandósága látványosan csökken az előző generációéhoz képest, akkor a gyer-

⁴⁰ A kilencvenes években megélénkült az érdeklődés a közép- és kelet-európai országok iránt. Korábbi ismeretek híján a kutatók hajlamosak döntően a rendszerváltás okozta sokknak tulajdonítani a volt szocialista országok magas morbiditási és mortalitási rátáit, mintha korábban minden rendben lett volna. (Lásd például annak a 2000. májusában Budapesten tartott NATO-kutatócsoport tanácskozásnak az előadásait, amelyen a Közép- és Kelet-Európában egyre gyakoribb szívkoszorúér-megbetegedésekről volt szó, <http://www.sote.hu/magtud.>)

mekkori halandóságuk várhatóan magasabb lesz, mint a náluk idősebbeké volt, mivel a viszonylag esendőbbben világra jöttek magasabb halandósága későbbre tolódik.

Amikor halandósági táblákat számolunk, akár az egy időben együtt élő valamennyi korosztály egy adott naptári évben tapasztalt halandósága alapján (keresztmetszeti vagy transzverzális táblák), illetve az egy időben született egyetlen korosztály élete – mintegy száz év – során tapasztalt halandósága alapján (longitudinális vagy kohorsz táblák), az eredmény mindig magában foglal történelmi és generációs hatásokat is. Mindebből az következik, hogy az egyes korcsoportok halandóságának párhuzamos történelmi alakulása se nem meglepő, se nem törvényszerű. Ismeretes, hogy a hazai halandóság romlása főképp a középkorú férfiak halandóságának emelkedésében mutatkozott meg. Kérdés ugyanakkor, vajon melyik volt a legidősebb érintett korcsoport, és hogyan alakult a náluk idősebbek halandósága? Miben tért el a hasonló korú nők életesélyeinek változása a férfiakétól? Hogyan tudjuk ennek alapján finomítani a háború utáni időszak szakaszolását a halandóság alakulása szempontjából? A tanulmányban ezekre a kérdésekre is keressük a választ.

Ennek érdekében nemcsak az egyes életkorokban várható élettartamok időbeli alakulását vizsgáljuk. Azok ugyanis nem tájékoztatnak arról, hogy az összetevők (a korszpecifikus elhalálozási valószínűségek) milyen irányban és milyen mértékben alakítják az élettartamot.⁴¹ Az egyes életkorok elhalálozási valószínűségei egymással ellentétesen is változhatnak, a várható átlagos élettartam ezen változások eredője. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy a hatvanas évek közepén „mindössze” az történt, hogy a magasabb életkorokban korábban megindult kedvezőtlen folyamatokat a gyorsan javuló csecsemő- és gyermekkorú halandóság már nem tudta ellensúlyozni, így felszínre került a jéghegy csúcsa. A jelen tanulmány egyrészt ezt a hipotézist, másrészt az idős férfiak és nők különböző életkorokban mért életkilátásainak változását vizsgálja egy viszonylag hosszú időszak (1954–1999) halandósági mutatóinak (korszpecifikus elhalálozási valószínűségek és különböző életkorokban várható élettartamok) alakulása alapján.

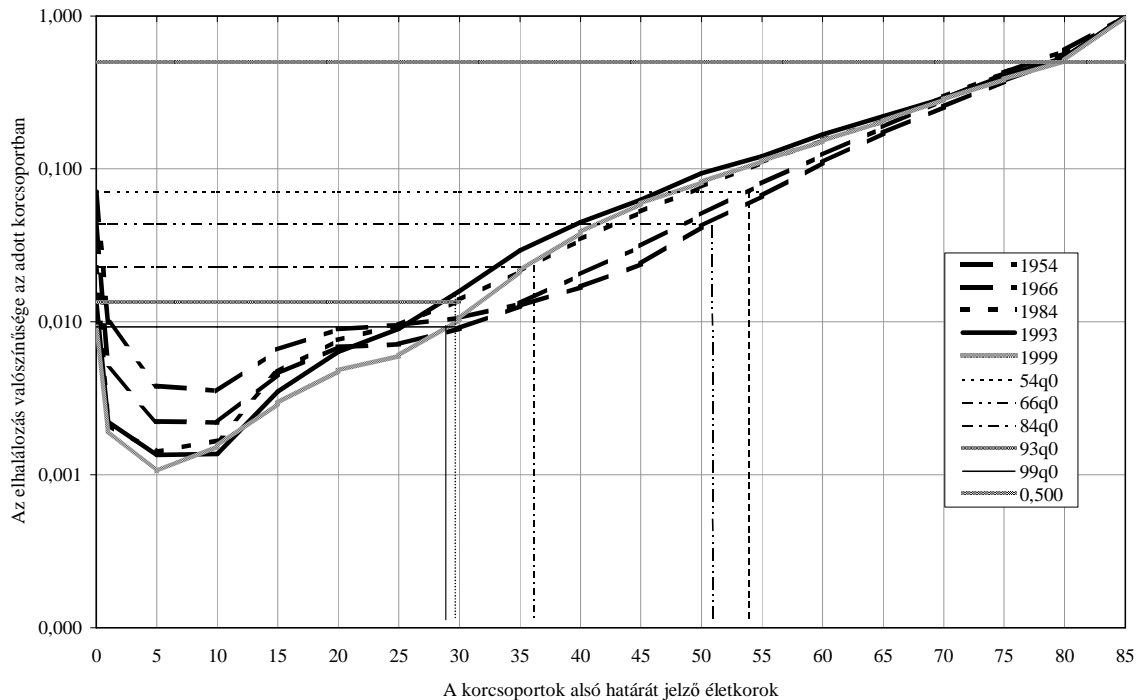
3.2. A férfiak és a nők elhalálozási valószínűségei a születéstől 85 éves⁴² életkorig

A vizsgált időszakot első lépésben négy szakaszra bontjuk: 1954–1966, 1966–1984, 1984–1993 és 1993–1999. A két szélső és a kiemelt közbenső évek korcsoportonkénti elhalálozási valószí-

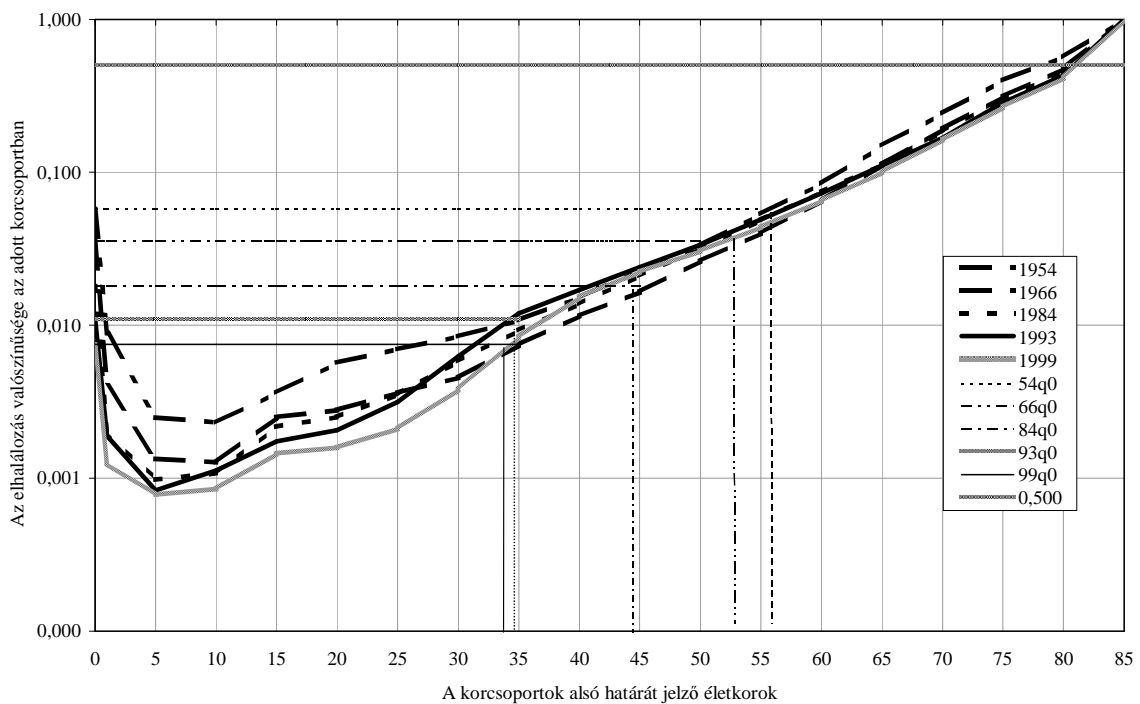
⁴¹ A születéskor várható élettartam és az egyes életkorok (a nulla évesektől az életkor legfelső határáig, általában száz éves korig) elhalálozási valószínűségei egymással egyenértékű mérőszámok a halandóságnak, mivel a várható élettartam és az elhalálozás valószínűségei között függvényeszerű a kapcsolat. Az összefüggés természetesen fordított: minél magasabbak az elhalálozás valószínűségei – ceteris paribus – annál rövidebb a várható élettartam és fordítva. *A halandóság javulását a várható élettartam növekedése, illetve az elhalálozás valószínűségének csökkenése, míg a halandóság romlását a várható élettartam csökkenése, illetve a halálozási valószínűségek növekedése jelzi.*

⁴² Mivel igen kevesen élnek túl a 85. életévüket, a 85 évesek elhalálozási valószínűségét további életkori bontás nélkül az élet legfelső határáig 1-nek tekintjük és nem elemizzük, illetve csak a 85 éves életkorban várható élettartamot vizsgáljuk. Az *I.* és *II. ábra* a 85. életév utáni időszakot nem ábrázolja (az élet felső határánál torzít).

nűséget az I. és a II. ábra mutatja. Az 1966-os év szerepeltetését az indokolja, hogy eddig tartott a születéskor várható élettartam látványos emelkedése. Ezután hosszú ideig romlott a halandóság, mélypontja 1984-re tehető. 1993 pedig újabb lokális minimumot jelentett.

I. A férfi népesség korcsoportonkénti (0, 1–4, 5–9, 10–14 ... 75–79, 80–84, 85–X) elhalálozási valószínűségei az 1954 és 1999 közötti években

II. A női népesség korcsoportonkénti (0, 1–4, 5–9, 10–14 ... 75–79, 80–84, 85–X) elhalálozási valószínűségei az 1954 és 1999 közötti években

Az ábrázolt korcsoportok az élet elejének és végének kivételével öt évesek. A kiemelkedő csecsemőhalandóság miatt a 0 éveseket az összevont halandósági táblák is külön kezelik.⁴³ A születést követő első évben az esendőség nagyságát és jelentős javulását oly módon is érzékeltetjük, hogy a grafikonokról leolvasható az a felnőtt életkor, amelyben a halandóság eléri a csecsemőkori elhalálozás valószínűségeit (q_0). A férfiaknál ez rendre alacsonyabb, a nőknél magasabb életkorokban következik be. 1966-ban az újszülöttek halandósága még az 50–54 évesek elhalálozási valószínűségeihez közelítő értéket mutatott mindkét nem esetében. 1984-re a középkorú férfiak erősen, a középkorú nők kevésbé romló halandósága és az élet kezdetének jóval kisebb kockázata miatt a férfiak már 35–39, a nők 40–44 életkorban elérik a 0 évesek elhalálozási valószínűségét. 1999-ig lényegében csak a csecsemőhalandóság javulásának tudható be, hogy a férfiaknál már a 25–29, a nőknél a 30–34 évesek továbbélési esélyei hasonlóak az újszülöttekéhez.

A görbék mélypontja, a legkedvezőbb halandósági mutatók az 5–9 és a 10–14 évesek korcsoportjában találhatók. Ebben az esetben azzal az örömteli nehézséggel találjuk magunkat szemben, hogy a statisztikai értelemben kisszámú haláleset (1999-ben az 5–9 évesek közül 63 fiú és 47 lány, a 10–14 évesek közül 98 fiú és 49 lány) évenkénti ingadozása miatt nagy a hiba lehetősége. Ezért nem vonhatunk le messzemenő következtetést abból az egyetlen – egyébként feltűnő – adatból, hogy 1999-ben a 10–14 éves fiúk halandósága magasabb volt, mint 1993-ban.

A 15–29 éves fiatalok életesélyei nemenként jelentősen eltérően alakultak. A férfiaknál csak 1966-ig javult a helyzet, akkor is kevésbé, mint a nőknél. A fiatal nők halandósága mindvégig csökkent, bár egyre lassabban. 1954-ben a fiatal férfiak halandósága 1,4–1,8-szorosa volt a fiatal nőkének, 1966-tól viszont minden vizsgált időszakban a kétszeresét, esetenként a háromszorosát is meghaladta. Nem feladata ennek a tanulmánynak a fiatalkori halandóságot alakító tényezők vizsgálata, a nemek közötti óriási különbséget mégis fontosnak tartjuk kiemelni. Magasabb életkorokban sehol nem találunk ilyen nagymértékű relatív eltérést, és ez a tény nemigen ismert, pedig ennek is szerepe van abban, hogy a születéskori fiú-többlet a 35–39 éves életkorig eltűnik.

A derékhadat alkotó (30–59 éves) férfiak igen magas és 1966–1993 között emelkedő, majd alig javuló halandósága közismert. Az azonban ritkán hangzik el, hogy ebben az életszakaszban a nők életesélyei is rosszabbak ma, mint 1966-ban voltak. Valójában ezért kisebbek itt a két nem közötti eltérések, mint a fiatalok körében. A középkorú férfiak halandósága 1954-ben legfeljebb a másfélszerese, 1999-ben valamivel több, mint két és félszerese volt a nőkének.

Az elhalálozási valószínűségek értékének nagysága az életkor előrehaladtával a biztos bekövetkezés, vagyis az 1 felé tart. Mivel ez a férfiakra és a nőkre egyaránt vonatkozik, a nemek közötti halandósági különbség az idősök körében természetesen kisebb, mint a fiatalok, vagy a középkorúak esetében. A naptári idő múlásával azonban magasabb életkorban is megfigyelhető a férfiak és a nők közötti különbség növekedése (2. táblázat és III. ábra). Míg 1954-ben a 60–84

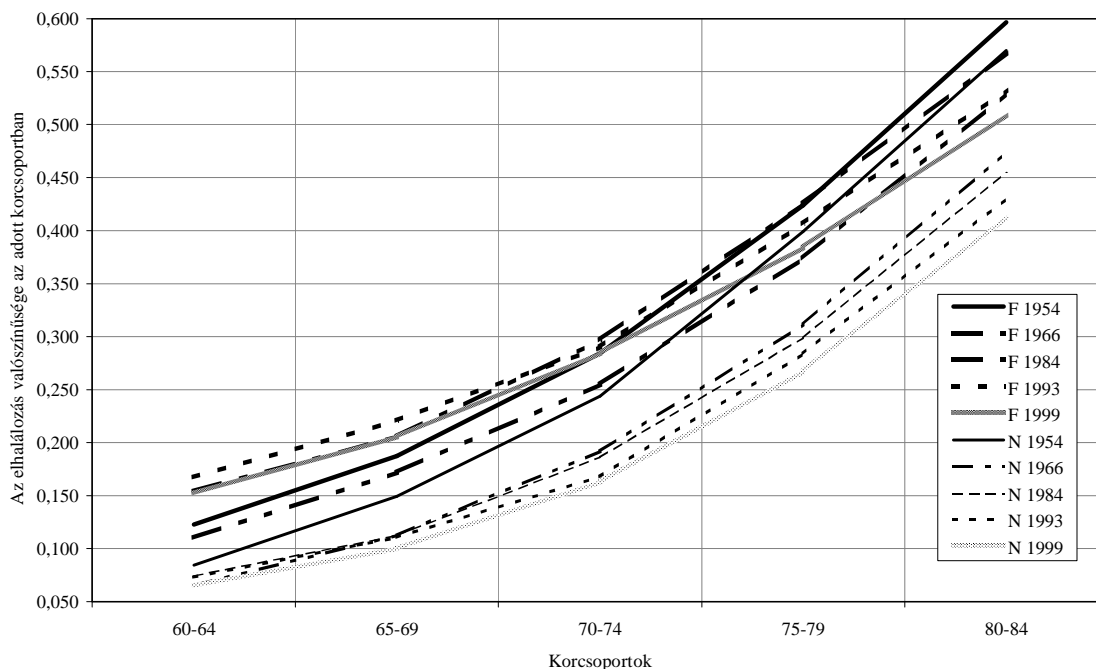
⁴³ Ebből adódik, hogy a következő korcsoport csak négy évet fog át: 1–4 évesek.

éves férfiak elhalálozási valószínűsége 10–50 százalékkal haladta meg a nőké, 1999-ben 20–130 százalék közötti az eltérés.

2. A férfiak és a nők elhalálozási valószínűségei 60-84 éves életkorban

Életkor	1954	1966	1984	1993	1999
Férfiak					
60–64	0,12296	0,11030	0,15401	0,16732	0,15229
65–69	0,18715	0,17200	0,20573	0,22090	0,20564
70–74	0,28448	0,25496	0,29687	0,29039	0,28435
75–79	0,42364	0,37409	0,42550	0,40670	0,38434
80–84	0,59636	0,52972	0,56772	0,53267	0,50939
Nők					
60–64	0,08441	0,06509	0,07433	0,07314	0,06494
65–69	0,14933	0,11256	0,11223	0,11075	0,10016
70–74	0,24374	0,19184	0,18621	0,16798	0,16291
75–79	0,39890	0,31184	0,29916	0,28407	0,26770
80–84	0,56987	0,47416	0,45519	0,43054	0,41309
Férfiak–Nők					
60–64	0,03855	0,04521	0,07968	0,09418	0,08736
65–69	0,03782	0,05944	0,09350	0,11015	0,10547
70–74	0,04074	0,06312	0,11066	0,12242	0,12144
75–79	0,02474	0,06225	0,12634	0,12263	0,11664
80–84	0,02649	0,05556	0,11253	0,10213	0,09630
Férfiak/Nők					
60–64	1,4567	1,6945	2,0721	2,2876	2,3453
65–69	1,2533	1,5281	1,8331	1,9945	2,0530
70–74	1,1671	1,3290	1,5943	1,7288	1,7455
75–79	1,0620	1,1996	1,4223	1,4317	1,4357
80–84	1,0465	1,1172	1,2472	1,2372	1,2331

Forrás: Saját számítások Valkovics Emil (kézirat) és a Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

III. A 60 és 85 év közötti férfiak és nők elhalálozási valószínűségei az 1954 és 1999 közötti években

Az I. és a II. ábrán a 0,500 értéknél végigfutó vízszintes egyenes az elhalálozás és a továbbélés azonos valószínűségét jelzi.⁴⁴ Az esélyek kiegyenlítődése a férfiaknál mindvégig a 80–84 éves életkor között következik be, míg a női népesség esetében 1966 óta folyamatosan valahol 85 év felett (III. ábra).

3.3. Évenkénti változások

Mi történt vajon a szakaszhatárként megjelölt évek közötti időszakokban? Az egyes kor(csoport)specifikus elhalálozási valószínűségekben évenként bekövetkezett számszerű változásokat nehéz követni. Az áttekintés megkönnyítése érdekében készült a IV. és V. ábra. A IV. ábra az évről évre bekövetkezett abszolút változásokat, az V. ábra a százalékos változásokat mutatja.⁴⁵ Az egyszerűség kedvéért a halandóság csökkenését és változatlan szintjét fehéren hagyott négyzettel, a kisebb-nagyobb emelkedést pedig világos-, illetve sötétszürke árnyalattal jelöltük.

Demográfusok körében vita van arról, hogy az abszolút vagy a relatív különbséget kell-e mérvadónak tekinteni. Tapani Valkonen finn demográfus például az abszolút különbség használata mellett érvelt, hiszen a várható élettartamot az befolyásolja.⁴⁶ Kétségtelen, hogy származtatott számokból (például megoszlási vagy dinamikus viszonyszámokból) nem szokás további viszonyszámokat képezni. A gond az elhalálozási valószínűségekkel az, hogy az egyes életkorok halandósága között nagyságrendi különbségek vannak, és ha csak az abszolút különbségeket nézzük, teljesen szem elől veszíthetjük az alacsony halandóságú életkorokban bekövetkezett változásokat. Úgy gondoltuk ezért, többet tudhatunk meg, ha mindkét típusú mutatót figyelembe vesszük.

Az ábrákon szembeötlő az erős naptári, vagy történelmi hatás. Vannak kiugró évek, amikor az együtt élő generációk majdnem mindegyikének javult, illetve majdnem mindegyikének romlott a halandósága. Sejtthetjük, de aligha tudtuk, mit jelentett 1956 a halandóság, főképp a 15–29 éves férfiak halandósága szempontjából. 1989 is mély nyomokat hagyott a legtöbb férfi és a legtöbb női generáció életkilátásain, pedig nem volt járvány. Az éves ingadozásokban ugyanis jelentős szerepet játszanak a járványok⁴⁷, bár nemcsak influenza-járványos években nőtt a halandóság. 1967-ben és 1974-ben nem volt sem influenza, sem

⁴⁴ Az ábrák függőleges tengelyének beosztása 10-es alapú logaritmikussal.

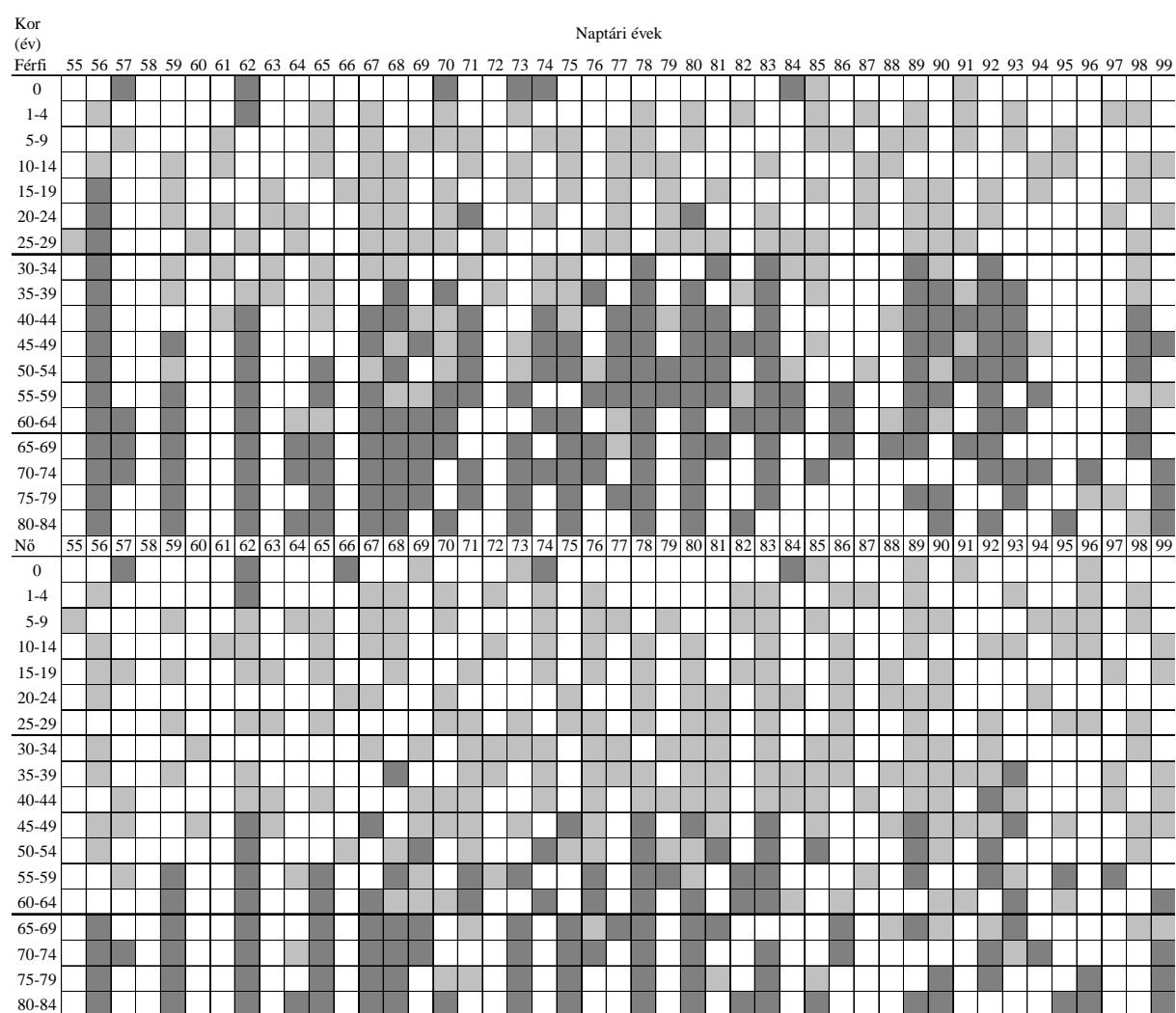
⁴⁵ Számjegyekkel csak a relatív változásokat tudtuk megjeleníteni, ezek a 100% feletti, egész számra kerekített értékek (V. ábra).

⁴⁶ Egy tudományos tanácskozás vitáján elhangzott érvelés (EAPS Workshop on Explanations for Differentials and Trends in Morbidity and Mortality, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany, 3–5 September 1998).

⁴⁷ Több, mint másfélmillió volt az influenzában megbetegedettek száma 1962, 1970, 1971 és 1975 folyamán, és 1968-ban is közel másfél millió (az 1950-es évekről nincs adatunk). Az influenzában meghaltak számát csak az 1970-es évektől ismerjük. Az 1970, 1971 és 1975 években több, mint ezer, az 1973, 1976, 1977, 1978, 1980, 1983, 1986 és 1992 években pedig 100 és ezer között volt az influenzában meghaltak száma. Egyéb betegségek járványos éveiről nincsen adatunk. Forrás: Statisztikai Évkönyvek.

forradalmi változás, még a gazdasági mutatók sem jeleznek rendkívüli változást, mégis romlott a halandóság.

Az ábrák oszlopait szemlélve azt láthatjuk, hogy 1967 lezárt egy olyan időszakot, amelyben egymást váltották a jó és a rossz évek. Ezután több egymás utáni évet ölelnek át a növekvő és a csökkenő halandóság periódusai. 1967-től kezdődően hosszú ideig minden évben romlott a halandóság. Gyakorlatilag 1983-ig csaknem szakadatlan volt ez a folyamat, amelyből a kivételesen kedvező 1972-es év szigetként emelkedik ki. 1984–1988 négy viszonylag jó évet jelentett, amit egy ötéves romló és egy négyéves javuló halandóságú időszak követett. Az 1994–1997 közötti évek különösen a férfiaknak kedveztek, ami új jelenség. Vizsgált időszakunk utolsó két évében ismét kedvezőtlenre fordult a változás.

IV. *Életkor(csoport)ok elhalálozási valószínűségének abszolút változása a megelőző naptári évhez képest (változatlan vagy csökkenő = fehér; növekedés 0,001 alatt = világosszürke; növekedés legalább 0,001 = sötétszürke)*

Kor (év)	Naptári évek																																																						
	Férfi	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99									
0			9					6									3			3	6										8	1								5															
1-4		3						23			15			3		15			23						4		9		6			15		19		8		6			9			24		9									
5-9			1					6			12		4		6	1	17				7	1			23	4	3					7	8			4	11		13			3			32										
10-14		10				11		2			7		8	12			3			9		3		22	1	2				4					9	11							9	6					44	10					
15-19		86				14			6		4	11	3		10			5		4		4		7		5				3		5			13	3		9		12					8										
20-24		81				3		3		5	2			10	1		1	18			8			6		3	16			12			4		13	11		6						2			0								
25-29		2	37				6		5		3			5	7	5	1		4				2	5		9	7	3		12	6	3				7	9	3									3								
30-34		21				9		3		4		7		10	5			9			5	4			16		17		10	2	2				11	6		11								3									
35-39		26				2			3	3		3		10		14		4			2	3	9		15	10		0	13		2				14	7	0	11	9							4									
40-44		23					2	10			6		10	11	2	0	8				7	2			6	9	3	13	3		11				0	6	4	9	11	6				6		3									
45-49		6				8		4				12	2	10	2	7			0	6	6			5	8		10	4	2	11		1				10	4	2	9	2	1				2	2									
50-54		8				2			5		4		1	6		2	3		2	7	4	1	5	9	4	8	6			4	1			1		7	1	4	8	4						2									
55-59		8				10			9		3		5	1	1	3	5		2		3	3	11	6	8	2	0	6	3		1				7	5		6			2					0	0								
60-64		6	3			12			8		1	1		6	2	2	1				2	6		0	9		8		3	4	4		2		0	4	0		2	4						2									
65-69		2	7			10			10		3	1		5	3	3	3			2	1	1	0	3		4	3		3		2			1	5			1	7							1									
70-74		5	2			8			10		1	8		8	3	4		4		3	1	1	1		3	2			1		1					4	2	1		2						2									
75-79		4				7			11			9		5	3	3		2		3		3		1	4		4				1						1	2			3			0	0		3								
80-84		1						5			11		0	8		5	3		2		3		4			3	0		1										2		1			1			0	1							
Nő	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99										
0								8					3		2					0	14										11	4						1		5				9											
1-4			1					23				4	3		0	3		7												8	16					5	3		14					13			7		9						
5-9		21						5			11		13	13		22	13		18				36		4	6		0			22	4		17						45	13				4	4	11		6						
10-14		20						28	0			19		2	19				7		19		4		15	34			8			19				13				14	4		36	3			6								
15-19		16	1					6			7	1		26		12			9		21		1	21		6		6	3		1			2			31								8		7								
20-24		16									1	3				4							13		5		14	9			3	4		2		2	1	12				11													
25-29									1				2	0		4								6	9		14		8	4		19		7	0		10			9			11					5	9		8				
30-34		10									5						6		10		1	2	2	11			6	8		6	2	13		10		2	4				9	2		6				10							
35-39											4							18			6	2		8		7	3	6		10	6						3	1	0	1		2	1	4	7	4	11			1	0				
40-44											3						2	4	5			5			5		6	5	3	1		1	1	3			1		7	5		15	3				6		4						
45-49											5	1					3						8		5	2	4		5		7	2		7			8	1		7		4			0	8	2	3	1	5		1		2	4
50-54											2						1		2	6		3			4	3	2		4	2	3	8			6			3				5	0			5				3					
55-59																																									0		6			4	1		2		6				
60-64																																										2	1	0	1	3					2				
65-69																																																			1	1			
70-74																																																				2			
75-79																																																				2			
80-84																																																					2		

V. Életkor(csoport)ok elhalálzási valószínűségének százalékos változása a megelőző naptári évhez képest
(változatlan vagy csökkenő = fehér, növekedés 5% alatt = világosszürke; növekedés legalább 5% = sötétszürke)

Annak a feltételezésnek az ellenőrzését, hogy a magasabb életkorokban már az 1960-as évek közepe előtt megkezdődött a halandóság emelkedése, az ábrák sorainak vizsgálata segíti. Akár az abszolút, akár a relatív változásokat nézzük, azt tapasztaljuk, hogy az időszak elejének rossz éveiben a halandóság emelkedése több idős korcsoportot is érintett. 1959-ben, 1962-ben és 1965-ben az ötven évnél idősebbek körében sok 5% fölötti elhalálzási valószínűség-emelkedést látunk. Ugyanakkor a jó években az idősek halandósága is csökkent. Egyedül az előjel-változások alapján tehát nem dönthető el a kérdés. Az viszont elég egyértelmű, hogy a jelentős időskori halandóság-emelkedés a történelmi idő múlásával ritkul. A relatív változások alapján már az 1970-es évektől, az abszolút változásokat nézve az 1980-as évek közepétől kezdve szemmel láthatóan szaporodnak az idős népesség halandóságának javulását jelző négyzetek. Az V. ábra egyértelműen mutatja, hogy a jelentős halandóság-emelkedés a

fiatalok és a középkorúak korcsoportjára tevődik át. Ez a tendencia mindkét nemnél megfigyelhető, a nőknél markánsabban, mint a férfiaknál.

Az epidemiológiai átmenet első és második szakasza, amelyet a magas csecsemőhalandóság, illetve az egész népességet fenyegető fertőző betegségekből eredő magas halálozás jellemez, Magyarországon is lezárult. A harmadik szakaszt az elfajulásos (degeneratív) megbetegedések okozta halandóság szintjének növekedése jellemzi, de csak a magasabb életkorokban, ezért a fejlett országokban az általános halandóság ezzel egyidejűleg javult. A negyedik szakaszban ezen betegcsoport okozta halandóság is csökken, és a legmagasabb életkorokban is nő a várható élettartam. Hazánkban másképp történt. A harmadik szakaszban nemcsak részarányát tekintve, és nemcsak az idősek körében nőtt meg a daganatos és a vérkeringési betegségek okozta halandóság, ezért az általános halandóság a férfiaknál romlott, a nőknél pedig alig javult. Bár az idősek halandósága viszonylagos – a naptári idő múlásával és a középkorúak helyzetéhez képest – javulást mutat, ez semmiképp nem jelenti, hogy Magyarországon is megkezdődött volna a negyedik szakasz.

3.4. Hullámzó trendek

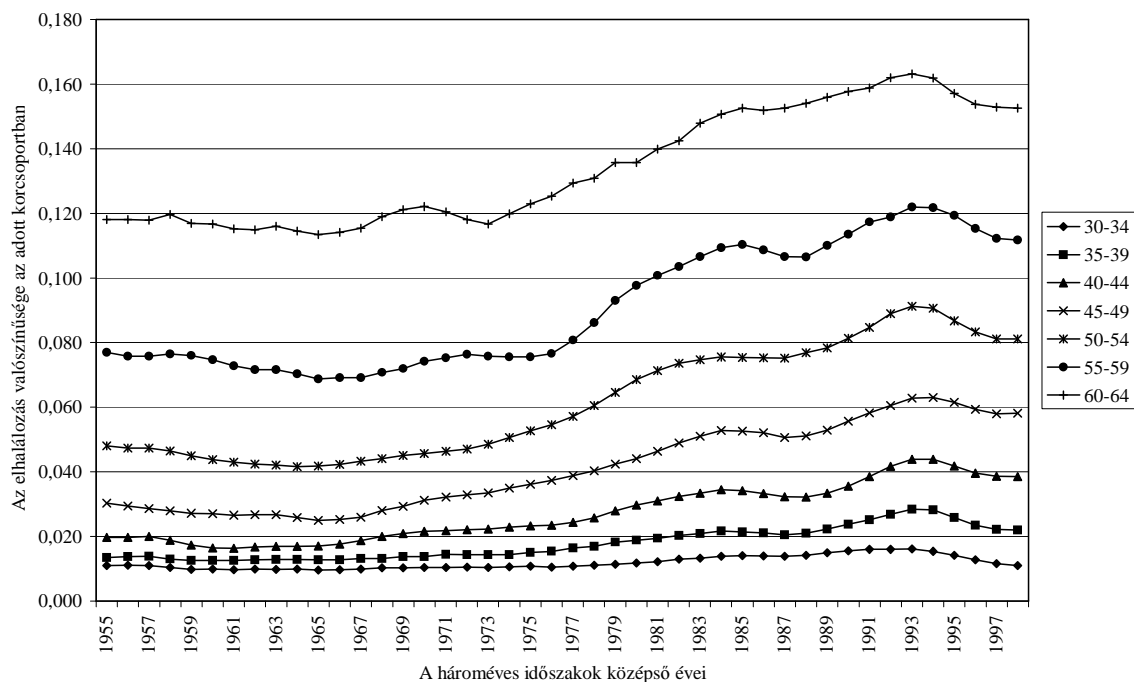
Ebben a fejezetben megkísérlünk határozott választ adni a korábban felvetett kérdésekre:

- (1) hogyan tudjuk finomítani a hazai halandóság háború utáni szakaszolását;
- (2) vajon a születéskor várható élettartam jelentős javulása az 1960-as évek közepe előtt csupán a látványosan javuló csecsemő- és gyermekhalandóságnak tudható be, miközben a közép- és időskorúak halandósága már akkor is emelkedett;
- (3) melyik volt az a legidősebb korosztály, amelynek – a középkorúakéhoz hasonlóan – az 1960-as évek közepe után jelentősen nőtt a halandósága;
- (4) milyen hasonlóságok és eltérések voltak e tekintetben a férfiak és a nők között?

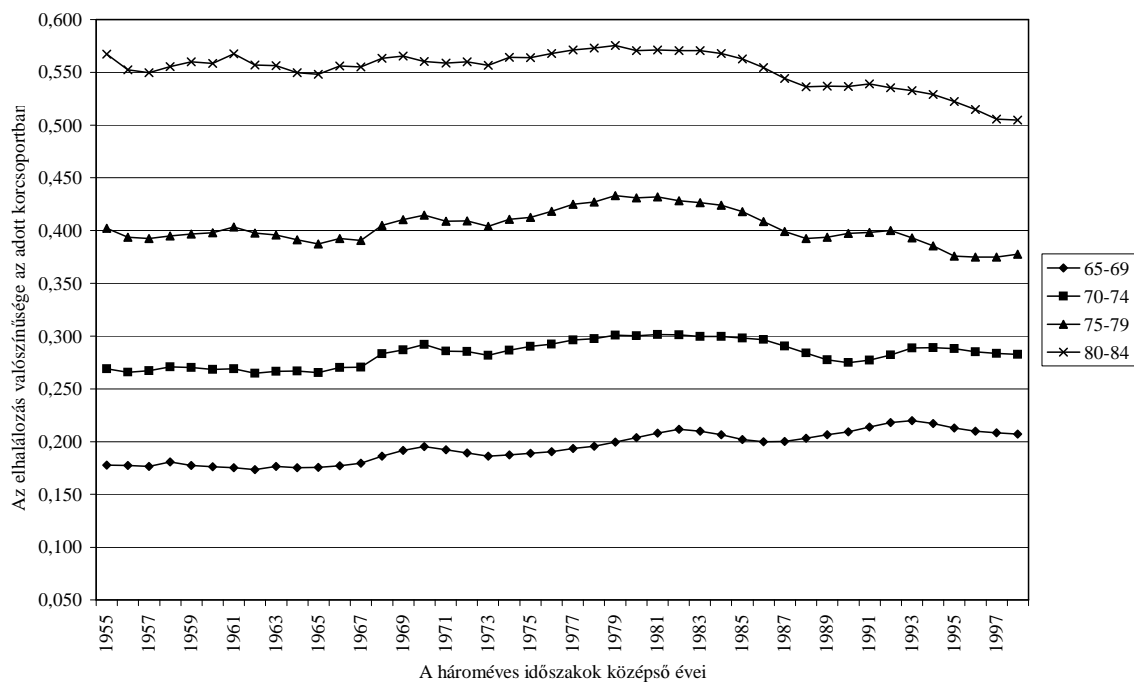
Segítségül a 30–84 éves férfiak és nők elhalálozási valószínűségeinek 1954–1999-es időszakra vonatkozó hároméves mozgó átlagait hívjuk. Ezek a trendek kisimítják a járványok vagy egyéb okok miatt rendkívüli évek okozta éves ingadozásokat, ugyanakkor nem akadályozzák meg a szakaszolás finomítását, és módot adnak a többi kérdés megválaszolására is. Az elhalálozási valószínűségek életkoronként nagyságrendekkel eltérő értékei miatt külön ábráztuk a 30–64 évesek és a 65–84 évesek trendjeit (*VI.–IX. ábrák*).

Az 1967-ben bekövetkezett változás abban az értelemben mind a négy ábra alapján megállapítható, hogy ekkor kezdődött a halandóság emelkedése. A korábbi időszakot azonban nem jellemezhetjük a halandóság egyöntetű javulásával. Bár a nők esetében minden 30–84 éves korosztály kedvezően érintett (az abszolút változás tekintetében a 60–64 éves nők életésélyei javultak a legjobban), a férfiaknál azonban csak a 30-64 éveseknek javultak (és korántsem jelentősen) az életésélyei. A náluk idősebb férfiak halandósága 1954–1966 között se

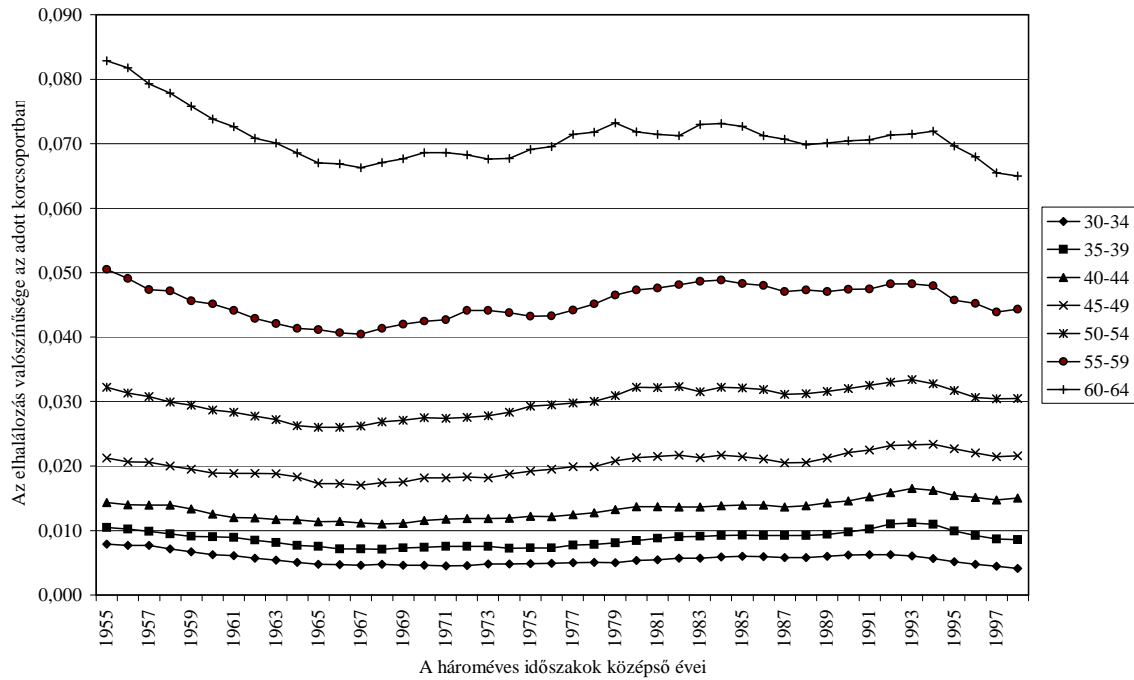
nem javult, se nem romlott. Az a feltételezésünk tehát, hogy a férfiak születéskori élettartamában bekövetkezett 4 éves növekedés (63,5-ről 67,5-re) 1954–1966 között az idősebb korosztályok növekvő halandóságának és a csecsemő- és fiatalkori halandóság látványos csökkenésének eredménye, nem állja meg a helyét. Ugyanakkor kétségtelen az a korábban nem ismert, vagy legalábbis nem hangsúlyozott tény, hogy a pozitív változástól a 65–84 éves férfiak kimaradtak.

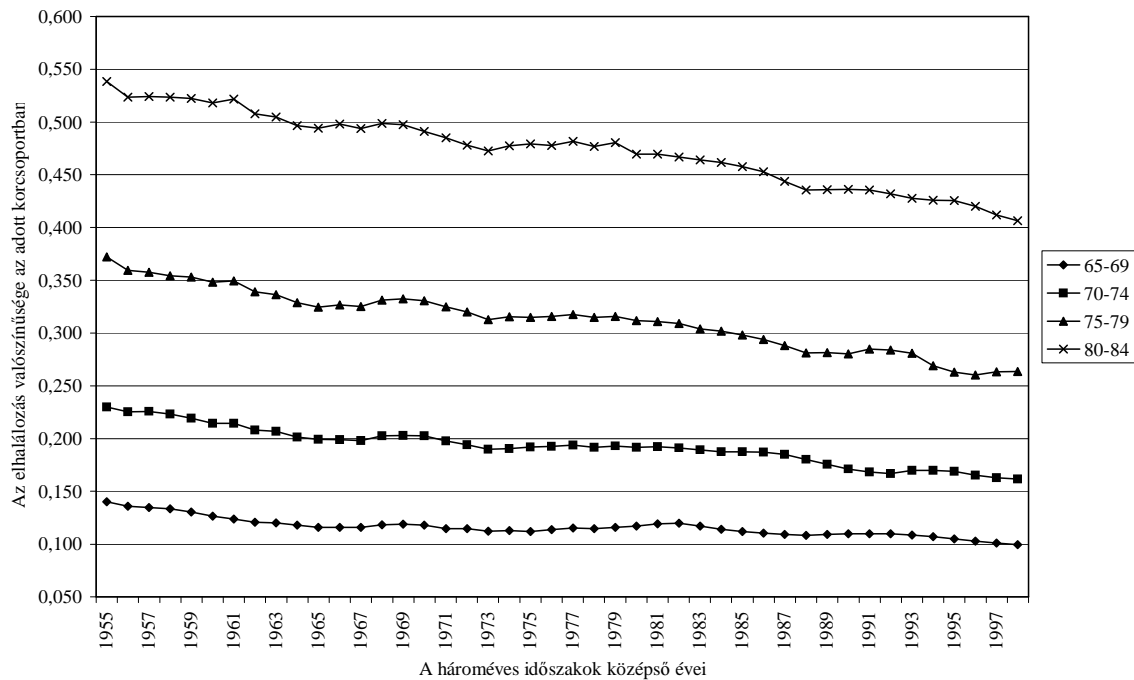
VI. A 30–64 éves férfiak elhalálozási valószínűségeinek hároméves mozgó átlagai

VII. A 65–84 éves férfiak elhalálozási valószínűségeinek hároméves mozgó átlagai

VIII. A 30–64 éves nők elhalálzási valószínűségeinek hároméves mozgó átlagai

IX. A 65–84 éves nők elhalálzási valószínűségeinek hároméves mozgó átlagai

Az 1967–1999 közötti időszak sem életkoronként, sem nemenként nem egységes. A 30–69 éves férfiak halandóságát hullámzásokkal tarkított emelkedő tendencia jellemzi 1994-ig. Az ekkor bekövetkezett enyhe javulásról egyelőre nem állapítható meg, hogy tartós lesz-e, vagy ismét átmeneti „megtorpanás”-ról van-e szó. Az 1999-es és az eddigi 2000-es adatok

alapján nem lehetünk optimisták. Ebben a korosztályban 1999-re csupán a 30–34 éves férfiak halandósága esett vissza az 1954-es szintre, a többieké még mindig jóval meghaladja azt. A hetven éven felüli férfiak 1967-tel kezdődő romló halandósági trendje csak enyhe hullámmá sokkal tarkított, és az emelkedés tetőpontja korábban, nagyjából 1979-ben következett be. Ettől az időponttól kezdve inkább egy enyhén lefelé, mint felfelé hullámzó trend a jellemző.

A nők esetében 1954–1966 között – mint említettük – minden korosztály életkilátásai javultak, itt tehát fel sem merül a fiatalabbak és az idősebbek javuló, illetve romló életkilátásainak egymást kioltó, vagy ellensúlyozó hatása. A férfiakkal ellentétben 1999-re már „csak” két olyan korosztály (a 40–44 és az 50–54 éves) maradt, amelynek az elhalálozási valószínűségei nem jobbak, mint 1954-ben voltak. E női korosztályok helyzetének részletes vizsgálata éppúgy indokolt, mint férfi kortársaiké. Az 1967-tel kezdődő időszak a különböző női korosztályokat eltérően érintette. A férfiakénál magasabb életkorban, a 35–39 évesek körében kezdődött az elhalálozási valószínűségek lapos hullámokkal tarkított növekvő trendje, és csak a 60–64 évesek korcsoportjáig tekinthető érvényesnek. A tetőzés a 35–54 éveseknél az 1990-es évek elejére, az 55–64 éveseknél két időszakban, az 1980-as évek elején és az 1990-es évek elején következett be. Az 65–84 éves nők körében lassú, de szinte folyamatos javulást láthatunk. A csecsemők és a gyermekek mellett ennek a női korosztálynak a javuló életkilátásai járultak hozzá a leginkább a születéskor várható élettartam növekedéséhez.

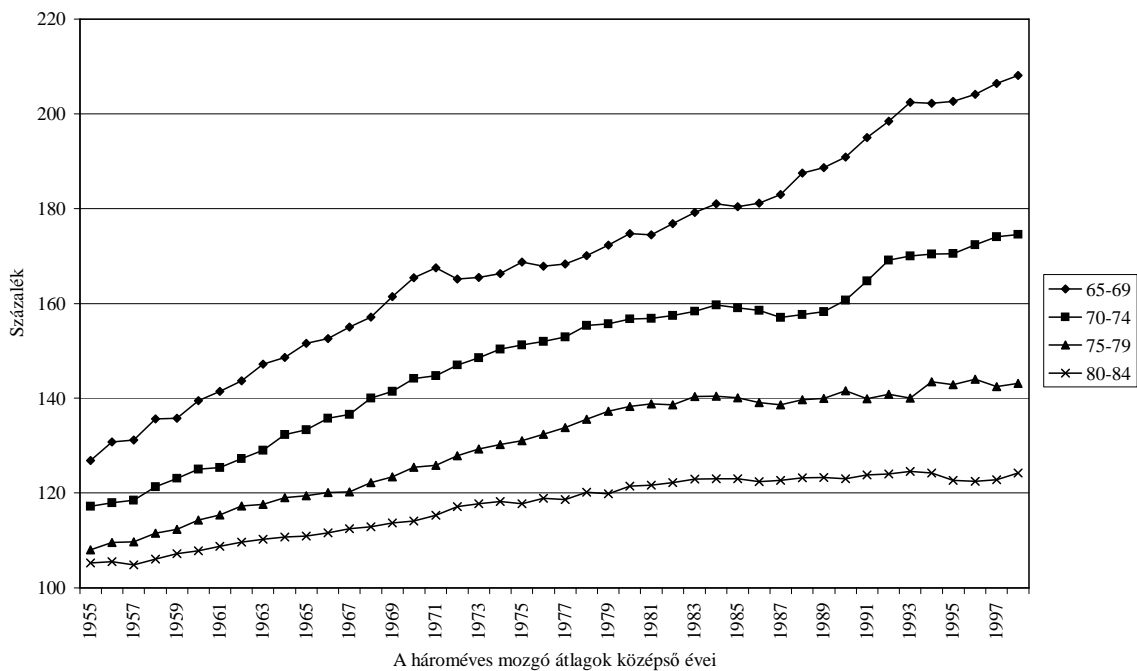
A (3) pontban felvetett kérdésre tehát azt válaszolhatjuk, hogy amikor a középkorúak magas és romló halandóságáról beszélünk, a férfiaknál a 30–69 évesekre, a nőknél a 35–64 éves korosztályra kell gondolnunk. A halandóság tekintetében tehát a hagyományosnál szélesebb intervallumban kell értelmeznünk a középkorúakat, a hatvanas éveikben járókra is ki kell terjesztenünk a középkorúakra vonatkozó megállapításokat és az oknyomozó, mélyebb vizsgálatokat.

Ami a (4) kérdést illeti, a fentiekből már kiderült, hogy akár az életkor szerinti elhalálozási valószínűségek nagyságát, akár azok időbeli trendjeit nézzük, jelentősen eltérnek egymástól a férfi és a női szubpopuláció jellemzői. Az 1980-as évek közepéig minden 30–74 éves korcsoportban jelentősen nőtt a szakadék a férfiak és a nők halandósága között, az utóbbiak javára. Az 1980-as évek közepén is csak annyi történt, hogy a legidősebbek körében nem nőtt tovább a gyengébb nem előnye: a 75–79 éves korcsoportban valamivel 120% fölött, a 80–84 éves korcsoportban valamivel 140% fölött stabilizálódott a nők továbbélési esélye a férfiakéhoz képest (*X. és XI. ábra*).

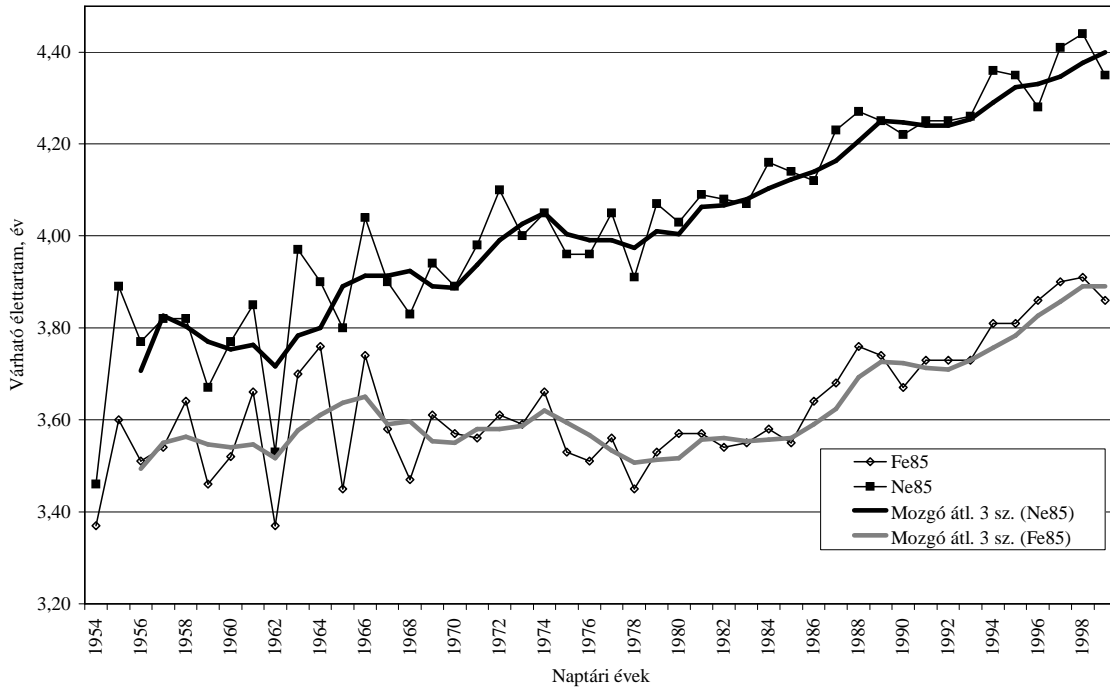
Végül, de nem utolsósorban szeretnénk kitérni a korfa csúcsán elhelyezkedő 85 évesek és idősebbek kilátásaira. A említett okok miatt korcsoportonkénti elemzést itt már nem végezhetünk. Ez esetben a 85 éves korban még várható élettartamok időbeli alakulását áttekintve mérlegeljük a legidősebbek esélyeit, ami sem a jelen, s különösképpen a jövő szempontjából nem érdektelen (*XII. ábra*).

X. A férfiak nőkéhez viszonyított elhalálozási valószínűségei 30–65 éves kor között, %

XI. A férfiak nőkéhez viszonyított elhalálozási valószínűségei 65–85 éves kor között, %

XII. A férfi és női népesség 85 éves korban várható élettartamának alakulása 1954 és 1999 között

A XII. ábra az évenkénti adatokat és azok hároméves mozgó átlagait mutatja. A legidősebb népességnél is elmondható, hogy az ő életkilátásuk 1962 előtt – a többi idős korcsoportéhoz hasonlóan – inkább stagnált és romlott, mintsem javult. Innentől kezdve a férfiaké – kisebb-nagyobb hullámzásokkal – sokáig stagnált, és csak az 1980-as évek második felétől emelkedett, akkor azonban a nőkéhez hasonló tempóban. Ezzel is csak igen szerény, mindössze féléves élettartam-hosszabbodást lehetett elérni 1954 és 1999 között. A 85 éves hölgyek életésélyei 1963-tól – szintén ingadozásoktól tarkítottan, mégis – egyértelműen felfelé íveltek. A 85 éves női népesség várható élettartama 1954 és 1999 között közel egy évvel nőtt, amivel nemzetközi viszonylatban nem lehet dicsekedni, de a hazai trendek ismeretében mégis kedvezőnek tűnik. A rendszerváltás előtt jelentősen nőttek a férfiak és a nők közötti különbségek, azóta viszont nagyjából párhuzamosan halad a két trend.

Összefoglalás

A tanulmány eredményei megerősítették azt az állítást, hogy a második világháborút követően a hazai halandóság alakulásának két fő szakasza különböztethető meg, amelyet az 1966/67-es évek határolnak el. Nem támasztották azonban alá azt a hipotézist, hogy 1954–66 között csak a csecsemő- és a gyermekhalandóság javult, a felnőtteké romlott. Csak azt tudtuk kimutatni – és ez új eredmény – hogy 1953 és 1962 között a 65–84 éves férfiak túlélési esélyei nem javul-

tak, és a 85 éves életkorban várható élettartam ugyanebben az időszakban sem a nők, sem a férfiak esetében nem nőtt. Az idősebb korosztályokra tehát nagy hatással volt ez a sok meg-rázkódtatással terhes időszak.

A hazai halandósági vizsgálatok elsősorban a középkorú (40–59 éves) férfiak életésélyeinek demográfiai magyarázatára, regionális különbségeire, a halál (orvosi) okaira és ezek feltételezett tényező-változóira irányulnak. Teljesen érthető és indokolt ez a nagyfokú figyelem, hiszen a legaktívabb korban, az életük delén élő férfiakra van szó, akiknek életésélyei drámai módon csökkentek. A jelen tanulmány egyik célja az volt, hogy lehetőleg pontosan határozza meg azon „középkorúak” csoportjait, amelyeket a halandóság emelkedése a legnagyobb mértékben érintett. Ezért egy viszonylag hosszú időszakban (1954–1999) és a születéstől a legmagasabb életkorig terjedő korcsoportokban vizsgáltuk az életésélyeket. Mivel egyes életkorokban nemcsak a férfi, hanem a női népesség halandósága is romlott, és a két nem életésélyeinek hasonló vagy eltérő trendjeire is kíváncsiak voltunk, a vizsgálat mindkét nemre kiterjedt. A korszpecifikus elhalálozási valószínűségek időbeli változásai, trendjei alapján azt állapítottuk meg, hogy a férfiaknál a 30–70, a nőknél a 35–65 évesek a leginkább veszélyeztetettek. A magas és emelkedő halandóság tehát jóval tágabb korosztályt fog át, mint ami a köz-tudatban elterjedt. A náluk idősebbek, de még 85 évnél fiatalabbak halandóságának időbeli változása valamivel kedvezőbb képet mutat, ám a fejlett világtól való lemaradás ebben az életkorban is tetemes, akár a férfiakat, akár a nőket nézzük. A korfa tetején található 85 éves férfi és női népesség várható élettartamai 1954 és 1966 között nagyjából párhuzamosan alakultak. Ezen az időszakon belül megkülönböztethető egy 1962-ig tartó stagnáló–romló, majd a férfiaknál egy 1966-ig, a nőknél pedig 1974-ig tartó javuló időszak. A két nem esélyei 1966 és 1985 között jelentősen távolodtak. Ezt követően a férfiaknál is megkezdődött az életkilátások javulása, a távolság tovább nem nőtt, de megmaradt. A transzverzális vagy történelmi hatások erősségét mutatja, hogy az 1989/90-es időszak még ezeknek a nagyon idős embereknek a halandóságára is kihatott, mégpedig mindkét nem esetében, ami azt erősíti meg, hogy nem véletlen egybeesésről van szó.

Végül hangsúlyozni szeretnénk, hogy az idősök halandóságának vizsgálata hazánkban még gyerekcipőben jár. E tanulmányban inkább csak a téma fontosságára tudtuk felhívni a figyelmet. A részletes oknyomozó elemzés, amely kitér a halálokokra, az idősök egészségi állapotára, társadalmi csoportjaira, életkörülményeire stb. még várat magára.

Irodalom

- Bobak, M.–Marmot, M. (1996) „East–West mortality divide and its potential explanations: proposed research agenda”. *British Medical Journal* 312: 421–425.
<http://www.bmj.com/cgi/content/full/312/7028/421>
- Boys, R. J.–Forster, D. P.–Józan, P. (1991) „Mortality from causes amenable and non-amenable to medical care: the experience of eastern Europe”. *British Medical Journal* 303: 879–883.
- Daróczi E. (1997) *A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992*. KSH Népeség- tudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 60. KSH, Budapest.
- Fries, J. F. (1980) „Aging, natural death, and the compression of morbidity”. *New England Journal of Medicine* 303: 130–135.
- Fries, J. F. (1989) „The compression of morbidity: near or far?” *Milbank Memorial Foundations Quarterly/Health and Society* 67: 208–232.
- Gruenberg, E. M. (1977) „The failures of success”. *Milbank Memorial Foundations Quarterly/Health and Society* 55: 3–24.
- Kannisto, V. (1994) Development of oldest-old mortality, 1950–1990: Evidence from 28 developed countries. *Odense Monographs on Population Aging I*. Odense University Press.
- Manton, K. G.–Vaupel, J. W. (1995) „Survival after the age of 80 in the United States, Sweden, France, England, and Japan”. *New England Journal of Medicine* 333, 18: 1232–1235.
- Mathers, C. D.–Robine, J. M. (1993) Health expectancy indicators: a review of the work of REVES to date. In: Robine, J.M.–Mathers, C.D.–Bone, M.R.–Romieu, I. (Eds.): *Calculation of health expectancies: harmonisation, consensus achieved and future perspectives*. London: John Libbey Eurotext.
- Mertens, W. (1994) *Health and Mortality Trends among Elderly Populations: Determinants and Implications*. IUSSP Policy and Research Paper 3.
http://www.iussp.org/Publications_on_site/PrP/prp3.htm
- Okólski, M. (1993) East-West mortality differentials. In: Blum, A.–Rallu, J-L. *European population. Volume 2: demographic dynamics*. John Libbey Eurotext: 165–189.
- Okólski, M. (1994) *Health and mortality*. In: European Population Conference, 1993. Proceedings. Volume 1: 119–205. UN Economic Commission for Europe [ECE]: Geneva, Switzerland; Council of Europe: Strasbourg, France.
- Olshansky, S. J.–Ault, A. B. (1986) „The fourth stage of the epidemiological transition The age of delayed degenerative diseases”. *Milbank Memorial Quarterly* 64: 355–391.
- Olshansky, S. J., Rudberg, M. A., Carnes, B. A., Cassel, C. K. Brody J. A. (1991) „Trading off longer life for worsening health”. *Journal of Aging and Health* 3:194–216.
- Perls, T.T. (1999) *The New England Centenarian Study*.
<http://www.med.harvard.edu/programs/necs/centenarians.html#pop>
- Pollard, J. H. (1992) „Heterogenitás, függőség a halálokok között és Gompertz”. *Demográfia* 3–4: 319–341.
- Schneller K. (1929) *Miskolcz halálózási hányadosának átértékelése*. Miskolci Jogászélet Könyvtára 52. Miskolcz, Standhaft József Könyvnyomdai Műintézete.
- Suzman, R. M.–Willis, D. P.–Manton, K.G. (eds.) (1992) *The oldest old*. Oxford University Press, New York.
- Valkovics E. (1999) „Halandóságunk a második világháború után”. *Statisztikai Szemle* 1: 16–36.
- Waldron, I. (1985) „What do we Know about Causes of Sex Differences in Mortality? A Review of the Literature.” *Population Bulletin of the United Nations* 18: 59–76.

Hablicsek László

A NÉPESSÉG ÖREGEDÉSE

A holland-magyar összehasonlító vizsgálat margójára

Az öntörvényű demográfiai mozgások egyike a korösszetétel változása.⁴⁸ A 19–20. századi nagy demográfiai váltás – az úgynevezett első demográfiai átmenet – során fokozatosan kibontakozott a korstruktúra nagymértékű átalakulása, amelyet a népesség öregedésének nevezünk. Ez napjainkra oly mértékűvé vált a fejlett országok jelentős részében, hogy már nem kezelhető a korábban kialakított eszközökkel. Az öregedés kibontakozásának legújabb szakasza a társadalmak további fejlődése számára egészen új helyzetet teremt.

A népesség öregedésén általában az időskorúak össznépelességen belüli arányának emelkedését értik. Az idősek arányának növekedése rendszerint együtt jár a fiatalok arányának csökkenésével. Ezek az arányok függenek attól, hol húzzuk meg az idős kor alsó, illetve a fiatal kor felső határát. Az öregedés folyamatában azonban az egész korösszetétel átalakul, a népesség korstruktúráját ábrázoló korfa *megnyúlik*. Az öregedés mérésére ezért a népesség átlagos korát használják. Egyetlen mutatószám azonban nem képes átfogóan jellemezni egy olyan komplex folyamatot, mint a demográfiai öregedés. Lásd jelen kötetben Valkovics Emil tanulmányát.

A népesség öregedését a demográfiai átmenet egyik alapfolyamatának tekinthetjük. Kialakulása következik az első átmenet ismert modelljéből. Ha összevetünk egy átmenet előtti, magas termékenységgű és magas halandóságú népességet egy átmenet utáni, alacsony termékenységgű és alacsony halandóságú népességgel, azt találjuk, hogy a két népesség korstruktúrája jellegzetesen eltér. Az előbbi népesség fiatal, míg az utóbbi idős.

Az öregedés azonban nem áll le az első demográfiai átmenet végén, hanem az úgynevezett második demográfiai átmenet kibontakozásával – a 20. század végén és a 21. században – újabb lendületet vesz. Ennek során kialakulhat az *egyharmados* népesség, amelyben minden harmadik polgár az idősek közé tartozik.

⁴⁸ Az ismert demográfiai mondás szerint, ha egy év során egyetlen népmozgalmi eseménynek sem vagyunk részesei, még mindig történik velünk valami fontos dolog: egy évvel növekszik életkorunk. Ez a kitétel népességi méretekben is érvényes: a születés, a halálozás és a vándorlás mellett az *idő múlása* az, ami a korösszetételt a legnagyobb mértékben befolyásolja.

A demográfiai öregedés a népességfejlődés alapfolyamata, meg kell tanulni együtt élni vele, és a társadalmi intézkedéseknek legalább követniük kell az így alakuló helyzetet. Az öregedés hosszú távú folyamat, hatásai lassan, ugyanakkor hatalmas erővel bontakoznak ki, a megfelelő válaszok pedig nagyon komplexek. Ezért nem elegendő az utólagos reagálás, a társadalmaknak előre fel kell készülniük a hatások kezelésére.

Úgy tűnik, a *láthatatlan kéz*⁴⁹ az öregedés esetében nem működik megfelelően. Jó példa erre, hogy az öregedés egyes hatásainak ellensúlyozására a népeségek mélyen reprodukció alatti gyermekszámot „alkalmaznak”. Ez viszont az öregedés felgyorsulásához, még súlyosabb következményeinek kialakulásához vezet. Ezért is szükséges az állam lehetőségeinek kihasználása a népesedésre ható politikák révén.

Az 1995–98 között lefolytatott holland-magyar összehasonlító vizsgálat fókuszában is a demográfiai öregedés kérdése állt. A vizsgálat során kiderült, hogy az öregedés mindkét országban a demográfiai változások alapfolyamata. A 20. század egészét tekintve sem az öregedésben, sem a mögöttes demográfiai jelenségekben nem lehetett gyökeresen eltérő mintákat megkülönböztetni a két ország között. Ez egyrészt aláhúzza a demográfiai változások univerzalitását, másrészt megalapozottá teszi a két ország közötti közeledés hipotézisét.

Ugyanakkor a mai – különösen a halandóság területén tetemes – különbségek csökkentésének módja nemigen lehet más, mint az, hogy Magyarország közeledik a saját útját járó Hollandiához. Magyarországnak átgondolt, de határozott rásegítő magatartást kell tanúsítania a közeledés ütemes megvalósítása érdekében. Ez újfent aláhúzza a népesedési folyamatok befolyásolásának szükségességét a 21. század elején.

1. Az első demográfiai átmenet és a népesség öregedésének kialakulása

A 20. század az úgynevezett első demográfiai átmenet révén teljes fordulatot jelentett a népeségek fejlődésében. A fejlett országokban a korábbi magas termékenységgű, rövid élettartamú, fiatal korösszetételű népességből történelmileg rövid idő alatt alacsony termékenységgű, hosszú élettartamú és idős népesség alakult ki. A folyamat közben a népességszám a többszörösére emelkedett.

Magyarországon az első demográfiai átmenet nagyjából egy évszázad alatt zajlott le, a 20. század utolsó negyedéig tartott. Tartama alatt a korábbi 5–6 közötti átlagos gyermekszám (teljes termékenységi arányszám⁵⁰) 2,0 körüli értékre csökkent. Hasonló mértékű változások

⁴⁹ A *láthatatlan kéz* kifejezést *Alarm Smith* (1723–1790) használta *A nemzetek gazdasága* (1776) című művében annak az irányító erőnek a megnevezésére, amely az egyéni törekvéseket – az egyének szándékától, sőt tudatától függetlenül – a társadalmi érdek előmozdítása irányába tereli.

⁵⁰ A naptári időszakok gyermekvállalási (termékenységi) szintjének jellemzésére a demográfia szinte kizárólag az úgynevezett *teljes termékenységi arányszámot* (total fertility rate – TFR) használja. A TFR a különböző életkorú nők adott évben megfigyelt szülési gyakoriságainak összege. Ugyanezen az alapon lehet képezni a női születési évjáratok úgynevezett *befejezett termékenységi arányszámát* (completed fertility rate – CFR) is. A tanulmányban *Andorka* nyomán (*Andorka, 1987*) a TFR és a CFR szinonimájaként használjuk az átlagos gyermekszámot.

jellemzik a halandóságot is. A születéskor várható átlagos élettartam⁵¹ a 30 év körüli értékről 70 évre emelkedett. A csecsemőhalandóság 25%-ról 2%-ra mérséklődött. Az ország mai területén mintegy kétszeresére nőtt a népesség száma.

Ugyanezek a folyamatok jellemzik – jelentős fáziskésésekkel – a Föld többi régióit és országait is. Ám míg az iparilag fejlettebb országokban – ide tartozik Magyarország is – az átmenet hosszú idő, egy-két évszázad alatt ment végbe, és a népességszám három-ötszörösére emelkedett, a kevésbé fejlett országokban sokkal nagyobb változásokkal járt. Ott rövid idő alatt sokszorosára emelkedett a népességszám, ami a világnépesség expanzióját, az úgynevezett demográfiai robbanást váltotta ki. A fáziskésések a folyamatban oly nagyok, hogy míg a legtöbb ország a túlnépesedés problémáival küszködik, a fejlettebb országok egy részében – Magyarországon is – megkezdődött a népesség csökkenése.

A népesség öregedésének folyamata ennek a demográfiai átalakulásnak a *terméke*. A demográfiai öregedés alapvetően a népesség korösszetételét érintő jelenség. A folyamat során megnövekszik az idősebb életkorúak, és lecsökken a fiatalok aránya, megemelkedik a népesség átlagos életkora. Amikor az öregedés első nagy hulláma véget ér, tehát a 20. század végén, a népesség átlagos kora országanként valahol 35 és 40 éves kor között, a 65 évesek és idősebbek aránya pedig 15% körül alakul. Ezen a szinten a folyamat meg is áll, sőt az egész első demográfiai átmenet befejeződik, hogy helyet adjon a megújulásnak a második demográfiai átmenet keretében.

Újabbán, a folyamat átfogó jellegét hangsúlyozva, az öregedés fogalmát kiterjesztik, és szubpopulációk, családok, háztartások öregedéséről is beszélnek. Külön téma a lepusztuló térségek öregedése (Golini, in: Höhn, 1999).

Az öregedés kohorsz-analógiája is értelmezhető. Tekintsünk egy születési évjáratot, kísérik végig tagjait életútjukon, számoljuk össze az évjárat tagjai által az egymást követő életkorokban leélt évek számát. Ily módon megkapjuk például azt, hogyan aránylik az idős korban leélt évek száma a fiatal korban eltöltött időhöz, vagy az aktív korban átélt évekhez. Ezek a számítások rendkívül fontosak a kohorszok jövedelmének és fogyasztásának tanulmányozásához – hogy csak egyetlen alkalmazási területet emeljünk ki.

Lássuk azonban mindenekelőtt a klasszikus demográfiai öregedés magyarországi tényeit. Egy hosszú táblázatba foglaltuk a korösszetétel változásának főbb jellemzőit. Az *I. táblázat* 1871-től 1990-ig népszámlálásanként, 2000 és 2050 között pedig az előzetes, illetve az előreszámított adatok alapján mutatja a népesség összlétszámát, korcsoportok szerinti számát és arányát. A táblázat korcsoportos beosztása tükrözi azokat a bizonytalanságokat, amelyek a hazai és a nemzetközi gyakorlatban a korcsoportok definiálása körül kialakultak.

⁵¹ Naptári időszakokra a különböző életkorúak adott évben megfigyelt továbbélési valószínűségei alapján számított mutató, egy lehetséges képlete $e_0^0 = 0,5 + \sum_{x=1}^{\omega} \prod_{y=0}^x p_y$, ahol e_0^0 a születéskor várható átlagos élettartam, x és y a betöltött életévek száma és p_y a továbbélési valószínűség két egymást követő életév között. Ugyanígy lehet beszélni egy születési évjárat *születéstől számított átlagos élettartamáról* is.

A fiatal korúnak is nevezett, 0–14 éves korcsoportba tartozó népesség többé-kevésbé valóban a munkavállalási kor alsó határát jelenti számos országban. Az iskolázási idő meghosszabbodásával azonban ez a *de jure* korhatár egyre távolabb esik az iskolarendszertől történő kibocsátás – a munkavállalási életszakasz tényleges megkezdődése – *de facto* életkorával. Ezért indokolt lenne a 0–19 éveseket sorolni a fiatal korcsoportokba. Egyelőre azonban az ENSZ és az európai szervezetek is a 0–14 éves korcsoportot tekintik *fiatal korú* népességnek (*European Council, 1999*).

Az idős kort általában a nyugdíjkorhatárnál húzzák meg, amely országonként különböző. Magyarországon ezért képeztük a 15–59 éves férfiak és a 15–54 éves nők „vegyes” életkori csoportját. A nyugdíjkorhatár folyamatban lévő emelése miatt indokoltabb a 60 évesek és idősebbek „egységes” korcsoportjának használata. Az érvényes törvényi szabályozás alapján a nyugdíjkorhatár hamarosan el fogja érni a 62 évet.⁵² Az Európai Unió és az Európa Tanács ennél is magasabban, 65 éves kornál húzza meg az idős kor alsó határát, hiszen a legfejlettebb országokban a hivatalos nyugdíjkorhatár 65 év, vagy afölött van. A legidősebbeket (agg kor) pedig a 85 éves életkortól számítjuk (*Szabady, 1963*).

Az aktív és az inaktív életkori korcsoportok közötti, úgynevezett függőségi arányok lényeges demográfiai – és más, például közgazdasági – tartalommal bírnak. A jövő szempontjából különös jelentősége van az öregedési indexnek, az idősek és a fiatalok létszáma közötti arányszámnak. A nagyon előregedett népességekben ez a hányados már 1 felett van, tehát az idősek száma meghaladja a fiatalokét.

Magyarország mai területén az 1871. évi népszámlálás idején a népesség 5,01 millió főt számlált. Ebből a 0–14 évesek száma 1,84 millió, a 15–64 éveseké 3,03 millió fő volt. A népesség 2,88 %-a, összesen 144 ezer fő tartozott az idősek, a 65 évesek és idősebbek közé. A legidősebbek létszáma pedig elenyésző volt: mindössze 3659 legalább 85 évest számláltak 1871-ben. Közel 130 évvel később, 2000-ben a népesség száma 10,04 millió fő, a 0–14 évesek száma 1,72 millió, a 15–64 éveseké 6,86 millió fő. A népesség 14,6%-a, 1,47 millió fő már betöltötte 65. életévét. 1871-ben a népesség átlagos kora 25,5 év volt, míg jelenleg az átlagpolgár 38,7 éves (*1. táblázat*).

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a fiatalok számának változása egyáltalán nem tartott lépést a népességszám növekedésével. Ellenkezőleg, jelenleg a kétszer akkora népességben kevesebb a fiatal, mint 130 évvel ezelőtt. Az idősek száma ugyanakkor a 10-szeresére, arányuk pedig 5-szörösére emelkedett ebben az időintervallumban. A legidősebbek száma egyenesen drámai mértékben nőtt meg: jelenleg 33-szor annyian vannak, mint 1871-ben.

⁵² A nyugdíjkorhatár emelését az 1990-es években három törvény rendelte el, míg egy felfüggesztette. A jelenleg érvényes szabályozást az 1997. évi, úgynevezett nyugdíjreform-törvények (öt törvény) adják, melyek értelmében a korhatár 2009-től mindkét nem esetében 62 év lesz (Tv. 1997).

1. A népesség néhány mutatószámának alakulása, 1871–2050

Jellemző \ Év	1871	1881	1891	1901	1911	1921	1931	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2000*	2010**	2020**	2030**	2040**	2050**	
Népességszám (1000 fő)***																				
Összlétszám	5011,3	5322,2	6006,2	6853,9	7611,7	7983,0	8683,6	9314,5	9204,5	9960,3	10322,1	10709,5	10374,8	10043,8	9694,9	9394,4	9036,3	8584,7	8124,1	
0-14 éves	1840,5	1875,7	2176,8	2391,6	2645,5	2446,3	2392,2	2420,4	2290,1	2529,5	2176,5	2341,2	2130,5	1717,6	1482,6	1464,2	1348,6	1211,5	1152,6	
15-44 éves	2279,2	2455,1	2649,3	3055,3	3353,6	3751,3	4211,8	4458,9	4244,4	4114,0	4558,3	4484,5	4404,2	4293,0	4131,9	3705,3	3211,4	2942,0	2781,2	
45-64 éves	747,2	806,3	931,0	1103,4	1233,1	1343,9	1531,5	1785,7	1977,1	2427,3	2402,8	2434,3	2466,1	2565,2	2575,9	2499,4	2676,2	2518,3	2091,2	
15-64 éves	3026,4	3261,4	3580,3	4158,7	4586,6	5095,1	5743,3	6244,6	6221,6	6541,3	6961,1	6918,8	6870,4	6858,2	6707,8	6204,8	5887,6	5460,3	4872,4	
65+ éves	144,4	185,2	249,0	303,6	379,5	441,6	548,1	649,5	692,9	889,6	1184,5	1449,4	1373,9	1468,0	1504,4	1725,4	1800,1	1912,9	2099,1	
85+ éves	3,7	3,9	5,3	8,3	10,5	10,5	14,9	21,7	21,8	30,1	48,1	64,8	87,5	119,4	119,3	135,8	155,6	216,6	196,5	
15-19 éves	494,4	496,3	547,8	686,0	753,3	845,4	834,0	889,7	776,4	753,5	917,1	650,5	766,9	654,3	598,5	482,8	491,0	453,6	402,5	
60-64 éves	111,4	164,2	162,7	209,9	227,7	274,8	298,6	346,3	379,9	482,4	575,3	380,7	585,9	506,4	573,2	618,1	561,8	734,1	550,9	
Átlagos kor	25,54	26,26	26,42	26,88	27,23	28,71	29,78	31,57	32,42	33,65	35,68	36,20	37,28	38,70	40,32	41,72	43,24	44,45	45,25	
0-14 éves (%)	36,73	35,24	36,24	34,89	34,76	30,64	27,55	25,99	24,88	25,40	21,09	21,86	20,54	17,10	15,29	15,59	14,92	14,11	14,19	
15-44 éves (%)	45,48	46,13	44,11	44,58	44,06	46,99	48,50	47,87	46,11	41,30	44,16	41,87	42,45	42,74	42,62	39,44	35,54	34,27	34,23	
45-64 éves (%)	14,91	15,15	15,50	16,10	16,20	16,83	17,64	19,17	21,48	24,37	23,28	22,73	23,77	25,54	26,57	26,61	29,62	29,34	25,74	
15-64 éves (%)	60,39	61,28	59,61	60,68	60,26	63,82	66,14	67,04	67,59	65,67	67,44	64,60	66,22	68,28	69,19	66,05	65,15	63,61	59,97	
65+ éves (%)	2,88	3,48	4,15	4,43	4,99	5,53	6,31	6,97	7,53	8,93	11,48	13,53	13,24	14,62	15,52	18,37	19,92	22,28	25,84	
85+ éves (%)	0,07	0,07	0,09	0,12	0,14	0,13	0,17	0,23	0,24	0,30	0,47	0,61	0,84	1,19	1,23	1,45	1,72	2,52	2,42	
15-19 éves (%)	9,86	9,33	9,12	10,01	9,90	10,59	9,60	9,55	8,44	7,56	8,89	6,07	7,39	6,51	6,17	5,14	5,43	5,28	4,95	
60-64 éves (%)	2,22	3,09	2,71	3,06	2,99	3,44	3,44	3,72	4,13	4,84	5,57	3,55	5,65	5,04	5,91	6,58	6,22	8,55	6,78	
Függőségi arányok																				
0-14 / 15-64	0,608	0,575	0,608	0,575	0,577	0,480	0,417	0,388	0,368	0,387	0,313	0,338	0,310	0,250	0,221	0,236	0,229	0,222	0,237	
65+ / 15-64	0,048	0,057	0,070	0,073	0,083	0,087	0,095	0,104	0,111	0,136	0,170	0,209	0,200	0,214	0,224	0,278	0,306	0,350	0,431	
0-14 és 65+ / 15-64	0,656	0,632	0,678	0,648	0,660	0,567	0,512	0,492	0,479	0,523	0,483	0,548	0,510	0,464	0,445	0,514	0,535	0,572	0,667	
65+ / 0-14	0,078	0,099	0,114	0,127	0,143	0,181	0,229	0,268	0,303	0,352	0,544	0,619	0,645	0,855	1,015	1,178	1,335	1,579	1,821	
0-14 / 15-44	0,808	0,764	0,822	0,783	0,789	0,652	0,568	0,543	0,540	0,615	0,477	0,522	0,484	0,400	0,359	0,395	0,420	0,412	0,414	
65+ / 45-64	0,193	0,230	0,267	0,275	0,308	0,329	0,358	0,364	0,350	0,366	0,493	0,595	0,557	0,572	0,584	0,690	0,673	0,760	1,004	
60-64 / 15-19	0,225	0,331	0,297	0,306	0,302	0,325	0,358	0,389	0,489	0,640	0,627	0,585	0,764	0,774	0,958	1,280	1,144	1,618	1,368	
0-19 / 20-44	1,308	1,211	1,297	1,299	1,307	1,133	0,955	0,927	0,884	0,977	0,850	0,780	0,797	0,652	0,589	0,604	0,676	0,669	0,654	

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Részletes adatok és KSH alapján, továbbá *Hablicsek (2000)*.

* Előzetes adat.

** A népességelőrejelzés alapján.

*** A jelenlegi országterületen, ismeretlen életkorúak nélkül.

A korösszetétel általános elmozdulásáról van szó, arról, hogy a súlypont az idősebb életkorok felé tolódik el. Ezt mutatja az aktív korúak, a 15–64 évesek létszámának változása, amely az össznépeség gyarapodásánál gyorsabb volt (2,27-szeres az összlétszám duplázódásával szemben). Ezen belül a fiatalabb munkavállalók száma – a 15–44 évesek – a kétszeresét sem éri el a 130 évvel ezelőttinek. Ugyanakkor az idősebb munkavállalók – a 45–64 évesek – 3,5-szer többen vannak. Beszélhetünk tehát a munkavállalási korúak öregedéséről is, arról, hogy az idősebb munkavállalók súlya az összes aktív korún belül növekszik, emelkedik az aktív népeség átlagos kora.

A függőségi arányok az aktív népeség szemszögéből mutatják a fiatalok és az idősök közötti arányeltolódást. Míg 1871-ben 100 aktív korúra 5:61 arányban jutott idős és fiatal ember, a jelenlegi arány 21:25. Mivel egy idős ember ellátása ma mintegy 2,5-szer annyiba kerül, mint egy fiatalé (*Espenshade, 1994*), így az aktívak terhelése – minden „igyekezetük” ellenére – akkor is nőtt volna, ha a fiatalok ellátására nem kellene egyre többet költeni. Az öregedési index emelkedése 2,5-szeresen sújtja az aktív korúakat, tehát az erre válaszul adott termékenység-csökkenés tovább fokozza az öregedést. *Úgy tűnik, a kör bezárul.*

2. Az öregedés demográfiai magyarázatáról

A népeség öregedését meghatározó demográfiai tényezők közül a termékenység és a halandóság csökkenésének szerepét a különböző szerzők egyaránt hangsúlyozzák. Valóban, az éremnek két oldaláról van szó, amelyek erősítik egymást. A demográfiai átmenetben az egyének és a társadalom is a hosszú élet „pártjára áll”: ez nyilvánul meg az élettartam emelkedésében, de a gyermekszám csökkenésében is.

Az öregedés demográfiai okainak elemzése nem könnyű feladat. Mindenképpen meg kell különböztetnünk a rövid távú elmozdulásokat a hosszabb távú változásoktól. Rövid távon – mondjuk egyetlen év alatt – a népeség átlagos korának módosulását a születések, a halálozások, a vándorlások, valamint az idő múlása okozzák, és feltehető, hogy – éppen a rövid intervallum miatt – ezek a hatások egymástól függetlenek, összeadhatók.⁵³ Így tehát – ahogy ez a lenti képletből kiolvasható – a születések és (rendes körülmények között) a halálozások is csökkentik a népeség átlagos korát, a vándorlások pedig attól függően csökkentik vagy növelik, hogy a be- illetve a kivándorlók átlagos kora hogyan viszonyul egymáshoz és a népeség átlagos korához. Az idő múlásának hatása 1 naptári év alatt 1 korév.

⁵³ Valamely népeség év végi és eleji átlagos korának különbségére az alábbi képlet vezethető le:

$$\bar{a}'_p - \bar{a}_p = 1 - \frac{b}{1+r^*}(\bar{a}_p - \bar{a}_B^*) - \frac{d}{1+r^*}(\bar{a}_D^* - \bar{a}_p) - \frac{m}{1+r^*}(\bar{a}_p - \bar{a}_M^*),$$

ahol \bar{a}'_p az év végi, \bar{a}_p az év eleji átlagos kor, \bar{a}_B^* , \bar{a}_D^* , \bar{a}_M^* az újszülöttek, meghaltak és vándorlók (egyenlegének) átlagos kora az év elején, b , d , m a nyers születési, halálozási és vándorlási arányszám, $1+r^*$ pedig az év végi és az évközepi népeség aránya. Az egyes tagokat sorrendben az idő, a születés, a halálozás és a vándorlás hatásának lehet tekinteni.

Az egyes népmozgalmi *jelenségek* változásának hatását illetően a következőket lehet elmondani:

- A termékenység csökkenése jelentősen fokozza, emelkedése mérsékli az öregedést.
- A halandóság csökkenése normális körülmények között az öregedést erősíti, emelkedése pedig visszafogja. Az egyes korszpecifikus halandósági mutatók változásainak összehatása azonban bizonytalan.⁵⁴ Például a középkorúak 20%-os halandóság-emelkedése a fiatalok és az idősek elhalálzásainak 10%-os mérséklődésével párosulva fokozza az öregedést. Ugyanakkor a középkorúak halandóság-növekedése önmagában fiatalító hatású.
- A bevándorlás volumenének növekedése – feltételezve, hogy a bevándorlók átlagos kora lényegesen alacsonyabb a népesség átlagos koránál – jelentősen fiatalítja a népességet.

Számításaink szerint ahhoz, hogy Magyarország népességének átlagos életkora 1999 folyamán ne emelkedjen, a gyermekszám szintjének 1,3 helyett 2,0 körül kellett volna alakulnia. Ugyancsak nem emelkedett volna az átlagos életkor, ha a születéskor várható átlagos élettartam valamilyen katasztrófa következtében 10–11 évet esett volna. Változatlan átlagos életkort eredményezett volna továbbá 180 ezer (!) bevándorló fogadása, legalábbis a jelenlegi korjellemzők mellett. Ezek azonban pusztán számítási eredmények, ilyen mértékű elmozdulások megvalósulásának semmi esélye nincs, úgy tűnik tehát az öregedési folyamat feltartóztathatatlan.

Hosszú távon a tényezők trendjei és ingadozásai módosulnak, kölcsönösen hatnak egymásra, és természetesen módosítják az öregedés jellemzőit. Népesség-előreszámítások, speciális forgatókönyvek alkalmazásával lehet egy-egy, az öregedés okait firtató kérdésre válaszolni. Ehelyütt most csak arra a vitára szorítkozunk, amely az első demográfiai átmenet *folyamán* bekövetkezett öregedés okai körül zajlik.

Az öregedési folyamat kialakulásának magyarázatai legtöbbször és legnagyobb hangsúllyal a gyermekszám csökkenését emelik ki. Az ismert érvelés szerint a kiinduló pont egy magas termékenységű és magas halandóságú népesség, például a múlt századi magyarországi népesség. Azt találjuk, hogy az a népesség, amelynek gyermekszáma csökken, viszont halandósága ugyanolyan marad, sokkal *idősebbé* válik. Ha viszont a gyermekszám magas marad, de a halandóság alacsonnyá válik, akkor a korösszetétel – a változási mértékek elég széles tartományában – kifejezetten *megfiatalodik*.

Ezek szerint egy – szűkebb értelemben vett – népességpolitikának egyetlen tárgya lenne, a gyermekvállalás ösztönzése. Ez nemcsak a népességszám alakulására lenne jótékony hatással, de az egyedüli hatásos eszközt jelentené a korstruktúra előregeredésének megakadályozására. Ebben a felfogásban a halandóság nem lenne kiemelten fontos a népességpolitika számára.

⁵⁴ A halálzási kockázat emelkedése ugyanis egyfelől csökkenti a meghaltak átlagos korát, másfelől növeli a nyers halálzási arányszámot. A halandóság kihatása az átlagos korra tehát ellentétes irányú változások eredője.

Az öregedésnek ez a felfogása a demográfiai átmenet folyamatában azonban nem, vagy nem egészen állja meg a helyét. Tartalmaz ugyanis három – az átmenettel lényegében ellentmondásban lévő – előfeltevést. Ezek a következők:

- eltekintünk a gyermekszám és az élettartam változásának idősziükségletétől;
- a gyermekszámot és az élettartamot úgy képzeljük el, hogy azok egymástól függetlenül tetszés szerint változtathatók;
- a népesség számát korlátlanul rugalmasnak tekintjük, azaz egy adott területen megengedünk akármilyen nagy, vagy bármilyen kicsi népsűrűséget.

Nézzük meg Magyarország példáján a fenti érvelést és a három előfeltevés hatását. Ehhez a Magyarország mai területén élő 1881. évi népességből és az 1876–1880 közötti becsült termékenységből és halandóságból indultunk ki. Különböző hipotézisek alapján a népességet egészen 1981-ig számítottuk előre (a részleteket illetően lásd *Hablicsek, 1992*).

2. Modellnépességek 1981-re 1881. évi kiindulású népességprojekciókban Magyarországra

Népesség, modellnépesség	0–14	15–59	60+	Népesség száma (1000 fő)
	évesek aránya (%)			
Tényleges népesség 1881. I. 1.	35,2	58,1	6,7	5329,2
Modellnépesség 1981. I. 1., feltéve hogy				
a) a termékenység tényleges, a halandóság az 1876–80 közötti szinten változatlan,	13,1	65,4	21,5	2449,5
b) a halandóság tényleges, a termékenység az 1876–80 közötti szinten változatlan,	44,4	50,3	5,4	51344,8
c) a termékenység és a halandóság tényleges.	21,4	60,7	17,9	10544,0
Tényleges népesség 1981. I. 1.	22,0	60,7	17,3	10712,9

Forrás: Hablicsek, 1992.

A 2. táblázat bemutatja, mi a lényege, és mi a korlátja a népességöregedés túlságosan gyermekszám-centrikus felfogásának. Formálisan igaz az érvelés, hiszen az *a)* esetben, amikor csak a gyermekszám csökken, az így létrejövő modellnépesség még az 1981. évi jelenlegi népességnél is idősebbé válik, holott a halandóság nem változott. A *b)* esetben viszont az élettartam megnő, de a változatlan termékenység hatására a modellnépesség még az 1881. évi múlt századi népességnél is fiatalabbá válik

Ugyanakkor a népesség száma az *a)* esetben a felére csökken, a *b)* esetben a tízszeresére emelkedik. Ha ezeket a projekciókat 2020-ban néznénk meg, akkor a népességszám az *a)* esetben csupán 723 ezer fő lenne, a *b)* esetben viszont 204 millió, vagyis a mai népességszám 1/30-ad része, illetve 20-szorosa.

Látható tehát, hogy az öregedési folyamat tényezőinek vizsgálatát „komplexebben” kell elvégeznünk. Ez nem mond ellent a gyermekszám-központú felfogásnak. A túl alacsony termékenység nyilvánvalóan reprodukcióra képtelen – így is mondják: *urnaformájú* – korösszetétel kialakulásához vezet. A hosszú távú, reális megközelítéshez azonban a halandóságot is súlyának megfelelően kell tekintetbe vennünk, vélelmeznünk kell a gyermekszám, az élettartam, a korstruktúra és a népességszám között összefüggéseket, azaz reprodukciós szemléletet kell alkal-

maznunk. Ebben a megközelítésben az élettartam szerepe jelentősen felértékelődik a korösszetétel alakításában.

3. Halandóság és társadalombiztosítás

A halandóság csökkenése – csakúgy mint a termékenysége – alapvetően ökonomikus folyamatnak tekinthető a 20. században. Az egyre bonyolultabbá váló munkavégzés ugyanis egyre képzetesebb munkaerőt igényel, amely a magas színvonalú munkát egyúttal hosszú ideig is képes végezni.⁵⁵ Arról azonban már erősen megoszlanak a vélemények, hogy a folyamat egyik következménye, az idősök számának és arányának *kikerülhetetlen* megemelkedése, gazdaságossá tehető-e, hiszen önmagában nyilván nem az.⁵⁶ Az időskori társadalombiztosítási szolgáltatás-rendszer kiépítésével a fejlett társadalmak mindenesetre megkísérlik bebizonyítani, hogy ez igenis lehetséges.

Az időskori társadalombiztosítás sajátos „túlélési” biztosítás. A kockázati (díjfizető) közösségbe csaknem minden aktív személy beletartozik, de a juttatásokat csak azok élvezhetik, akik – amellett, hogy (befizetéseikkel) jogot szereztek rá – megérik a megfelelő életkort.⁵⁷ Ezt *is* szolgálja a halandóság csökkenése, az élettartam emelkedése.

Nem mindegy azonban, hogy a szolgáltatásokat *mennyi ideig* veszik igénybe, hiszen ha túl hosszú ideig, akkor vagy magas járulékokat (biztosítási díjakat) kell fizetni, vagy a szolgáltatások színvonala lesz alacsony. A Magyarországon kialakult nyugdíjkorhatár – és ezzel együtt az idős kor alsó határa – ebből a szempontból alacsonynak bizonyult. A viszonylag hosszú nyugdíjas lét hirtelen túl magas járulékot, kötelező díjfizetést igényelt a járulékfizetőktől. Az ismert halandósági krízis ellenére Magyarország az 1980-as évek végén vezető helyet foglalt el a nyugdíjkorhatárt elértek még várható élettartamában.

Az sem közömbös, hogy *mennyien* veszik igénybe az időskori szolgáltatásokat. Magyarország ebben is a végletek országa. A magyar középkorú népesség halandósági kockázata rendkívül magassá vált. Ez azt jelenti, hogy egy-egy járulékfizető generációból egyre kevesebben érték meg az időskort. Az 1993. évi halandósági tábla alapján például egy újszülött

⁵⁵ Az egészségi állapot és a magas színvonalú munkavégzés, a jövedelemtermelés fokozása, az anyagi helyzet javulása között szoros az összefüggés. A kapcsolat iránya azonban nem világos (vajon az anyagi jólét vezet a jobb egészséghez, vagy netalán fordítva). A különböző életszakaszokban az összefüggés más-más lehet (*Smith–Kington, 1997*).

⁵⁶ A legtöbb szerző azon az állásponton van, hogy az öregedésnek lehetnek átmeneti – elsősorban az idősök fogyasztásához kapcsolódó – kedvező gazdasági hatásai (*Hagemann–Nicolett, 1989*). Miután azonban az öregedés tartós folyamat, az idős életkor tartós állapot, bizonyításra vár, hogy hosszú távon nem éppen ennek az ellenkezője érvényesült.

⁵⁷ Ez alól az özvegyi nyugellátás képez kivételt, amelyhez a *házastárs* halála esetén lehet hozzájutni. Az 1997. évi LXXX. Tv. szerint:

45.§ (1) Özvegyi nyugdíjat a házastárs, az elvált házastárs és az élettárs (a továbbiakban együtt: házastárs) kaphat.

fiúnak csak alig valamivel több mint 60%-os esélye van a (régi) nyugdíjkorhatár elérésére. A Nyugaton általánosnak tekinthető 65 éves korhatáron pedig kevesebb, mint a felük léphet túl. Nem lehet tehát csodálkozni – már emiatt sem – azon, hogy „ragaszkodunk” az alacsony nyugdíjkorhatárhoz, s különböző módszerekkel (rokkant-nyugdíjazás) „igyekszünk” a szolgáltatásokat minél hamarabb igénybe venni.

Tudni kell azt is, hogy a magyarországi halandóság belső differenciái igen nagyok, az említett 9–10 év különbség a férfi és a női élettartamokban csak a jéghegy csúcsa. Hasonló különbségek mutathatók ki területenként, családi állapot szerint, iskolai végzettség alapján, illetve a különböző nemzetiségű résznépességek között. Mindez fokozza az időskori ellátásokhoz való hozzájutás egyenlőtlenségeit.

Két vélemény ütközik egymással: az egyik szerint minél gyorsabban át kell alakítani a rendszereket olyanra, amilyennel az emelt élettartamú fejlett országok rendelkeznek. A népesség ennek húzóhatására arra kényszerülne, hogy tevőleges részt vállaljon élettartama meghosszabbításában. A másik álláspont szerint teljesen méltánytalan lenne az idős kor határának megemlése, mert az a népesség jelentős részét (főként a férfiakat) kizárná az időskori jóléti szolgáltatásokból.

A korhatáremelés Magyarországon mindenesetre folyamatban van, és az egyik legfontosabb népességi reakció bizonyára az élettartamok emelkedése lesz. Az élettartamok emelkedését természetesen nemcsak a korhatáremelés váltja ki, az túl egyszerű lenne.

Mitől, hogyan emelkedhet tovább az élettartam? Ez rendkívül lényeges kérdés a perspektívák megítélése szempontjából. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a demográfia az átlagos élettartamok emelkedéséről beszél. Az egyéni élettartamok az átlagon belül is igen nagy szóródást is mutatnak. Az, hogy Magyarországon a születéskor várható átlagos élettartam a nők esetében 75 év, nem jelenti azt, hogy minden leány újszülött 75 évig él. Egy kis részük már igen fiatalon meghal, és már ebből is következik, hogy viszonylag nagy részük bőven 75 éves kor fölött halálozik el.

Az első demográfiai átmenetben az átlagos élettartam emelkedésének forrását jórészt az jelentette, hogy erőteljesen sikerült csökkenteni a fiatalok (csecsemők, kisgyermek) mortalitását. Míg a múlt században az újszülöttek akár egynegyede is meghalhatott csecsemőkorban, ma 100 csecsemő közül legfeljebb 1. Ugyanakkor az emberi élet felső határa alig módosult. Az a (nagyon csekély számú) újszülött, aki a múlt században megérte a 60 évet, a mai hatvanasokhoz hasonló további életesélyekkel rendelkezett.

Ez az összefüggés a fejlett országokban megindult újkeletű folyamatok nyomán megváltozik. A demográfiai elmélet összefoglalóan második demográfiai átmenetnek nevezi ezt a legújabb népességfejlődési szakaszt.

46.§ Özvegyi nyugdíjra az jogosult, akinek házastársa az öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerezte, vagy öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjasként halt meg. Özvegyi nyugdíjra nem jogosult az, aki házastársa, élettársa halálát szándékosan okozta (Tv. 1997).

4. A második demográfiai átmenet és az öregedés új hulláma

Az 1980-as évek közepén a nyugati demográfusok a klasszikus átmenetelmélet mellett egy újabb nagy demográfiai átalakulási szakaszt értelmeztek, amelyet második demográfiai átmenetnek neveztek el.

A második demográfiai átmenetben – a gyermekszámot és a családi viszonyokat érintő változások, úgynevezett tünetek mellett (Van de Kaa, 1987) – négy alapfolyamat bontakozik ki. Ezek: a nagyon alacsony gyermekszám, a még tovább növekvő, igen magas élettartam, az öregedés új szakasza, a népességszám-stagnálás, -csökkenés, illetve ennek elkerülésére az intenzív bevándorlás periódusa.

Vegyük sorra a tényezőket.

A *nagyon alacsony gyermekszám* most már mélyen az úgynevezett egyszerű reprodukciós szint alatti termékenységet jelent. A konkrét mértékek továbbra is országfüggőek, az átlag valahol 1,5 körül van. Ez azt jelenti, hogy 100 nő mindössze 150 gyermeket szül élete során. Ahhoz, hogy az egyszerű reprodukció⁵⁸ biztosítva legyen, 100 nőre 208 gyermekszülésnek kellene jutnia. A jelenlegi körülmények között tehát minden második nőnek eggyel több gyermeket kellene világra hozni. Ez rendkívüli, egyes vélemények szerint megoldhatatlan feladatokat állít a családpolitika/népességpolitika elé. A legtöbb fejlett ország a mai átlagnál alig magasabb, 1,6 körüli átlagos gyermekszámmal számol hosszabb távon – hangsúlyozottan markáns családpolitika folytatása esetén is.

A második világháborút követő baby-boom magas termékenységu időszak után a fejlett európai országok jelentős részében az 1970-es évektől csökkenésbe, sőt zuhanórepülésbe váltott a gyermekszám. A TFR értéke gyorsan 2,0, illetve sok helyütt 1,5 alá csökkent. Ehhez hasonlóan következett be a kelet-európai születéscsökkenés is az 1990-es években.

Mi indította az európai országok lakosságát arra, hogy egyre kevesebb gyermek nemzésére, felnevelésére vállalkozzanak? A kérdésre válaszolni próbáló elméletek két nagyobb csoportba sorolhatók. Egyik részük a *kulturális* tényezők szerepét hangsúlyozza, másik részük a *gazdasági* megfontolásokat állítja előtérbe.

A termékenység gazdasági jellegű elméletei a gyermeket úgynevezett *instrumentális* értéknek tekintik, amely csupán azért kívánatos az egyének számára, mert elősegíti más, fontosabb célok elérését. Ezzel szemben vannak az úgynevezett *immanens* értékek, amelyek vonzereje önmagukban van, nem pedig abban, hogy eszközként szolgálnak valami másnak.

Ha a gyermeket pusztán instrumentális értéknek tekintjük, akkor a gyermekvállalás általában irracionális döntés, hiszen napjainkban a gyermekek nettó instrumentális értéke negatív, a gyermek ma többet kerül, mint amennyi „hasznot hajt”. Ez a helyzet magyarázza a termékenység szintjének a fejlett ipari országokban általánosan tapasztalt *csökkenését*. Ezt a hatást mérsékli, esetleg a változások bizonyos fokán ki is egyenlíti az, hogy a gyermekben *immanens értékek is* vannak, a gyermekvállalásnak van önmagában vett vonzereje, ami miatt a párok (anyagi) áldozatra is hajlandók.

⁵⁸ Pontosabban a születésszám reprodukciója, vagyis az, hogy a szülőnemzedék és a gyermeknemzedék *születéskori* létszáma legyen egyenlő. Ezt fejezi az úgynevezett *nettó reprodukciós együttható*, illetve ennek megfelelően lehet beszélni a termékenységnek arról a szintjéről, ami egységnyi nettó reprodukciós együtthatót eredményez. A „szükséges” átlagos gyermekszámnak ez a szintje hosszabb ideje 2,08 körül van.

Milyen immanens értéke lehet egy gyermeknek a szülők számára? Egy tanulmány (Friedman–Hechter–Kanazawa, 1994) szerzői szerint a gyermekvállalás mindenekelőtt a *bizonytalanság csökkenését* szolgálja; az utódok nemzésével a családok „előre megírt” életpályát igyekeznek kialakítani maguknak, amelyet bejárva jelentős részben függetlenné válhatnak a kiszámíthatatlan jövőtől. A gyermek vállalásával a fiatalok csatlakozhatnak a családok társadalmához, akiknek szintén van gyermekük, s akiknek a gyermeknevelés egymás utáni állomásai programot adnak a jövőre nézve. A gyermek a párkapcsolat megszakadása, esetleges családi tragédia után hozzátartozóként, később támaszként is „jól jöhet”. A *fejlett közönségi családpolitika* többek között a gyermekes családok vonzó életpályáinak kimunkálásával kínálhat olyan (kiszámítható) jövőképeket és életprogramokat a fiatalok számára, amelyekben a gyermek, illetve a család belső értékein alapuló gyermekvállalásnak van meghatározó szerepe.

A *tovább növekvő élettartam* rendkívül lényeges változást takar. Arról van szó, hogy a legfejlettebb országokban megkezdődött egy új halandósági/epidemiológiai korszak. Az első demográfiai átmenet végét jelző, 65–70 évnyi születéskor várható átlagos élettartam viszonylag rövid idő alatt 80–85 évre emelkedik, sőt, az újabb vizsgálatok és előrejelzések alapján nem teljesen lehetetlen, hogy 2100-ra a születéskor várható *átlagos élettartam* eléri a 100 évet (Lee–Tukjarpurkar, 1997).

A halandóság csökkenése az úgynevezett epidemiológiai korszakváltásokon keresztül valósult meg, ami az emberiség, illetve egy-egy populáció megbetegedési és halálozási viszonyai alakulásának a története. Az emberiség írásos történetétől kezdve hosszú időn keresztül – egészen a múlt század közepéig – tartott az első epidemiológiai korszak, amelyet pusztító járványok és a néha még pusztítóbb éhínségek és háborúk jellemezték.

A második epidemiológiai korszak beköszöntét jelző változás a múlt század derekán következett be. A javuló közegészségügyi viszonyok és életkörülmények következményeképpen – az influenzát kivéve – visszaszorultak a pandémiák, a nagy, halálos kimenetelű járványok. Megszűntek az éhínségek is, legalábbis Európában és Észak-Amerikában, tehát azokban az országokban, amelyekben a kapitalista fejlődés bizonyos szintjét elérték. Ettől kezdve az endémiák (a súlyos esetben halált okozó fertőző betegségek, elsősorban a tuberkulózis) határozták meg a mortalitást. A tbc mellett jónéhány olyan fertőző betegség is számottevő szerepet játszott a halandóságban, amelyeket közös néven gyermekbetegségként határozunk meg.

Az epidemiológiai fejlődésnek ez a második korszaka a legfejlettebb nyugat-európai és tengerentúli országokban a két világháború között átadta a helyét egy harmadik nagy korszaknak, amelyet az idült, nem fertőző, degeneratív betegségekből származó mortalitás határoz meg. Ebben a szakaszban a szívbetegségeknek, az agyér-betegségnek, a daganatos elváltozásoknak van alapvető szerepük. Norvégiában, Hollandiában, Svédországban már a két világháború között olyan epidemiológiai szituáció alakult ki, hogy már nem a tuberkulózis és a fertőző betegségek hatottak leginkább a mortalitásra, hanem az említett degeneratív betegségek.

A második világháború befejezése után a többi ipari, fejlett egészség-kultúrájú ország is elérkezett a harmadik nagy epidemiológiai korszakba, s a szakemberek úgy vélték, hogy ezzel az epidemiológiai fejlődés valójában lezárult. Mennyiségi változások még lehetségesek, minőségi változások azonban aligha, mert valamiben mégiscsak meg kell halni, és semmilyen indok alapján nem várható, hogy a harmadik epidemiológiai korszakot jellemző, lényegében az emberi szervezet hosszabb-rövidebb ideig tartó elhasználódását körülíró haláloki struktúra alapvetően megváltozzék. Vagyis azzal kell számolni, hogy egy öregedő népességben az összhála-
halálozásnak körülbelül a felét a keringési rendszer betegségei fogják adni, és körülbelül 20%

írható a daganatos megbetegedések számlájára. A születéskor várható átlagos élettartamban bizonyos javulás még bekövetkezhet, ez azonban nem lehet számottevő.

A hatvanas évek második felétől kezdve a nyugat-európai országokban az élettartam kezdett ismét jelentősen tovább emelkedni. A halálozási viszonyok még tovább javultak, radikálisan csökkentek a kor szerinti halálozási arányok. A fejlett kapitalista országokban a hatvanas évek második felében elkezdődött epidemiológiai folyamatok a negyedik epidemiológiai korszak beköszöntét jelezték (Józan, 1994).

Ennek az új korszaknak az a jellemzője, hogy a haláloki struktúra számottevően nem változik, például szinte valamennyi fejlett ipari országban minden ötödik ember (a lakosság 19–22%-a) daganatos megbetegedés következtében hal meg. Ám később kezdődnek a betegségtünetek, sikerült elérni, hogy a degeneratív betegségek később kezdjék felőrlöni a szervezetet. A betegségek progresszióját, kifejlődését különféle gyógyszerekkel, a megfelelő életmódra vonatkozó tanácsokkal eredményesen lehet lassítani. Ebben a legújabb korszakban tehát később jelentkeznek az első tünetek, lassul a betegségek előrehaladása, így a degeneratív betegségekől származó halálozás is sokkal idősebb életkorban következik be.

Ahhoz, hogy a folyamat (egyres gazdasági) következményeit megértsük, meg kell vizsgálnunk, miként oszlik meg a halandóság csökkenéséből származó élettartam-növekedés az életciklus folyamán; továbbá hogyan oszlik meg ugyanennek az életciklusnak a mentén a jövedelemtermelés és a fogyasztás aránya, illetve a társadalombiztosítási bevételek és a kiadások aránya. A képlet rendkívül egyszerű: az élettartam-növekedés túlnyomó hányada most már az életciklusnak arra a szakaszára – az idős korra – esik, amelyben a fogyasztás felülmúlja a jövedelemtermelést, illetve amikor a társadalombiztosítási kiadások felülmúlják a bevételeket (Lee–Tukjarpurkar, 1997). Egyszerűbben: az újabb halandósági váltás során minden évnvi születéskor várható élettartam-emelkedés közel ugyanekkora időskorú élettartam-emelkedést jelent. Vagyis változatlan nyugdíj-korhatár esetén az élethosszig tartó ellátások akár 10–20 évvel is hosszabb időszakot ölelnek majd át, mint jelenleg. Tehát vagy növelni kell a hozzájárulást az adott ellátási váromány biztosítására, vagy változatlan járulék mellett kell csökkenteni a járadékot (a várományt), vagy újabb és újabb korhatár-emelésekkel kell lerövidíteni a járadékfolyósítás időszakát.

Mindebből adódik, hogy a második demográfiai átmenetben *az öregedés új szakasza* bontakozik ki. Az alacsony gyermekszám és a töretlenül emelkedő élettartam egymásra hatása – kiegészülve az amúgy is növekedési tartalékok nélküli korstruktúrával és a nemzetközi vándorlás felemás hatásával – újabb *előregedési hullámot* indít el: néhány évtized alatt 15%-ról 30–35%-ra emelkedik az idősek (65+ évesek) aránya a népességen belül.

Milyen lesz az a népesség, amelyben a legalább 65 évesek aránya eléri az egyharmadot? A válasz nem egyértelmű, legalább kétféle, és az sem biztos, hogy nagyon riasztó. Attól függ ugyanis egy ilyen népesség „életképessége”, hogy kialakulásához a gyermekszám változása és az élettartam emelkedése mennyire kiegyensúlyozottan járul hozzá. Nyilvánvaló, hogy egy drasztikusan lecsökkent, rendkívül alacsony gyermekszám mellett egészen más népesség alakul ki, mint egy közepesen alacsony termékenység esetén. Előbbi valóban elvékonyodó népességet vetít

elénk. Utóbbi viszont inkább egy megnyúlt, sokgenerációs korpiramist rajzol, ahol az egyes élet-szakaszok arányosan hosszabbodnak meg, a generációk egyensúlya nem borul fel.

A népességszám stagnálása, illetve csökkenése közötti választóvonalat az öregedés említett kétfajta megvalósulási trajektóriája húzza meg. Ha a halandóság-csökkenés költségeit a korábbi – az első demográfiai átmenetben kimunkált – módon, a gyermekszám csökkenésével teremtjük elő, akkor túl alacsony lesz a termékenység, ami előbb vagy utóbb népességfogyásba csap át. Ha viszont valamilyen módon – többek között markáns családpolitikával – egyszerre sikerül emelni az élettartamot és viszonylag magas szinten stabilizálni a gyermekszámot, akkor – esetleg némi bevándorlással „megfejelve” – a népességszám szinten tartható. Magyarországra is készültek olyan úgynevezett *fenntartó* vagy *fenntartható* előreszámítási variánsok, amelyek mindhárom komponens – a születések, a halálozások és a vándorlások – területén egyidejű, fokozott népességnövelő hatásokkal számolva a népességcsökkenés megállítható (újabban lásd *Hablicsek–Tóth, 2000*).

5. Demográfiai forgatókönyvek Magyarországra 2050-ig

A demográfiai jövő – a tudományág, az ENSZ és számos nemzetközi és nemzeti intézmény erőfeszítéseinek hatására – sokkal kevésbé tekinthető „ködösnek”, mint néhány más területen. Magyarországon is rendelkezünk azokkal az alap-előreszámításokkal, amelyek 50 évre előre vázolnak bizonyos valószínűséggel rendelkező folyamatokat. Először ezekkel ismerkedjünk meg.

Az utóbbi 15 évben készült hazai népesség-előreszámítások sok tekintetben az 1985. évi forgatókönyv-sorozatra alapozódnak (*Hablicsek–Monigl–Vukovich G., 1985*), amelyet azért tartunk különösen említésre méltónak, mert első ízben kíséreltek meg népességfejlődési alternatívákat feltárni olyan körülményekre, amelyekben csökken a népesség száma. Az alábbi következtetéseket emeljük ki:

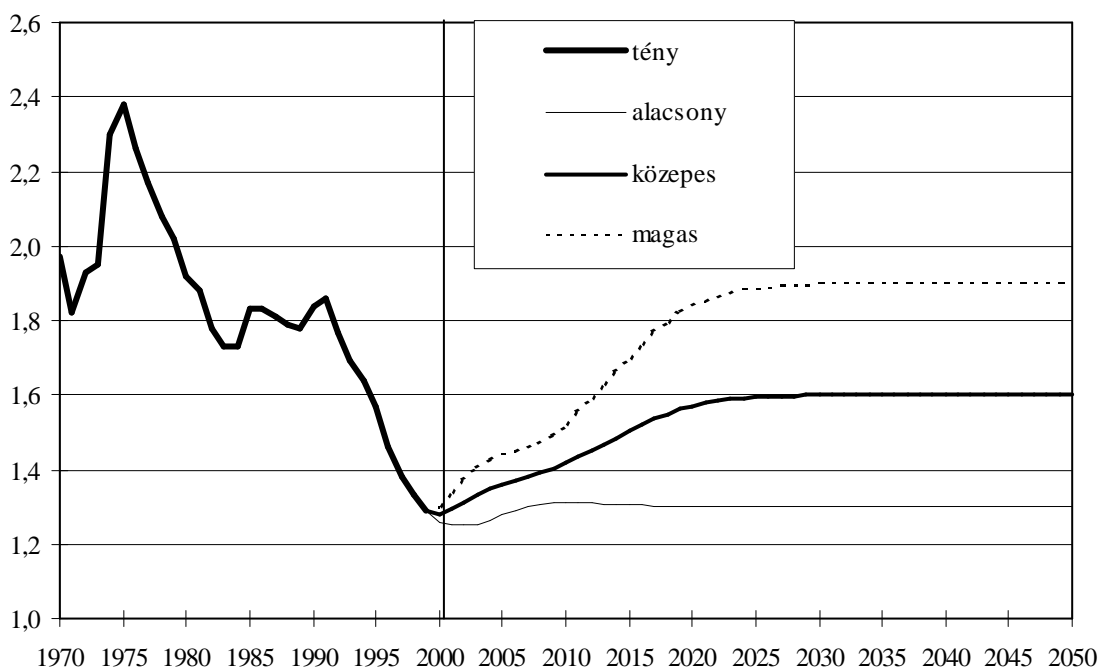
- Közelítőleg állandó népességszám Magyarországon csak jelentős nemzetközi vándorlási többlettel, a gyermekszám és az élettartam egyidejű növelésével érhető el.
- A halandóság szerepe új megvilágítást kap, mivel az élettartamok növekedése igen hosszú ideig képes ellensúlyozni az alacsony gyermekszám népességcsökkenésre gyakorolt hatását. A halandóság süllyedése azonban magas gyermekszám mellett is jelentősen fokozza a népesség öregedését. Az élettartamok növekedésének elősegítését a gyermekvállalás támogatásával egyenrangú népességpolitikai célnak tekinthetjük.
- A halandóság átalakulása világméretben folytatódik, a cél az egészségesen leélt évek számának növekedése, az újszülöttek egyre nagyobb hányadának egyre magasabb életkorokig történő továbbélése. A korfa felfelé „nyújtózkodik”, s ha a termékenység szintje nem válik túlságosan alacsonnyá, még lényegesen a reprodukciós szint alatti gyermekszám mellett is állandósulhat a népességszám.
- Jelentős demográfiai paradoxon, hogy a gyermekszám emelkedése, illetve csökkenése átmenetileg növeli, illetve csökkenti a függőségi arányt, ám hosszabb távon, az új ge-

nerációk felnövekedésével a hatás éppen ellenkező előjelű. Ezért a gyermekvállalás támogatásához generációtávolságnyi időtartamra biztosított források szükségesek.

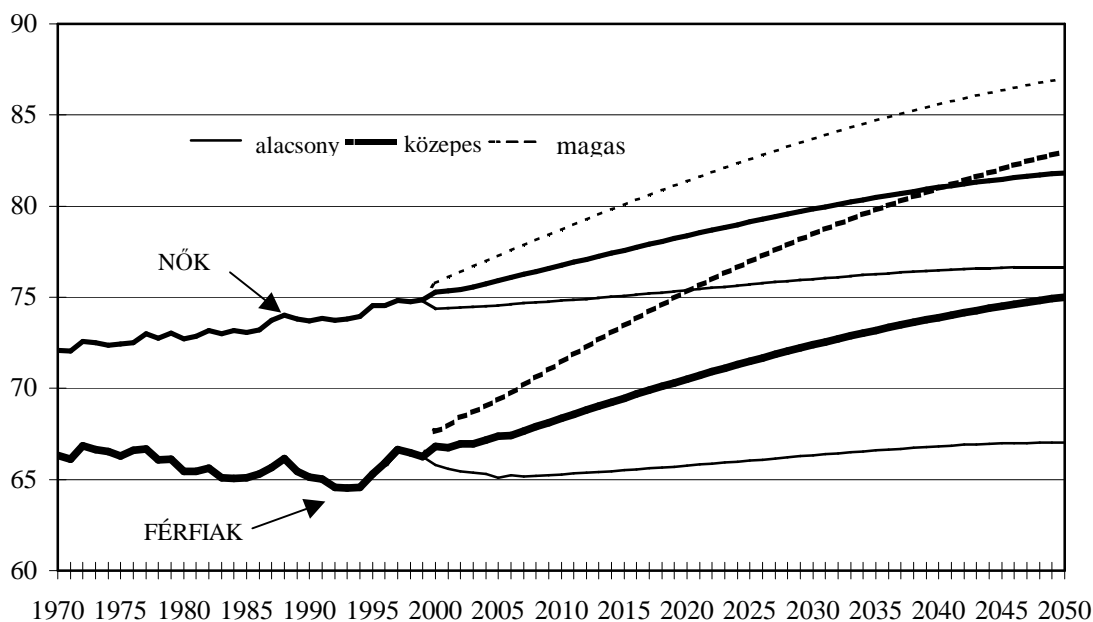
- Kitüntetett szerepe van a korösszetétel jellemzőinek, a népesség öregedésének. A népesség öregedése a demográfiai átmenet alapfolyamata, ami történelmileg rövid időn belül új szakaszába lép Magyarországon. Ezzel kapcsolatban előrevetíthető a nyugdíjrendszer, sőt az egész a társadalombiztosítás reformjának szükségessége.

2000 elején készült el a legfrissebb népesség-előreszámítások *béta-változata* (Habicsek, 2000). Az alábbiakban a legfontosabb, előzetes eredményeket ismertetjük.

Ami a hipotéziseket illeti, az új előreszámítások azzal a feltételezéssel élnek, hogy véget ér az a negatív termékenységi hullám, amely a rendszerváltozást követően alakult ki Magyarországon. Fokozatosan meg fog kezdődni az élettartamok emelkedése is. A közepes-vagy alapváltozat szerint 2010-re 1,4 körüli gyermekszám, 68 évnyi férfi és 77 évnyi női születéskor várható átlagos élettartam feltételezhető. 2050-re az újszülöttek várható élettartama elérheti a 83–88 évet, és a gyermekszám tartósan 1,6 körül alakulhat. Az előreszámítások lényeges nemzetközi vándorlást vesznek figyelembe, az alapváltozatban évi 6000 fő a bevándorlási többlet.

I. Teljes termékenységi arányszám, 1970–2050

II. Születéskor várható átlagos élettartam, 1970–2050 (korév)

Az alapváltozat szerint a népesség száma 2050-ben 8 millió fő lesz, folytatódik tehát a népesség számának csökkenése, mértéke 2050-ig 20%. A létszámcsökkenés a jövő egyik – minden vizsgálat szerint kedvezőtlen kihatású – alaptendenciája.

Az idős népesség létszáma hullámzó lesz. A 65–x évesek száma 2050-ig az alapváltozatban másfélszeresére, az idős változatban csaknem a duplájára nő. A jövőbeni népességfejlődés másik fő tendenciája az idős népesség arányának hallatlan megnövekedése, ami alapjainban érinti a jelenlegi időskori ellátó rendszereket és azok finanszírozását.

A 65 éves és idősebb népesség aránya az alapváltozatban 26, az idős változatban 36%-os (!) lehet az időszak végén. Elképzelhető, hogy 2050-re a népesség fele 50 évesnél idősebb lesz.

A 21. század első két évtizedében csökken a függőségi arány, a jelenlegi 0,7-es szintről 0,6 alá mérséklődik. Ez a csökkenés szinte kizárólag az alacsony termékenységből adódó igen kis létszámú fiatal népességre vezethető vissza. 2050-hez közeledve azonban ez a kép megváltozik, az ellenkezőjére fordul. A függőségi arány minden változatban növekszik, leginkább az idős változatban. Ebben az időszakban az idősek létszámnövekedésének hatása felülmúlja az alacsony gyermekszámát is. Végeredményben tehát a gyermekszámban történő „elvonás” – a demográfiai függőség korábbi csökkentésének egyik legfontosabb eszköze –, hosszabb távon eredménytelennek bizonyul.

Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy minden fejlett társadalomnak, így a magyarnak is be kell látnia, hogy az első és a második demográfiai átmenet után erősödnek a nagy korcsoportok, a különböző generációk közötti függőségek, és ezt nem lehet, nem szabad a gyermekszám – már így is minden elképzelést *alulmúló* – csökkentésével ellensúlyozni. Ellenkezőleg,

távlatos népességfejlődés csak akkor alakulhat ki, ha emelkedik és megfelelő szinten stabilizálódik a termékenység.

Új megoldásokat kell alkalmazni ahhoz, hogy megteremtjük a feltételeket a népességszám fenntartásához és az öregedési folyamat mérsékléséhez. Az egyik lehetőség a nyugati országokban széles körben fellelhető bevándorlás, a másik pedig az életút belső arányainak módosítása, a fiatal és az idős kor határainak újraértelmezése.⁵⁹

6. Öregedés generációs felfogásban

Az eddigiekben a demográfiai öregedés úgynevezett transzverzális (keresztmetszeti) értelmezésével foglalkoztunk. A demográfia azonban mindig törekszik arra, hogy ne csak az aktuális – egy adott időpontban együtt élő – népességet, hanem a születési évjáratok (kohorszok) népességét is vizsgálja. Ez az úgynevezett longitudinális (hosszmetszeti) megközelítés.

Valamely születési kohorsz népességét nagyvonalúan úgy lehetne definiálni, hogy egy adott életkori csoportba mindazok beletartoznak, akik egy meghatározott időszak (általában egy naptári év) újszülött népességéből egy adott életkort megérnek. Ha nem egyetlen életkorról, hanem korcsoportról van szó, akkor átlagnépességet kell számolni. Az átlagnépesség más megközelítésben a kohorsz tagjai által az adott életkori intervallumban *leélt (átélt) évek száma*. Ebben a megközelítésben lehet beszélni a kohorsz össznépességéről is, ami a kohorsz tagjai által *összesen leélt évek száma* (Valkovics, 2000).

A vizsgálat tematikájától függően dönthetünk arról, hogy a migrációt hogyan kezeljük. Nyilvánvaló, hogy a kohorsz tagjai (a kortársak) nem mind maradnak születési helyükön, kisebb-nagyobb hányaduk elköltözik. Ugyanakkor az adott (ország)területre is érkehetnek olyanok, akik a vizsgált kohorsszal megegyező időben születtek. El is tekinthetünk azonban a vándorlástól, s akkor az úgynevezett kohorsz halandósági tábla alapján fogalmazunk meg állításokat. Becslések segítségével, a hazai népesedéssztaiszatika adatbázisából viszonylag megbízható módon állítatók elő a különböző értelmezéseknek megfelelő adatok (Habicsek, 1992).⁶⁰

Ehelyütt csak a mondanivaló illusztrálását szolgáló kohorsz-becslésre vállalkozunk. Feltételezve, hogy az egymást követő népszámlálások (x , $x+4$) korcsoportokhoz tartozó népességszáma közelítőleg megegyezik az egyes születési évjáratok adott korcsoportban leélt

⁵⁹ Növeljük meg az idős kor alsó határát, s azonnal kevesebb lesz az idős, kisebb a függőség – ez igen egyszerű „de statistice”, ám rendkívül bonyolult de jure és de facto értelemben. A gyermekkor és az időskor eltolódásai azonban valóban megfigyelhetők – a nagy korcsoportok újraértelmezése tehát nem pusztán spekuláció. Gondoljunk például arra, hogy mennyire megnövekedett az átlagos iskolázási idő az utóbbi évszázadban. Magyarországon jelentős változások – a nyolc osztály általánossá válása, a szakirányú és a középfokú képzés kiépülése – után éppen most folyik az újabb nagy változás, a középfokú képzés és arra épülve a felsőfokú képzés kiterjedése. Az is kétségtelen, hogy az idős korúak gazdasági aktivitása jelentősen emelkedett. A korhatáremelés természetesen csak egy eszköz a sok közül. Általánosságban azt lehet mondani, hogy az öregedési folyamat kezeléséhez minden területnek és tudományágnak hozzá kell tennie a maga rész megoldásait. A korhatárok változtatása a demográfiai oldalról jövő rész megoldásnak tekinthető.

⁶⁰ Az öregedés különböző felfogásairól lásd még (Habicsek, 1991).

éveinek számával, a kohorsz népeiségeket a megfelelően csoportosított keresztmetszeti népességi táblázatok diagonálisaival becsülhetjük.⁶¹

A be nem fejezett élettörténetű kohorszokat a népesség-előreszámítás alapváltozatával egészítjük ki. Ahhoz, hogy az 1990-es években születettekre is mondhassunk valamit, a népesség-előreszámítást 2100-ig kiterjesztettük. A kiterjesztett változatban az újszülöttek élettartama 2100-ra a férfiaknál 86, a nőknél 93,5 évig megy fel, a TFR értéke változatlanul 1,6, a nettó vándorlásé 6000 fő, ugyanúgy mint 2050-ben. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza. Menjünk végig a táblázat sorain.

Az 1871–80 között születettek esetében az *összesen leélt évek száma* 7,2 millió év, az 1951–60 között születetteknél 12,3 millió év, az 1990-es évek újszülöttei pedig várhatóan 9 millió évet élnek majd le összesen. *A naptári népesség csökkenése mellett kirajzolódik tehát a kohorsznépesség csökkenése is.*

⁶¹ Az eljárás csak meglehetősen erős feltételek – a születésszámok és a halálozások egyenletes eloszlása – esetén adná vissza a valóságot.

3. A kohorsznépesség néhány mutatószámának alakulása, 1871–2011

Jellemző \ Kohorsz	1871–	1881–	1891–	1901–	1911–	1921–	1931–	1941–	1951–	1961–	1971–	1981–	1991–	2001–
	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000*	2010*
	folyamán születettek													
Népességszám, avagy a kohorsz által leélt évek száma (1000 fő vagy év)**														
Összesen	7200,4	8382,2	9840,5	11329,4	9702,5	11652,4	10383,5	11237,5	12275,4	10085,4	12642,7	10100,3	8963,4	8524,2
0-14 éves	1930,9	2248,3	2491,4	2718,5	2288,7	2661,9	2319,5	2399,2	2560,4	2038,5	2446,5	1880,9	1608,8	1474,7
15-44 éves	3050,3	3481,8	4075,9	4671,9	3902,6	4694,4	4183,5	4556,1	4899,1	3918,9	4821,8	3759,6	3248,2	2991,4
45-64 éves	1495,1	1740,6	2082,6	2473,0	2183,4	2688,1	2376,1	2547,4	2782,7	2321,3	2948,9	2347,9	2063,9	1940,7
15-64 éves	4545,4	5222,3	6158,5	7144,8	6086,0	7382,5	6559,6	7103,5	7681,8	6240,1	7770,7	6107,5	5312,0	4932,0
65+ éves	724,1	911,6	1190,6	1466,1	1327,8	1608,0	1504,4	1734,9	2033,2	1806,7	2425,5	2111,9	2042,5	2117,4
85+ éves	38,2	56,1	79,2	103,6	111,5	136,8	146,7	180,5	233,1	221,4	323,7	345,3	392,1	467,9
15-19 éves	574,2	675,4	775,3	861,7	716,5	852,3	731,9	782,3	850,4	679,7	810,9	624,9	537,4	493,3
60-64 éves	326,4	370,9	459,8	563,9	499,6	598,3	524,0	572,1	635,6	539,1	693,0	556,7	495,9	470,4
Átlagos kor	33,02	33,37	34,50	35,43	36,06	36,52	37,00	37,66	38,32	39,26	40,23	41,34	42,47	43,69
0-14 éves (%)	26,82	26,82	25,32	24,00	23,59	22,84	22,34	21,35	20,86	20,21	19,35	18,62	17,95	17,30
15-44 éves (%)	42,36	41,54	41,42	41,24	40,22	40,29	40,29	40,54	39,91	38,86	38,14	37,22	36,24	35,09
45-64 éves (%)	20,76	20,76	21,16	21,83	22,50	23,07	22,88	22,67	22,67	23,02	23,32	23,25	23,03	22,77
15-64 éves (%)	63,13	62,30	62,58	63,06	62,73	63,36	63,17	63,21	62,58	61,87	61,46	60,47	59,26	57,86
65+ éves (%)	10,06	10,88	12,10	12,94	13,69	13,80	14,49	15,44	16,56	17,91	19,18	20,91	22,79	24,84
85+ éves (%)	0,53	0,67	0,81	0,91	1,15	1,17	1,41	1,61	1,90	2,19	2,56	3,42	4,37	5,49
15-19 éves (%)	7,97	8,06	7,88	7,61	7,38	7,31	7,05	6,96	6,93	6,74	6,41	6,19	6,00	5,79
60-64 éves (%)	4,53	4,42	4,67	4,98	5,15	5,13	5,05	5,09	5,18	5,35	5,48	5,51	5,53	5,52
Függőségi arányok														
0-14 / 15-64	0,425	0,431	0,405	0,380	0,376	0,361	0,354	0,338	0,333	0,327	0,315	0,308	0,303	0,299
65+ / 15-64	0,159	0,175	0,193	0,205	0,218	0,218	0,229	0,244	0,265	0,290	0,312	0,346	0,385	0,429
0-14 és 65+ / 15-64	0,584	0,605	0,598	0,586	0,594	0,578	0,583	0,582	0,598	0,616	0,627	0,654	0,687	0,728
65+ / 0-14	0,375	0,405	0,478	0,539	0,580	0,604	0,649	0,723	0,794	0,886	0,991	1,123	1,270	1,436
0-14 / 15-44	0,633	0,646	0,611	0,582	0,586	0,567	0,554	0,527	0,523	0,520	0,507	0,500	0,495	0,493
65+ / 45-64	0,484	0,524	0,572	0,593	0,608	0,598	0,633	0,681	0,731	0,778	0,823	0,899	0,990	1,091
60-64 / 15-19	0,568	0,549	0,593	0,654	0,697	0,702	0,716	0,731	0,747	0,793	0,855	0,891	0,923	0,954
0-19 / 20-44	1,012	1,042	0,990	0,940	0,943	0,915	0,884	0,843	0,842	0,839	0,812	0,799	0,792	0,788

Forrás: A szerző becslése, továbbá *Hablicsek, 2000.*

* A népességelőreszámítás alapváltozata szerint.

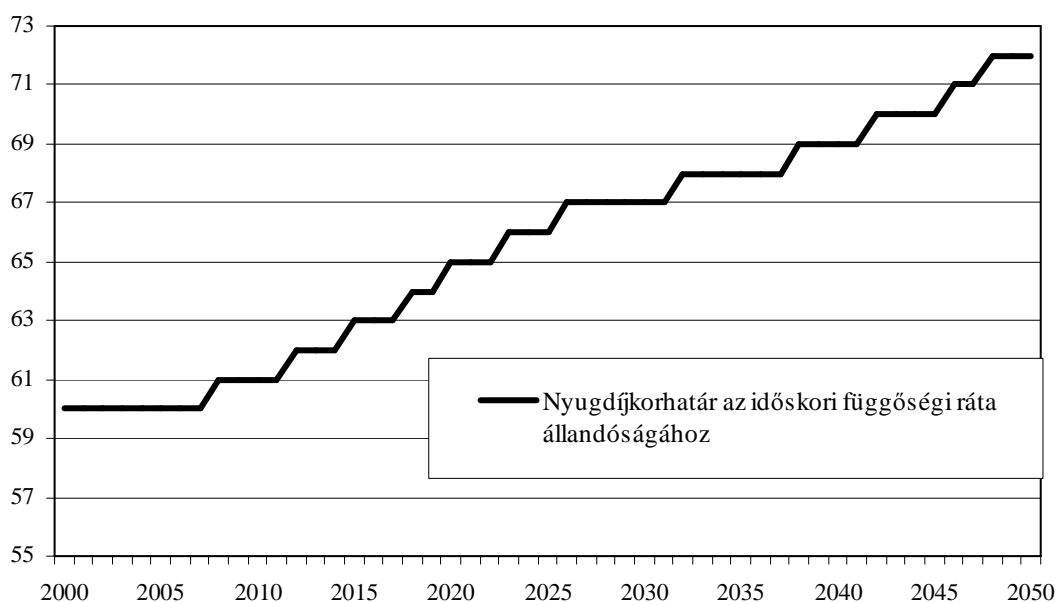
** A jelenlegi országterületen, ismeretlen életkorúak nélkül.

A 65+ éves korban leélt évek száma az 1871–1880-as kohorsznál 724 ezer élettévre, az 1971–1980-asokál 2,4 millió évre tehető. Kevesebb, de még mindig 2 millió feletti az 1990-es években születettek által idős korban átélt évek várható száma. *A demográfiai átmenet jellemző vonása, hogy az egymást követő kohorszok egyre több időt töltenek el idős korban.*

Rátérve az eltöltött idő korcsoportok közötti megoszlására, szembeűnő, hogy míg korábban az idős korban eltöltött idő az összes életév 10%-át tette ki, a mostanában születetteknél meghaladja a 20, sőt közelíti a 25%-ot. Tehát a legújabb kohorszok már életük negyedét idős korban élik le. *Ezt nevezzük a kohorszok öregedési folyamatának.*

A függőségi arányok azt mutatják, milyen arányban állnak a különböző életkorokban átélt évek számai egymással. Erősen növekednek az idős kora kapcsolatos függőségek. Az idős-kori függőségi ráta, amely korábban sokáig 0,2 körüli, illetve az alatti érték volt, mára 0,3 fölé emelkedett, a mostanában születetteknél pedig várhatóan megközelíti, vagy eléri a 40%-ot. Ez azt jelenti, hogy *vagy jelentősen tovább kell növelni az időskorra szánt megtakarításokat, vagy meg kell emelni az idős kor alsó határát ahhoz, hogy az időskori évek finanszírozhatók legyenek.*⁶²

Az egyetlen igazán hatékony eszköz a korhatár emelése, bármennyire komplikáltak is tűnik a megoldás társadalmi elfogadtatása. A lépés teljesen logikus, hiszen ha tovább tart az inaktív élet hossza, akkor növelni kell, és feltehetően növelni lehet az aktív élet hosszát is. Ennek révén – legalábbis „papíron” – elérhető egyfajta egyensúly az öregedési folyamatban. A *III. ábra* azt mutatja, hogyan kellene alakulnia a nyugdíjkorhatárnak ahhoz, hogy a jelenlegi időskori eltartottsági ráta ne változzék.

III. Az időskori függőségi ráta állandóságához szükséges nyugdíjkorhatár, 2000–2050 (életkor)

⁶² Egy további lehetőség a felhalmozott vagyon felélése, például a lakás-életjáradéki rendszerek, vagy az időskori hotelszolgáltatások igénybevételével.

7. A népesség öregedése Magyarországon és Hollandiában. Európai perspektíva

A Thela-Thesis holland kiadó által megjelentetett könyv (*Beets–Miltényi, 2000*) az 1995–97 években végzett holland–magyar demográfiai kutatás végterméke. Az összehasonlító elemzés az öregedési folyamat hasonlóságait és eltéréseit tárja fel a két országban, figyelembe véve az eltérő regionális, társadalmi-gazdasági, kulturális, történeti és intézményi hátteret is. Ennek érdekében a makro-szintű adatok összehasonlításán kívül olyan mikro-szintű (családi, háztartási), nagyrészt reprezentatív felvételeken alapuló vizsgálatok is bekerültek az elemzésbe, amelyek az öregedési folyamat okainak és következményeinek, mélyebb összefüggéseinek megvilágítását célozták. Csaknem minden anyag rész tartalmaz európai kitekintést is.

A 20. századi népességfejlődést mindkét országban az első és a második demográfiai átmenet jellegzetességei határozták meg. A jelentős történeti, nemzeti, gazdasági és kulturális különbségek azonban lényeges időbeli eltolódásokat okoztak a népesedési folyamatokban és ezen belül az öregedésben.

Magyarország jelenlegi területén a népesség száma a századforduló idején nagyobb volt (6,8 millió), mint Hollandiáé (5,2 millió). Korösszetétele is fiatalabb volt, miután a 19. századi termékenységsökkenés itt később következett be, mint Hollandiában. Viszont a 20. században Hollandia lakossága a háromszorosára nőtt (16,7 millió)⁶³, Magyarországé viszont csak másfélszeresére (10,2 millió). Ebben az időszakban a holland népesség öregedése lassúbb volt, mint a magyar népességé. Ennek nyomán 38 európai ország öregedési szintje szerinti sorrendben jelenleg *Magyarország a 11., Hollandia csak a 24. helyet foglalja el.* Ezt elsősorban az okozta, hogy a holland termékenység a második világháború után, az úgynevezett baby-boom idején hosszú ideig (1945–70) magas volt. Ennek hatását fokozta, hogy Hollandia az egész század folyamán bevándorló ország volt, szemben Magyarországgal, ahonnan 1990-ig minden történelmi időszakban jelentős volt a kivándorlási többlet.

A két ország közötti közeledés kérdésében hangsúlyozni kell, hogy 1900–1960 között a halandóság trendjei folyamatosan konvergáltak, és a termékenység alakulását tekintve sem állt messze a két ország egymástól. A századforduló idején a holland átlagos várható élettartam mindkét nemnél 10–11 évvel magasabb volt, mint a magyar (férfi: holland 46,6 év, magyar 36,6 év – nő: holland 49,5 év, magyar 38,6 év). Ez a különbség 1960-ra mindkét nemnél 4 évre csökkent (férfi: holland 71,0 év, magyar 67,5 év – nő: holland 76,5 év, magyar 72,5 év). Ezt követően azonban a magyar férfi halandóság romlani kezdett, és a hollanddal szembeni lemaradás 9 évre nőtt.

A rövid távú előrejelzések szerint 2010-ig folytatódni fog a két ország népességszáma közötti különbség növekedése. A termékenységre, a halandóságra és a nemzetközi vándorlásra vonatkozó feltételek együttes hatásának eredményeként a holland népesség 2010-re 16,7 millióra fog nőni, a magyar népesség pedig tovább csökken. A korösszetételben viszont kon-

⁶³ Az utolsó adatok minden esetben 1997-re vonatkoznak.

vergencia várható, a két ország korpírámisa 2010-ben jobban fog hasonlítani egymáshoz, mint jelenleg.

Az öregedési folyamat folytatódása mindkét országban jelentősen növelni fogja a 75 éven felüliek számát. Miután az ilyen idős emberek jelentős része nem képes önálló életvitelre, a társadalomnak valamilyen formában segíteni kell őket. A jelenlegi trendek folytatódása esetén a gazdaságilag aktívak és a nyugdíjasok közötti arány radikálisan meg fog változni. Ez mindkét országban elkerülhetetlenül szükségessé teszi a nyugdíjfinanszírozás lényeges átalakítását. Hasonlóan radikális változások válnak szükségessé a szociálpolitikában és az egészségügyi ellátásban is.

Míg a tendenciák megítélésében az egyetértés csaknem teljes, a népesedéspolitika kérdéskörében markáns különbségek mutatkoznak a holland és a magyar demográfiai megközelítés között. A holland demográfusok szerint a népesedési folyamatokat, különösen az öregedés által okozott problémákat nem lehet a demográfiai folyamatok (közvetlen) befolyásolásával megoldani. A társadalomnak alkalmazkodnia kell az így kialakult helyzethez, az öregedés által okozott problémákat a társadalom átszervezésével, a munkaerőpiac és a társadalombiztosítás átalakításával kell megoldani.

A magyar álláspont elismeri, hogy rövid- és középtávon alkalmazkodni kell a kialakult helyzethez. Hosszú távon azonban a népesség állapotát valamennyi folyamat összehatása alakítja, ezért azok (megelőző) befolyásolását a gazdasági racionalitás is indokoltá és szükségessé teszi. Ez alól a termékenység sem jelent kivételt, s ez adja a magyarországi népesedéspolitika sokat emlegetett pronatalista jellegét.

A holland demográfiai gondolkodást a *láthatatlan kéz* elmélete is befolyásolja. Eszerint a kereslet és kínálat optimális arányát kialakító ármechanizmushoz hasonló mechanizmus a népesedés területén is létezik. A holland álláspontot egyébként nyilvánvalóan befolyásolja az ország magas népsűrűsége (egy négyzetkilométerre 380 lakos jut, szemben a magyarországi 110-zel), valamint a holland gyarmatbirodalom második világháború utáni elvesztése, melynek nyomán a volt gyarmatokról erős bevándorlás indult meg.

A magyar pronatalista nézőpontnak is vannak történelmi, kulturális gyökerei, ugyanakkor nem ez, inkább egyfajta ésszerűség indokolja az utolsó évtizedek pronatalista törekvéseit. Hiszen ne felejtjük: Magyarország minden tekintetben az egyik legalacsonyabb népszaporulattal járó átmenetet mutatja, népességszáma 1980 óta egyedülállóan csökkenő.

A magyar demográfiai felfogás szerint hazánkban az egyéni, családi szinten kialakuló népesedési magatartás nem biztosítja automatikusan az optimális átlagszintet. A világnépesedés, az európai népesedés adatai sem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a népesedésben működne a *láthatatlan kéz*. Az 1994. évi kairói konferencián a kormányok túlnyomó többsége elfogadta azt az akciótervet, amely antinatalista népesedéspolitika révén a világ rohamos népességnövekedésének csökkentését célozza. Nem látszik logikusnak, hogy a kívánatosnál alacsonyabb termékenység esetében a népesedéspolitika gondolatától elzárkózzunk, amikor a magas termékenység mérséklésére ezt természetesnek tartjuk (*Miltényi, 2000*). Lényegében

hasonló érvelések alapján kerülhet sor a halandóságot vagy a vándorlást befolyásoló népesedéspolitikai programok kidolgozására is.

Összefoglalás

Tanulmányunk a modern társadalmak – így hazánk népessége – egyik legfontosabb és legaktuálisabb demográfiai folyamatával, a népesség öregedésével foglalkozik.

Az öregedésről tanulmányok százai születettek már. Ezeken – néhol bizonytalanul, másutt erőteljesebben – átüt az a lassan konszenzussá érő alapállás, hogy a demográfiai öregedés nem valamiféle káros folyamat, amely ellen küzdeni kell. Éppen ellenkezőleg: az *ageing* nagyon is szerves része annak az átfogó népességfejlődési tendenciának, amit első és második demográfiai átmenet néven ismer ma már nemcsak a szakma, hanem a széles közönség is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az öregedés súlyos alkalmazkodási problémákat vet fel, amelyek megoldandó feladatokként tornyosulnak a modern társadalmak előtt.

Az egész társadalmat alapvetően érintő kérdés, mi lesz az idősek millióival. A magyarországi helyzetből megítélésünk szerint a népesedéspolitikába integrált aktív magatartás, a folyamatok sokirányú befolyásolása, az eszközök sokféleségének alkalmazása következik. Az öregedési folyamat kezeléséhez minden területnek, tudományágnak hozzá kell tennie a maga kimunkált részmegoldásait.

Irodalom

- Andorka R. (1987)* Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, Gondolat, 1987.
- Beets, G.–Miltényi K. (eds.) (2000)* Population Ageing in Hungary and the Netherlands: a European Perspective. Amsterdam, Thela-Thesis.
- Espenshade, T. J. (1994)* Can Immigration Slow U.S. Population Aging? *Journal of Policy Analysis and Management* 4: 759–768.
- European Council Publishing (1999)* Recent Demographic Developments in Europe.
- Friedman, D.–Hechter, M.–Kanazawa, S. (1994)* A Theory of the Value of Children. *Demography*, 3: 375–401.
- Golini, A.: Statement on Ageing (1999).* In: *Höhn, Ch. (ed.): Advising policy-makers in population matters. Materialien zur Bevölkerungswissenschaft, Heft 93. BiB, Wiesbaden: 89–90.*
- Hablicsek L.–Monigl I.–Vukovich G. (1985)* A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai, 1880–2050. KSH NKI Kutatási Jelentései, 26. Szigorúan titkos! (Feloldva: 1990.)
- Hablicsek L. (1991)* A népesség korösszetételének átalakulása, a kezelés problémái. *Demográfia*, 1–2:: 224–244.
- Hablicsek L. (1992):* A magyarországi demográfiai átmenet vizsgálata. KSH NKI Kutatási Jelentések: 42.
- Hablicsek L.–Tóth P. P. (2000)* A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia*, 1: 11–46.
- Hablicsek L.: Magyarország népessége, 2000–2050. Demográfiai forgatókönyvek. KSH NKI Kutatási Jelentései (megjelenés alatt)*
- Hagemann, R.P.–Nicoletti, C. (1989)* Population Ageing: Economic Effects and Some Policy Implications for Financing Public Pensions. *OECD Economic Studies*, 12: 51–88.
- Józan P. (1991)* A halandóság néhány jellegzetessége Magyarországon az 1980-as években. *Demográfia*, 3–4: 336–350.
- Lee, R.–Tukjarpurkar, S. (1997)* Death and Tax: Longer Life, Consumption, and Social security. *Demography*, 1: 67–81.
- Miltényi K. (2000)* A népesség öregedése Magyarországon és Hollandiában. Európai perspektíva. *Demográfia*, 1: 187–194.
- Smith, A. (1776)* *The Wealth of Nations*. Book 4, Chapter 2.
<http://www.bibliomania.com/NonFiction/Smith/Wealth>
- Smith, J.–Kington, R. (1997)* Demographic and economic correlates of health in old age. *Demography*, 1: 159–170.
- Szabady E. (szerk.) (1963)* Bevezetés a demográfiába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Tv. 1997: 1997. évi LXXXI. törvény a társadalombiztosítási nyugellátásról.*
- Valkovics E. (2000)* A demográfiai elemzése elvei és módszerei I. Osiris Kiadó.
- Van de Kaa, D. (1987)* Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. Vol. 42: 1–59.